

**DE HERVORMING VAN DE DOOPSGEZINDEN IN
ZEELAND EN VLAANDEREN**

**Deel 1. Hervorming in Zeeland met betrekking op de Doopsgezinden,
ca. 1520-1572.**

Door dr. C. Rooze-Stouthamer

Met verslag van martelaren

Deel 2. De eerste protestanten in de lage landen.

Johan Decavele

Met verslag van martelaren

**Deel 3. NADERE REFORMATIE *NU*
Studie over Doop en Belijdenis van het geloof**

Prof. dr. W.J. op 't Hof

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2017**

INHOUD

INLEIDING

Deel 1. Hervorming in Zeeland met betrekking op de Doopsgezinden, ca. 1520-1572. dr. C. Rooze-Stouthamer

Bijlage I: Martyrologium van Zeeland

Bijlage III: Doperse en Hervormde gemeenten in Zeeland voor 1572

GELOOFSGETUIGENISSEN VAN MARTELAREN

Overgenomen uit: Thieleman J. van Braght. Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. De 'Martelarenspiegel'.

- **Joos Jansz. 1563.**
- **Joost Joosten te Veere in Zeeland verbrand in het jaar onzes Heeren 1560.**
- **Dirk Andriesz. 1569.**
- **Valerius, schoolmeester. Anno 1568.**

- **Pieter Gerritsz.**
- **Pieter Jorisz.**
- **Pieter Leydekker.**
- **Janneke Mens. 8 september 1536.**

- **Jan Janse Grendel. 31 januari 1563.**

- **Dirk Mieuwesz. 1571.**
- **Willeboord Cornelisz. te Middelburg in Zeeland om de evangelische waarheid gedood. Anno 1564, de 14e september.**
Samen met Mr. Jelis Matthijsz. [Gillis] om het getuigenis van Jezus Christus te Middelburg gedood. Anno 1564.

- **Hendrik Alewijnsz.**
- **Hans Marijnsz. van Oosten**
- **Gerrit Duynherder.**
9 februari 1569

Schrijven van de Prins van Oranje aan de Magistraat van Middelburg, inzake bemiddeling ten gunste van de Doopsgezinden.

Een zeker verbod door die van Aardenburg tegen de Doopsgezinden gepubliceerd; en de wat er door de heren Staten Generaal der Verenigde Nederlanden daarin, tot wegneming ervan, gedaan is. Anno 1615.

De Staten generaal, etc. aan de Baljuw, burgemeesters en schepenen van Aardenburg.

BELANGRIJKE GELOOFSBELIJDENIS VAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTEN. Blz. 117

Beschrijving van de tegenwerking die de Doopsgezinden werd aangedaan vanuit de kerkenraad van de Hervormde gemeente te Middelburg. Proefschrift van Dr. M. F. Van Lennep; over: GASPAR [Caspar] VAN DER HEYDEN.

Deel 2. De eerste protestanten in de lage landen. Johan Decavele. Blz. 125

- Dopers anabaptisten Mennonieten in de jaren 1550-1650
- De bijzondere opvatting van de gemeente bij de Doopsgezinden.

Martelaren en hun gelovig getuigenis:

Maeyken

Katz (van Wervicke in Vlaanderen).

Magdaleentken,

Achtken van Zierikzee

Het oude Maaiken,

Grietken Bonaventuers.

En Maeyken de Korte

Laurens van de Walle. 5-9-1561

Anthonis Schoonvelt. 2-5-1562

Kalleken Strings (Sijngen Potvliets)

Maeyken Kocx (– Geldolf)

Jelis Strings [Strynck] met Pieter en Jelis [of Gillis] Poortvliet. 1562.

Perijntgen Loosvelt (of Neckers. 5 januari 1572

Daniel Kalvaert. [Calewaert] 1564

Pierrijntgen Ketels, Leentgen haar moeder, met Pierijntgen en Marijntgen van Male [van Malebosch) 12 december 1564

Anthonis Ysbaarts. 1573.

Deel 3. NADERE REFORMATIE NU. Studie over Doop en Belijdenis van het geloof. Prof. dr. W.J. op 't Hof. Blz. 170

- De noodzaak van nadere reformatie *nu*
- Reformatieprogramma's in de Nadere Reformatie
- Bijbelse visie

INLEIDING

Aan de belangstellende lezer.

Wat is het toch jammer dat de kostbare getuigenissen van de Doopsgezinde Martelaren zo onbekend gebleven zijn in ons land.

In 'De Martelarenspiegel' van Thieleman J. van Braght heeft hij een groot aantal levende getuigenissen van deze martelaren beschreven. Bovendien beschrijft hij de ingrijpende omstandigheden waar en hoe ze geperst werden door sluwe verhoringen, hoe ze gemarteld werden op de folterbanken en hoe ze tenslotte de dood vonden door onthoofding of door verbranding, hetzij levend of dood; en door dergelijke dingen meer. Deze beschreven getuigenissen doen niets onder voor de verslagen die Adriaan van Haamstede heeft beschreven in zijn martelarenhistorie. Integendeel, ze zijn voor het merendeel levendig, oprecht, vurig en gelovig beschreven.

De grootste oorzaak waarom deze voortreffelijke getuigenissen van Doopsgezinde martelaren in het vergeetboek zijn geraakt, komt doordat de Doopsgezinden een slechte naam gekregen hebben door de gruwelijke misdaden van enkele sekteleiders, zoals Thomas Munster. Deze was een ruwe leider voor zowel zijn volgelingen als voor degenen die hij met het zwaard bestreed. Zijn volgelingen worden meestal de *Wederdopers* genoemd.

Geheel haaks staan daartegenover de volgelingen van Menno Simons, in hun Belijdenis en hun levenswandel. De volgelingen van Simons, of de *Mennonieten*, worden meestal *Doopsgezinden* genoemd. Zij wilden absoluut niet met de naam Wederdopers genoemd worden, omdat ze de grootste afkeer hadden van de groepen zoals die van Thomas Munster. Toch komt - ten onrechte - in de literatuur de naam Wederdopers heel regelmatig voor, juist voor die groep die zich Doopsgezinden noemen.

Reformatie en Geloofsbelijdenis

In het begin van de Reformatie hebben de Doopsgezinden een tamelijk sterke stroming gevormd.

1. Zij stelden zich sterk op tegen de Rooms-katholieke kerk en haar gebruiken.
2. Sommigen spraken van een inwendig licht buiten de Schrift.
3. Uit- en inwendige heiligheid plaatste men bij de rechtvaardiging door het geloof.
4. De bejaardendoop na belijdenis, in plaats van de kinderdoop als teken van Gods Genadeverbond.
5. Een weerloos dulden van onrechtvaardige overheidsmaatregelen; verbod om zwaarden te dragen en een eed af te leggen.

Natuurlijk werden deze inzichten niet bij alle schakeringen van deze groep even duidelijk samen aangetroffen, maar het uitgangspunt bij allen was toch hetzelfde: *een vermindering van het gewone, aardse, kerkelijke en staatkundige leven en een zich opsluiten in een kring van vromen, die de Doopsgezinde principes beleden.*

Menno Simons en zijn volgelingen hadden een onduidelijk of afwijkend leerinzicht over de Menswording van Christus. Op deze dwaling worden zij dikwijls veroordeeld, zonder er op te letten dat er - zagezegd in de Nadere Reformatie van de Doopsgezinden - een officiële *Geloofsbelijdenis* werd gepubliceerd in de 'Martelarenspiegel' van Van Braght. Deze luidt over de Menswording:

"Zodat Hem de maagd Maria door kracht des Allerhoogsten, Lukas 1: 31 heeft ontvangen, Jesaja 7: 14, Matth. 1: 23, Lukas 2: 7. Ook Dezelve en geen ander is door haar gebaard, Jesaja 7, Matth. 1: 25, Lukas 1, 2, Gal. 4: 4.

Want al is 't zo dat Maria de Zoon Gods in een andere gedaante gebaard heeft als Hij bij de Vader voor des werelds grondlegging geweest is, zo is Hij nochtans Dezelfde Wiens uitgangen van aanbegin en van eeuwigheid is geweest. Micha 5: 1, Jesaja 9: 5. Want het Woord - of Zoon - is vlees geworden, Joh. 1: 14. Ja, die God gelijk was, is geworden gelijk een ander mens, Filipp. 2: 7, de Zoon Gods is verschenen in de gedaante des zondigen vlees, Rom. 8: 3. En God is in het vlees geopenbaard, 1 Tim. 3: 15. Zodat de Tweede Mens Christus, de Heere Zelf van de Hemel is. 1 Cor. 15: 9."

We moeten hier nog iets aan toe voegen. Toen de Reformatie door werkte in enkele landen in Europa, tijdens de 16e eeuw, werden de Kerken van de Reformatie *Nationale* kerken, onder bescherming van de overheden, die min of meer gezag uitoefenden in de plaatselijke gemeente. Dit zogenaamde patronaatsrecht werd in Nederland in de kerken opgedrongen tegen de wil van de Gereformeerde kerkenraden, hoewel het gedoogd werd. Van dit recht maakten de Overheden vooral gebruik in de kandidatering van ambtsdragers en predikanten.

De Doopsgezinde Gemeenten huldigden het standpunt *dat 'een gemeente van Christus een verzameling van gelovigen is die Christus alleen erkennen als Hoofd en Koning van de kerk; waartoe alleen degenen lid kunnen worden die na boete en belijdenis zich laten dopen, gelijk onze Heere Jezus Christus heeft bevolen en geordineerde en gelijk als de apostel gebruikt hebben. Maar een dergelijke uitwendig teken is niet genoeg om zalig te worden. Ze moet met den ware geloof we samen gaan.'*

Doop

Uit de geschiedenis van de diverse martelaarsboeken van de oude Apostolische kerk blijkt *dat het grootste aantal kinderen van gelovige ouders niet gedoopt werden.* De meeste jonge mensen (catechumen) gingen naar de catechisatie, waar zij voorbereid werden op hun geloofsbelijdenis, waarna we de doopsplechtigheid plaats bevond. Daarna namen de nieuwe leden deel aan het Heilig Avondmaal.

Maar het gebeurde ook regelmatig dat jonge catechumen de marteldood stierven voordat zij gedoopt werden! Zie 1 Korinthe 15: 29.

Zoals ook in onze kerken vindt in de *Roomse kerk na de doopbelofte het Doopsel plaats.* Het doopfont (een schaal of bak met water) wordt naar voren gebracht en gevuld met gewijd water (wijwater). De pastor houdt nu de dopeling boven het doopfont en overgiet hem of haar met een klein beetje gewijd water. Het kindje wordt gedoopt in *de Naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.* Vaak spreekt de pastor nog een zegen uit over het kind. Hierna kan de handoplegging beginnen. Hierbij krijgt het kind een kruisje op zijn of haar hoofd getekend met gewijde olie. De dopeling is hierbij officieel opgenomen in de Katholieke kerk.

Wat wij moeten denken van de Roomse Doop vertelt ons een Spanjaard, die de Roomse kerk goed kende. Dominee Mario Cignoni Penella, een predikant te Barcelona hield een toespraak in Nederland, in 1954. (Uitgave Spaanse Evangelische Zending, Den Haag.)

Hij zei onder andere:

"... Godslastelijk misbruik wordt gemaakt van de sacramenten. Zo worden niet alleen mensen gedoopt maar ook beesten, zoals paarden en ezels; en zelfs auto's. Een uwer

predikanten deelde mij mee, dat hij de doop zoals die in de Roomse kerk bediend werd, als een echte Christelijke doop erkende.

Ik zei: maar broeder, hoe heb ik het nu met u? Hebt u wel eens een Roomse doop meegemaakt? Wat voor betekenis heeft al dat Latijn dat die priester daarbij prevelt, waarvan niemand iets verstaat en waarin niemand gelooft; ook de priester zelf niet? Gelooft u nu werkelijk dat dit iets met het Christendom te maken heeft? En dat die honden en katten en andere gedierte dat de priester ook graag voor u besprengen wil met wijwater, als u maar genoeg betaalt? Is dat de doop zoals de Heilige Schrift ons die leert? Nee, mijn vrienden, de christelijke doop brengt vrijheid; de Roomse doop een eeuwige slavernij. De Roomse doop is een inlijving in de Roomse hiërarchie voor dit leven en voor het hiernamaals.”

Onze conclusie is, dat de Christelijke, Reformatorische kerken zich eens goed moeten bezinnen over de geldigheid van de Roomse doop en eveneens de doop door protestantse dienaars bediend, die Christus Zoonschap ontkennen, over de Heilige Geest smadelijk spreken. Er zijn zelfs voorgangers die het Goddelijk bestaan betwijfelen.

Doperse religie in Zeeland

Behalve de leer van Luther kreeg ook de Doperse religie in Zeeland en in Vlaanderen bekendheid. De eerste verkondigers van de Doperse leer bereikte na 1532 de Zeeuwse eilanden, waar ook Walcheren onder behoort. In Middelburg vormde zich al spoedig een Doperse gemeente.

'In de Nederlanden vormden de Dopers de eerste groep die wél radicaal de breuk met de officiële Kerk voltrok.' (J. Dehaene)

De Doopsgezinden leerden het Evangelie op een nieuwe wijze vanuit de Schrift. Tevoren waren de erediensten in het Latijn. Men stelde nieuwe ambten in en het Heilig Avondmaal volgens de leer van de Bijbel.

Doopsgezinden wilden liefst de doop herstellen naar *de instelling van Christus* in Mattheüs 28 vers 19 verwoord. Eerste belijdenis, daarna dopen.

Deze verwerping van de Rooms-katholieke doopspraktijk, en de over-doop van de volwassenen brachten de Dopersen in grote verachting en vervolging. Van de 57 bekende Zeeuwse martelaren die gedood werden vanaf 1530-1572 zijn er minstens 33 Doopsgezind. Gevluchte protestanten die elders gedood zijn worden hier niet meegerekend.

Wellicht zijn er Doperse groepen geweest op het platteland in Westkapelle en Domburg. In Middelburg, Veere en Vlissingen ontstonden Doperse gemeenten. Hervormde groepen en gemeenten ontstonden in de 3 genoemde steden maar op het platteland allereerst in Koudekerke en Arnemuiden.

M. Bucer, de Straatsburger Hervormer zocht in zijn gemeenten een compromis. De kinderdoop die ambtelijk en eenvoudig bediend moest worden, was alleen geldig als kinderen in de puberteit kwamen, - circa 14 en 17 jaar - en de doopbelofte die hun ouders voor hen hadden gedaan, door een kind persoonlijk, plechtig in de gemeente werd overgenomen. Dit werd *confirmatie*, *belijdenis*, genoemd. Als een jong volwassene hiertoe niet genegen is, dan heeft zijn doop in feite niet de betekenis meer die in het Doopsformulier eraan wordt toegekend.

Veel Doopsgezinden werden hierdoor overtuigd en sloten zich aan bij de Lutherse of de Gereformeerde Kerken. Zie ook RD. 29 juni 2017, W. Eradus.

We moeten ook constateren dat de grote rol van de Wederdopers bij het instorten van

de Rooms Katholieke kerk in Zeeland zeer veronachtzaamd werd door kerkhistorische studies. Vandaar dit document.

Deze studie bestaat uit 3 delen

De studie die u in dit document wordt geboden, heeft vooral betrekking op het ontstaan van de Doperse religie en gemeenten een Zeeland en in Vlaanderen.

Het **1e deel** van dit document geeft een beschrijving weer van **Dr. C. Rooze-Stouthamer**. Deze zeldzaam goed gedocumenteerde studie is onovertroffen. Er is een martelaars-overzicht opgenomen van Calvinistische en Doperse martelaren. Van de Calvinistische martelaren is er maar 1 beschreven in het Martelarenboek van Van Haamstede.

De Doperse martelaren komen voor een gedeelte voor in de uitgebreide "Martelaarspiegel" van Van Braght. De getuigenissen van de martelaren die in deze studie worden beschreven, zijn praktisch volledig overgenomen in dit onderhavig document.

Vervolgens is in het 1^e deel toegevoegd een uittreksel uit het Academisch Proefschrift van Dr. M. F. Van Lennep waarin hij het leven beschrijft van Caspar van der Heyden, predikant te Middelburg. Hieruit blijkt de vervolging vanuit de Hervormde kerkenraad te Middelburg tegenover de Doopsgezinden. Door tussenkomst van prins Willem van Oranje en zijn zoon Prins Maurits, is hun leven draaglijker geworden.

Het **2e deel** van deze onderhavige brochure geeft een beschrijving van de opkomst van de Doopsgezinde religie in Vlaanderen. Hier hebben we ons moeten beperken tot enkele hoofdstukken in de publicaties van **Johan Decavele**. De auteur is een van de beste historieschrijvers over dit onderwerp. De namen van de martelaren die hij in dit hoofdstuk noemt, worden voor het grootste deel beschreven in de "Martelaarspiegel" van Van Braght. Ze ademen een geest van Godsvrucht wat ons diep jaloers moet maken. Temeer als we bedenken dat de Reformatie, begonnen door de ijver van Luther, Calvijn en de Doopsgezinden, in minder dan 70 jaar bijna uitgeroeid werd in Vlaanderen. Een heel groot aantal gelovigen zijn gevlucht naar Noord Nederland waar zij en hun nakomers bijzonder gezegend zijn. Velen onder hen zijn geroepen in de genade en anderen werden leraars in Gods kerk.

Het **3e deel** is een korte samenvoeging van een publicatie van **Dr. W. J. op 't Hof**. De titel luidt: *Reformatie Nu*. Aan de hand van oude synoden en belijdenisgeschriften toont hij aan dat de doop niet zo lichtvaardig werd toegepast als het nu gebeurt. Dus wij hebben een Reformatie Nu nodig in leer en leven.

Op 't Hof schrijft:

... De provinciale synode van Utrecht van 1612 een uitzonderlijke plaats in het geheel van de besproken provinciale synoden inneemt ter zake van de aanneming van nieuwe lidmaten. Zij blijkt echter ook uitzonderlijk te zijn als het gaat om de Doop. Enerzijds hanteerde zij de term 'kinderen der christenen', anderzijds sloot zij aan bij de visie die in de eerste vraag van het doopformulier tot uitdrukking komt. Voor het registreren van de Doop geeft zij namelijk de volgende reden op:

'... op dat de Harder de selve kennende op hare op-voedinge ende onder-wijsinge inde Christelijcke Religie te beter mach letten, alsoo sy nu de Christelijcke Ghereformeerde Kercke al van haer kintsheyt af als Leden der selver inghelijft zijn, ende derhalven specialijck onder sijne opsicht, ghelijck andere Leden der Kercken, staen.'

Hier worden gedoopte personen *leden van de gemeente* genoemd. De Doop wordt

dus gezien als de inlijving in de gemeente. ***Dit is voor het eerst dat deze formulering in kerkordelijke bepalingen te vinden is.*** Einde citaat.

Helaas, de Doopspraktijk is ook in de Gereformeerde Gezindte al jaren lang uitgegroeid tot een traditie en gewoonte. De Doop wordt door sommigen overschat en door anderen onderschat. Er blijft eigenlijk alleen over, dat we gezamenlijk terugkeren naar de Leer en praktijk van de Eerste Christelijke gemeenten die de onderdompeling toepasten - wat overigens nooit bestreden is door liefhebbers van de waarheid - en die meestal de kinderen eerst lieten onderwijzen opdat zij zo rijp gemaakt worden voor de Doop, na hun belijdenis. Thans wordt gedoopt op Belijdenis van de ouders. Maar er is méér nodig!

Van de martelaren hebben wij lichtende voorbeelden voorhanden. Zij juichen nu voor de troon van God. Johannes zegt in de Openbaring 7:

Na dezen zag ik en zie, een grote schare, die niemand tellen kon, uit alle natiën en geslachten en volkeren en talen, staande voor de Troon en voor het Lam, bekleed zijnde met lange witte klederen en palmtakken waren in hun handen. En ze riepen met grote stem, zeggende: de zaligheid zij onzen God, Die op de troon zit en het Lam. Zie ook Openbaring 6 vers 9.

Gods volk staat bij de oneindige Majesteit van God en Het Lam in het midden van Zijn troon. En de Heilige Geest vertonende als de Zeven Geesten Gods uitgaande van de Vader en de Zoon, is daar in volle ontplooiing aanwezig. De engelen stonden rondom de troon en de ouderlingen en de vier dieren en vielen voor de Troon op hun aangezicht en aanbaden God. *Amen, de lof en de heerlijkheid en de wijsheid en de dankzegging en de eer en de kracht en de sterkte zij onzen God in alle eeuwigheid. Amen.*

Dit is een beschrijving van de onuitsprekelijke zaligheid waarvan de martelaren nu deelgenoot zijn. Ze wachten op de komst van de Zoon van God en de Opstanding der Rechtvaardigen om eeuwig over hun vijanden te triomferen en hun zalige trouwe Verbonds-God, eeuwig de lof en eer toe te brengen. Door de inwoning van God de Heilige Geest, is er ook een eeuwige vernieuwing in hen, waardoor er geen teveel of zathheid ontstaat. Hier zal de Drie-enige God Alles zijn en in allen.

Als de Heere deze publicatie wil zegenen met het grote doel om Hem te mogen leren kennen, en na te volgen en blijmoedig Zijn kruis op zich te nemen met de hoopvolle verwachting op Zijn eeuwige trouw, dan is de moeite van de samensteller rijk beloond.

Middelburg, 21 december 2017.

De kortste en donkerste dag van het jaar; de langste en helderste dag moet nog aanbreken; niet alleen bij de dood maar vooral bij de Opstanding der Rechtvaardigen.

Willem Westerbeke

Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)

Auteur: dr. C. Rooze-Stouthamer

Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1996

Een onovertroffen uitgave van: De Koperen Tuin, Goes

V. De Dopers (1532 ca. 1540)

Inleiding

In de jaren twintig was de Evangelische beweging in Zeeland aanvankelijk grotendeels binnenkerkelijk gebleven. Hervormingsgezinde priesters en preken waren daarbij het cement dat geestverwanten binnen de kerk vasthield. Daarnaast en daarmee verbonden want ook priesters waren hierin soms actief vormden zich groepjes bijbellezers. Pas geleidelijk aan zou zich in deze kringen de neiging tot losmaking van de kerk en haar voorschriften ontwikkelen.

Toen de eerste Doperse leerverkondigers na 1531 de Zeeuwse eilanden bezochten, vonden ze dan ook een voorbereide bodem; en dat in een dubbele zin. In de eerste plaats waren er, zoals uit het voorgaande is gebleken, enkele kringen in Veere en Middelburg, waarschijnlijk ook in Arnemuiden en in Zierikzee, die onderling soms contacten onderhielden en bovendien in verbinding stonden met Hollandse nieuwgezinden. Via dit netwerk kon het Doperse gedachtengoed het Zeeuwse land vrij gemakkelijk binnenkomen. Ten tweede sloot de prediking van de Doperse leraars op veel punten aan bij wat tot dan toe in de heimelijke vergaderingen aan de orde was geweest.¹

Met preken waarin de biecht, de heiligen, het vagevuur, het bidden voor de doden en de geestelijkheid het moesten ontgelden, waren de toehoorders immers reeds vertrouwd. 'Ook dat Godt Almachtich in 't sacrament des outaers niet en es, in vleesche noch in bloede, anders gezegd dat 't sacrament des outaers anders (niet) is dan ghemeen brom', waren voor de aanwezigen bekende klanken.²

Hoe voor de hand liggend was dan in hun ogen niet de stap naar een eveneens spiritualistische opvatting over dat ander sacrament: de doop.³

Temeer daar we weten dat "pre-Doperse" ideeën inzake de doop reeds verscheidene jaren in de Nederlanden en aangrenzende gebieden in omloop waren.⁴

In Zeeland zien we daar iets van terug in het verhoor dat Marcus Cornelisz. van Westkapelle op 15 januari 1535 te Middelburg werd afgenomen. 'Hij verklaarde dat hij reeds gedurende een jaar een afwijkende mening had over de biecht en het vagevuur ende als van 't sacrament des outaers ende doopsel omtrent een halfjaar. Beide sacramenten werden zo in één adem genoemd. Datzelfde merken we ook op in het verhoor dat de baljuw van Middelburg Cop Heinen afnam. Als bron van zijn

1 ... de denkbeelden der Dopers (komen) in hoge mate overeen met die van hun tijdgenoten in de Nederlanden, Augustijn, "Anabaptisme in de Nederlanden", p. 27.

2 Verhoren van Marcus Cornelisz., Cop Heinen en Jan Pietersz. te Middelburg, Pekelharing, "Bijdragen", p. 244-252.

3 Krahn, Dutch anabaptism, p. 81; Williams, Radical Reformation, p. 99.

4 Reeds in 1529 werd in Veere op misprijzende wijze over de rooms-katholieke dooppraktijk gesproken, vgl. hiervoor p. 66; Duke, Reformation and Revolt, p. 58-59. Zie ook Woltjer, Friesland, p. 80.

Bergen op Zoom.⁵

De Evangelische kringen met hun nadruk op sacramentsbeleving raakten zo geleidelijk in Dopers vaarwater. De duidelijkste illustratie daarvan vinden wij in Veere, waar de Evangelische kring van 1529 enkele jaren later tot het doperdom is overgegaan. Ook Laurentie Jansdr. en haar zoon Jan

Woutersz. die uit Gapinge naar Munster trokken, hadden voordien reeds voor de deken/provisor van Walcheren moeten verschijnen wegens Luterij.⁶

Al zal men dit aanvankelijk misschien eerder als verdieping en uitbreiding van geloofsopvattingen dan als iets radicaal nieuws ervaren hebben, toch leidden de inzichten van de Dopers uiteindelijk tot een totale breuk. En wel in drie opzichten: met de kerk, met de overheid en met een deel van de nieuwgezinden. In de eerste plaats was de breuk met de katholieke kerk bij hen volkomen.

Obbe Filips komt in zijn Bekentnisse, geschreven vóór 1560, woorden tekort om haar te noemen een Sodema, Babylon, Egipten ende een gruwel der verwoestinge, een antechristwerck.⁷

De Dopers verwachtten van deze kerk geen enkel heil meer. Met voldoening zagen zij uit naar de terechte bestraffing die haar ten deel zou vallen. Aan de basis van deze radicale houding lag de verwachting van het (spoedig) komende Godsrijk, waarin de Dopers leefden. Met de wederkomst van Christus zou de scheiding tussen de gereddenen en de verdoemden voltrokken worden en alle kwaad vernietigd zijn. Met het oog hierop liet men zich dopen.

Vanzelfsprekend bracht dit toekomstperspectief de Dopers in frontale botsing met de overheid. De Evangelischen van het eerste uur hadden onrust gebracht, maar ze werden in Zeeland, als ze tenminste discreet te werk gingen en de aandacht van Brussel niet op zich vestigden, door de lokale overheid min of meer met rust gelaten.

De Dopers daarentegen werden ronduit als gevaarlijk beschouwd. De vernietiging van de pauselijke kerk, de hoer van Babylon, die zo vurig werd verwacht, betekende immers niet alleen dat de oude kerk te gronde moest gaan, het bracht ook een ommekeer in het maatschappelijk leven met zich mee, om de komst van het vredesrijk mogelijk te maken.⁸

I newyr sawe this Low Countres with lese obedience of justyce then they be at this houre, merkte een Engelse waarnemer op.⁹

In Munster werd ontstellend duidelijk waartoe dit alles zou leiden.

Niet alle Evangelischen werden door de Doperse leer aangetrokken. Reeds eerder werd opgemerkt dat daarnaast ook een Evangelische richting bleef bestaan.¹⁰

Ook in Zeeland lijkt dat het geval te zijn. De aanwijzingen daarvoor zijn schaars, maar onmiskenbaar. Waarschijnlijk is het zo dat de bestaande

⁵ Zie hierna p. 85.

⁶ RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 3. Zie ook hiervoor p. 71 over Willem Willemsz. schaarslijper uit Zierikzee, die later, wonend in Delft, herdoopt is. Verder ook Waite, "Anabaptist movement", p. 255.

⁷ BRN, VII, p. 122.

⁸ Es Onn das recht Hierusalem nit uffgebauwen werden oder uffgeen, Babylon sey dann mit allem seinen hauffen und anhang vor zu grond gangen und gestürzt, verhoor van Melchior Hoffman,

29 mei 1533, Krebs-Rott, Quellen, VIII, p. 17. Vgl. ook Krahn, Dutch anabaptism, p. 129. 9 Brief van John Hackett aan Oliver Cromwell, 12 maart 1534, Rogers, Letters, p 370.

¹⁰ Reitsma, Geschiedenis der hen,ormtng, p. 115; Williams, Radical Reformation, p. 533.

huiskringen, waar leken, ambachtslieden als schoenmakers en lijndraaiers het woord voerden en het Woord uitlegden, door het doperdom zijn geabsorbeerd en dat we Evangelischen die niet in Dopers vaarwater terechtkwamen, hoofdzakelijk aantreffen binnen de kerk. In diverse plaatsen vinden we tot omstreeks 1545 priesters die door hun preken nieuwgezinden wisten te boeien en vast te houden. Meest in het oog springend waren hier weer de augustijnen.

Jan van Vaernewyck bleef, zoals we zagen, tot mei 1533 met een zekere regelmaat zijn pastorale activiteiten binnen Middelburg uitoefenen. Met zijn vertrek is de Evangelische vonk binnen het klooster niet gedoofd. In 1545 was het de prior, Eustaas, die Evangelische denkbeelden van de kansel verkondigde.¹¹ Wat heeft zich in die tussenliggende jaren afgespeeld? Hein de lijndraaier doet ons vermoeden dat een Evangelische prediking bij de augustijnen van Middelburg traditie bleef. Toen hij in de kersttijd van 1534 ten huize van Jan Pietersz. een predikatie hield voor een Doperse huisgemeente, wist hij zijn toehoorders te vertellen dat hij het evangelie beter uitlegde nae d'inhoudt van de heylige scripture, dan de predicaer ten augustijne dede.¹² Het lijkt erop dat hij zich zo met een concurrent in reformatorische schriftuitleg wilde vergelijken.

Het is niet ondenkbaar dat hervormingsgezinde predikers hun parochianen trachtten af te houden van contacten met de Dopers. We kennen het geval van Jan Haes, een nieuwgezin prediker in het leprozenhuis te Amsterdam, van wie getuigd wordt dat hij velen van de herdoop afhield zolang hij in functie gelaten werd, dus tot in de loop van 1534.¹³ Vergeten we daarbij ook niet dat Cordatus in zijn Amsterdamse jaren de activiteiten van de Dopers daar van dichtbij heeft kunnen gadeslaan. Welke impulsen gingen van hem uit, toen hij op het eind van zijn leven naar Middelburg teruggekeerd was?¹⁴

De eerste barst in de hervormingsbeweging was een feit. Ook in Zeeland vertoonde zij zich in de jaren dertig in twee gedaanten. Wij vinden er, naast de Dopers, ook minder zichtbaar en misschien grotendeels als binnenkerkelijke beweging de Evangelischen, die van den Evangelie.¹⁵

¹¹ Hierna p. 111.

¹² Pekelharing, "B ij dragen", p. 251.

¹³ Mellink, Amsterdam code Wederdopers, p. 22, 30; Grosheide, "Verhooren", p. 184.

¹⁴ Op 31 oktober 1533 woonde hij alleszins nog in Amsterdam, blijkens een brief van Reinier Brunt aan de graaf van Hoogstraten (ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92, losse stukken). Williams beroept zich ten onrechte op Mellink (Wederdopers, p. 338) als hij beweert dat Cordatus tot het Melchioritisme overging, Williams, Radical Reformation, p. 530.

¹⁵ Vergelijk de confessie van Gerrit van Grol te Antwerpen, 17 april 1538: (sprekend over Amsterdam) Seyt dat alle diegene die herdoept zijn, hen absenteren van dengenen die van den evangelye zijn, ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 96, fo 31, uitgegeven bij Mellink, Amsterdam (1531-1536), p. 287.

Pijnbank waarop Marcus Cornelisz. en anderen gemarteld werden om hen tot bekentenis te dwingen.

Eerste verspreiding

Over het juiste tijdstip waarop de Doperse gedachte in Zeeland binnendrong is weinig met zekerheid te zeggen. Het oudste bericht daarover voert ons terug naar de eerste maanden van 1533. Omstreeks die tijd gaf Jacob de Grave, een kleermaker te Middelburg, Marcus Cornelisz. van Westkapelle onderricht in een leer die duidelijk Dopers georiënteerd was. *Dat geloovende, men behoorde hem te laten verdopen*, daarmee -begon Marcus zijn antwoord, toen hij op de pijnbank ondervraagd werd naar de inhoud van dat geloofsonderricht, en dan pas volgden de reeds bekende punten, biecht, vagevuur en avondmaal.¹⁶

Met zekerheid weten we verder dat ook in Veere de bestaande Evangelische groep reeds voor 1534 tot het doperdom gerekend mag worden. Tot maart van datzelfde jaar woonde de schoenmaker Jan Evertsz. daar ten huize van Quirijn de schoenmaker. Hij leidde daar eerst, naar zijn eigen zeggen, *een quaet leven, als van droncken drincken, vrouwen, lie gelijc ende bedriegelijck levende*. Een vreemde eend in de bijt van het vrome Veerse schoenmakersmilieu dus. Dit miste evenwel zijn uitwerking niet. Jan Evertsz. kwam er tot andere inzichten, bekeerde zich en wenste gedoopt te worden. *Dinckende hem zelve te beteren, is gereyst na Den Haghe aldaar hij herdoopt werdt*. Meinaart, een wever, diende hem kort voor 19 maart tijdens een bijeenkomst van Haagse Dopers in een herberg op het Spui de herdoop toe. Vervolgens huwde hij tijdens zijn omzwervingen, die hem voerden van Amsterdam via het Sticht van Munster naar Deventer, in die laatste stad zijn vrouw Anneke, die op haar beurt van Obbe Filips in Delft de herdoop ontving.¹⁷

Langs vele wegen vond de Doperse leer haar verspreiding. In de eerste plaats, zoals alle nieuwe ideeën die de Zeeuwse eilanden bereikten, over het water. Het schip als voertuig van het nieuwe, soms heel letterlijk.

16 Tweede verhoor van Marcus Cornelisz., 8 maart 1534, Pekelharing, "Bijdragen", p. 244-246.

17 Verhoor van Jan Evertsz., Pekelharing, "Bijdragen", p. 240-243. Meinaart van Delft of van, Emden, Vos, "Kleine Bijdragen", p. 105, 106. De tijdsbepaling van Jans doop is ontleend aan de brief van Brunt, d.d. 20 maart 1534, waarin hij de stadhouder meedeelde dat hij de vorige dag had getracht de wever van derzelver secte in Den Haag gevangen te laten nemen, maar deze was reeds gevlucht, ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92, losse stukken.

We weten bijvoorbeeld hoe schipper Willem Gielisz. uit Zuidland enkele jaren vroeger op zijn reizen naar Zeeland conventikels aan boord hield, zodra hij voor anker lag, waarbij hij de mensen van 'Luyters dwalinge onderwees ende leerde'.¹⁸

Op eenzelfde manier konden de Doperse denkbeelden zich verspreiden. Ook de autoriteiten waren zich hiervan bewust. Koggeschepen uit Waterland, waarover het gerucht ging dat ze vol anabaptisten waren, werden op bevel van de rentmeester doorzocht. Op zijn initiatief ook ondervroeg de pastoor van Arnemuiden alle schepelingen van een schip dat daar ankerde, omdat er iemand aan boord was die van 't sacrament leelicken ghesp roken hadde. De verdenking was blijkbaar terecht, want de man nam bijtijds de vlucht.¹⁹ Landinwaarts werden de Doperse gedachten verder meegedragen door zendingsbewuste leraars die van stad tot stad trokken. Soms als kramer, soms als schoenmaker, de bijbels en andere verboden boeken verborgen onder het gereetschap omme oude schoenen te lappen.²⁰

Vanwaar kwam nu het doperdom Zeeland binnen?

De duidelijkste sporen zijn afkomstig uit Holland en dit kan gezien het voorgaande ook nauwelijks verwondering wekken. Brielle was, door zijn geografische ligging daartoe min of meer voorbestemd, een van de schakels tussen Holland en Zeeland.

Hier trad Cornelis Pietersz., schoenmaker, sinds het begin van 1534 als dopend oudste op.

Een van zijn Brielse dopelingen, Janneke, weduwe van Melchior Simonsz., vinden we terug in Zierikzee, waar ze op 8 september 1536 onthoofd werd.²¹

Ook Bergen op Zoom verrichtte zo'n schakelfunctie tussen Zeeland en aangrenzende gewesten; we komen daar later op terug. De contacten met Holland kunnen nauwelijks worden overschat. Zo was Adriaan Aartsz. een van de meest

18 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, p. 520.

19 RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 37, 37vo.

20 Zie hierna p. 113. Meinaart van Emden werd aangeduid als wever van zijn ambochte ende ommegeende met cramerie. (Pekelharing, "Bijdragen", p. 240). Ook Jacob van Campen was gaende mit de crame (Cornelius, *Niederlndische Wiedertanfer*, p. 48). evenals Huige Mathijsz. (Van Alfen, "Documenten betreffende Jan van Sol", p. 217).

21 Zie hierna p. 99. De bewering van Vos dat Cornelis Pietersz. uit Brielle dezelfde is als zijn naamgenoot die in 1530 uit Emelisse vluchtte (vgl. hiervoor p. 70) lijkt niet steekhoudend. (Vos, "Kleine Bijdragen", p. 104). In het vonnis van het Hof van Holland d.d. 17 september 1534, wordt over een Zeeuwse herkomst niet gesproken (ARA Den Haag, HvH, 5649, fo 100vo-101vo; Vos, a. w., p. 108-110). Er waren reeds tijdens een eerste gevangenschap in Den Haag, omstreeks mei 1533, informatie over hem ingewonnen in Brielle (ARA Den Haag, Graf., rek. 4456, fo 60vo) maar niet bij Zeeuwse instanties, wat er op zou kunnen wijzen dat Cornelis niet een recent ingeweken, maar een geboren Briellenaar was. Deze veronderstelling wordt nog versterkt door het feit dat zijn bezit niet onaanzienlijk was. Het werd, na confiscatie, verkocht voor 266 lb. van 40 gr.V1. (ARA Den Haag, Graf., rek. 4457, fo 26vo; 4458, fo 22vo; Vos, a. w. p. 108). Navraag in het gemeentearchief van Brielle leverde geen nadere gegevens op. Over de ambten in de Doperse gemeenten, hierna p. 299.

actieve Dopers in Zierikzee, afkomstig uit Schiedam waar hij door Gerrit van Benschop was gedoopt.²² En dat Jan Evertsz. in Veere zo duidelijk wist waar hij een Doperse kring kon vinden en een oudste die het recht tot dopen had, veronderstelt goed onderhouden betrekkingen tussen de Veerenaars en Holland, in dit geval Den Haag. ²³ We noemden hiervoor reeds de scheepsverbinding tussen Walcheren en Waterland en er zouden nog voorbeelden aan te halen zijn om de relatie tussen Holland en Zeeland in het licht te stellen. Slechts de belangrijkste van alle vermelden we hier: de contacten die bestonden tussen de Zeeuwse eilanden en Amsterdam.

Om een dubbele reden was deze relatie van groot gewicht. Amsterdam was in de noordelijke gewesten de stad waar de polsslag van de Doperse beweging het duidelijkst voelbaar was. Bovendien was de goudsmid Jan Mathijsz. Blauwaert, een van de meest vooraanstaanden in de Amsterdamse Doperse kringen, afkomstig uit Middelburg. Hij werd reeds in het begin van 1534 beschouwd als een van den principael (belangrijksten) van 'den ghenen die zoe gaen van stede te stede, draghende boe tscap (boodschap) om andere luyden tot hem te trecken angaende de voors. secte van den verdoopinghe'.²⁴

Juist in hem werden de contacten tussen Zeeland en Amsterdam in belangrijke mate belichaamd.

Maar de Doperse leerstellingen waren niet uitsluitend een Hollands importartikel. Reeds vroeg bestonden er rechtstreekse contacten tussen Walcheren en de Dopers in Straatsburg, de stad waar de tolerantie en gastvrijheid tegenover vluchtelingen spreekwoordelijk waren. Naar deze stad, "het nieuwe Jeruzalem" in de ogen van Melchior Hoffman en de zijnen, kwamen de zoekers naar vernieuwing samen vanuit uiteenliggende streken, van de Nederlanden tot Moravië en Spanje.²⁵

Een van hen was afkomstig uit Middelburg, Cornelis Polderman.²⁶ Als Hoffmans

intiemste Nederlandse vriend, behoorde hij tot de binnenste cirkel van het doperdom in Straatsburg.²⁷

Hij werd daar sinds het midden van 1533 beschouwd als de nieuwe Henoeh, naast Melchior Hoffman als Elia. Zij beiden zouden, bij de doorbraak van het vredesrijk macht hebben die 'aerde te slaen met veele ende meenigherhande plaghen, so dickwijls als sij willen en als iemand hen kwaad zou willen doen, sal dat vier uut kleren monde gaen ende verslinden haere vianden.' Zo luidde de profetie.²⁸

²² Vgl. hierna p. 99.

²³ Pekelharing, "Bijdragen", p. 240.

²⁴ Verhoor van Cornelis van Valkenisse (17 maart 1534), ARA Brussel, Officie-fiscaal van Brabant (portefeuilles), 1194, to 5. Vgl. over Amsterdam, Waite, "Anabaptist Movement", p. 257-258. Over Jan Mathijsz. en zijn aanwezigheid in Amsterdam, Grosheide, Bijdragen, p. 58; Mellink, Amsterdam en de Wederdopers, passim; Mellink, Amsterdam (1531-1536), p. 117. Zijn rol in de internationale broederschap bij Ten Cate, "Onderhandelingen vanwege het Hof", p. 8; Horst, The radical brethren, p. 79, 80. Jan Mathijsz. stierf op 29 november 1538 de vuurdood te Londen, Ibidem, p. 88.

²⁵ Williams, Radical Reformation, p. 381 e.v. Over de vreemdelingen onder de Dopers aldaar: Seind viel fremde, sonderlich aus den Niederlanden, handwerksleuth und -burst unter ihnen gewesen, welche hiesige burger, miinner ud weiber, an sich gezogen tand verfiuhret, KrebsRott, Quellen, VII, nr. 234; Denis, Les églises d' étrangers, p. 65; Abray, The peoples reformation, p. 83-87.

Maar zover was het nog niet. Polderman trad voorlopig alleen op als trouwe discipel van

Hoffman. Toen Hoffman gevangen genomen was, was hij het die zijn geschriften liet drukken²⁹ en in november 1533, toen Hoffman in totale afzondering geplaatst was en geen contacten met de buitenwereld meer mocht onderhouden, was het weer Polderman, die een verzoek tot de stedelijke magistraat richtte om hem toch te mogen bezoeken. Zijn bemoeienissen leidden ook voor hem tot gevangenschap, verhoren en uiteindelijk, op 8 december 1533, tot zijn uitwijzing uit Straatsburg.³⁰

Heeft het optreden van deze Zeeuw in het verre Straatsburg enige betekenis gehad voor zijn moederland? We kunnen daar positief op antwoorden. Obbe Filips getuigt van de levendige relaties die door Hoffmans jongeren tussen Straatsburg en de broeders in de Nederlanden onderhouden werden.³¹ Een van hen was Cornelis Polderman. Op 24 november 1532, juist teruggekeerd van zo'n reis door deze gewesten en nog helemaal vol van de indrukken daar opgedaan, berichtte hij aan de raad van Straatsburg dat de Doperse leer er fiir worheit bezeugt wird offentlich. Als bewijs daarvan had hij wel enkele honderden brieven kunnen meebrengen. De profetieën vonden in das Niderlandt erkenning als von Gottes Geist gestalt en het land was der Bücher foll³².

Obbe Filips bevestigt het ons: 'Als nu dese leeringhe ende getroostinge met alle ghesichten, droomen, openbaringhen ende visionen dagelicx onder den broederen voortginck, was bij ons gheen cleyne vreuchde ende hoopinghe, verhoopende alles waer ende vervullet te werden'³². Hoe welkom zal dan niet Polderman, de nieuwe Henoeh in eigen persoon, bij de Nederlandse Dopers geweest zijn.

²⁶ Cornelius Boldermarm von Middelburg aus dem Niederland, Krebs-Rott, Quellen, VIII, nr. 468. De naam Polderman was in Zeeland welbekend. We vinden Hendrik Claasz. Polderman in Middelburg vermeld als kameraar van het kapittel van Sint-Maarten (1523), provisor van Walcheren (1527, 1532) en deken van Sint-Maarten (1542). Diens zoon, Claas Hendriksz. Polderman betaalde in 1560/61 collatierecht voor een vicarie in Sint-Pieter, Kesteloo, "De

stadsrekeningen (1500-1549)", p. 280, 324; Unger, Bronnen, II, p. 469; De Stoppelaar, Inventaris, nr. 1800; Grijpink, Register (Walcheren), p. 79. Op Zuid-Beveland treffen we mr. Cornelis Cornelisz. Polderman aan, die tot zijn dood in 1536 verschillende ambten cumuleerde. Zo was hij, naast kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Kapelle, waarvoor hij ook als notaris optrad, onder meer deken/provisor van Zuid-Beveland, Dekker, Het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, p. 49, 50. Zijn notarismark is afgebeeld op p. 53 aldaar. Verder is ook de in 1529 te Straatsburg gevangen genomen doper, Krystoffel Pysskor zu Mjedelbork (Christophe Pyss) afkomstig uit de Zeeuwse hoofdstad, Krebs-Rott, Quellen, VII, p. 230; Halkin, "Protestants", p. 298.

27 Deppermann. Melchior Hoffman, p. 243.

28 Obbe Philips, Bekentnisse, BRN, VII, p. 127. Over de Straatsburger profeten, Deppermann, Melchior Hoffman, p. 178 e.v.

29 Krebs-Rott, Quellen, VIII, nr. 398, 491, 610. Poldermans auteurschap van Die Epistel des Apostell Sanct Judas erkent is Omstreden. Misschien is dit werkje ook van de hand van Hoffman, Ibidem, nr. 479.

30 Ibidem, nr. 461, 462, 466, 468; Cornelius, Geschichte, II, p. 278; Zur Linden, Melchior Hoffman, p. 473.

31 Bekentnisse, BRN, VII, p. 124.

32 Krebs-Rott, Quellen, VIII, nr. 461. Vgl. Leendertsz, Melchior Hofmann. p. 299 noot 1.

33 Bekentnisse, BRN, VII, p. 127.

En Walcheren stond hier in een zeer bijzondere relatie: een Polderman van Middelburg als Henoch naast Elia. Nauwer kon Walcheren al niet betrokken zijn bij de grootse gebeurtenissen die voorzeggd waren. Of Polderman Walcheren ook vanuit Straatsburg bezocht heeft, weten we niet; het contact met zijn moederland heeft hij zeker nooit helemaal verbroken. Na zijn uitwijzing uit Straatsburg keerde hij juist daarheen terug. In het voorjaar van 1534 treffen we hem weer aan in Walcherse Doperse kringen.³⁴ We mogen dan ook besluiten dat tussen Straatsburg, "het nieuwe Jeruzalem", en Walcheren in de persoon van Polderman een directe verbinding bestaat.

Gestimuleerd door impulsen uit diverse richtingen, gevoed door lectuur die blijkbaar overvloedig voorhanden was, groeide de Doperse beweging zo in het verborgene. Cornelis van Valkenisse, een afvallig priester die in het voorjaar van 1534 enkele malen hun bijeenkomsten bijwoonde, verklaarde voor zijn rechters: 'Zij (hebben) een manieren te vergaren tsamen in zeker particulier huys, alwaer zij vergaderen in zekere cameren.' Opvallend is de wijze waarop zij dat doen. '(Sij) lesen de bijble ende zoe seeght een yegelijck wat hij geleert ende onthouden heeft angaende huer secte ende hoe zij verstaen de schriftueren dienangaende.' Deze nadruk op persoonlijke deelname aan het gesprek was een weldoordachte vergadertechniek, zo werd Cornelis verzekerd. Dat lag overigens geheel in de lijn van het groot belang dat gehecht werd aan geloofsonderricht. Jacob de Grave, kleermaker in Middelburg, die al in het begin van 1533 instructie gaf, ontmoetten wij reeds. In Bergen op Zoom kwamen enkelen tijdens een bijeenkomst in het begin van 1534 tsavens huer lesse upseggen³⁵

Ook in de bekentenis van Arend Pauwelsz. en zijn vrouw Marijtgén uit Veere, dat zij zich hebben laten herdopen doer quaet onderwijsen en nadat ze andere quade leringe ontfangen hebben, mogen we, zeker in Veere, een georganiseerde vorm van catechese zien.³⁶

Kleine kernen waren het slechts, deze Doperse kringen, maar wel, als gevolg van de sterke persoonlijke benadering en vorming, zeer levenskrachtig. Brandpunten van een beweging die weldra openlijker naar buiten zou treden.

Munster

In de vasten van het jaar 1534 raakte de Doperse beweging in Zeeland, meegenomen door de gebeurtenissen buiten het gewest, in een stroomversnelling. Belangrijke verschuivingen in de Nederlanden en in Munster hadden reeds tijdens het voorgaande jaar plaatsgevonden. Terwijl Hoffman in zijn Straatsburgse gevangenis de tijd afwachtte, dat de profetieën vervuld zouden worden, wist men in het noorden zoveel geduldig geloofsvertrouwen niet meer op te brengen. In Amsterdam stond een nieuwe Henoeh op, de bakker Jan Mathijsz. van Haarlem, die zeer snel alle weerstanden bij de Amsterdamse broeders overwon en hen met een nieuw elan wist te bezielen.

34 RA Middelburg, Rek. I, 245. fo 29, 29vo. Vgl hierna p. 86.

35 Verhoor van Cornelis van Valkenisse, ARA Brussel, Officie-fiscaal van Brabant (portefeuilles), 1194, fo 4vo, 5.

36 Hun vonnis, gewezen door het Hof van Holland en bestaand uit eerlijke betering en boetedoening, dateert van 21 april 1534, ARA Den Haag, HvH, 5653, to 48vo.

84

Afwachting maakte plaats voor actie; de bediening van de doop, die sinds twee jaar geschorst was, werd

hervat en het rijke Gods leek binnen handbereik. Munster, niet langer Straatsburg, gold als het nieuwe Jeruzalem. Daarheen zouden de gelovigen optrekken, om daadwerkelijk aan de Godsstad gestalte te geven.

De oproep om naar Munster te trekken bereikte de Zeeuwse eilanden vanuit Amsterdam. De eerste Zeeuwen aan wie dit bericht ter ore kwam waren wellicht Ingel (Cornelisz.) de beeldsnijder uit Everswaard, Dignus de brouwer en de linnenwever Cop Heinen, beiden uit Kouwerve. Zuid-Bevelanders, misschien in de voorgaande jaren door het water uit hun dorpen verdreven, die in de verstrooiing elkaars gezelschap zochten.³⁷

In deze kring, samenkomend ten huize van Dignus de brouwer dichtbij de pooit gaende naer der Tholle in Bergen op Zoom, werd in het begin van maart de brief uit Amsterdam voorgelezen dat zij hen haesten zouden te commen naer Amsterdam ende zoe voirts naer Munster.

Tussenpersoon tussen Amsterdam en de Dopers in Bergen op Zoom was Jan Mathijsz. Blauwaert de goudsmid, die afkomstig was uit Middelburg. Het was niet de eerste maal dat Jan Mathijsz. bij de Bergse broeders verbleef. Vier maanden vroeger, tijdens de Koudemarkt van 1533, had hij hen reeds bezocht. Hij was de man van wie ze hun voornaamste leeringe ontvangen hadden; zijn persoon zette kracht bij aan de oproep naar Munster te gaan daar 'wezende en levende naar 't evangelie ende 't woort Gods.'³⁸ Binnen twee dagen zijn een viertal personen uit Bergen, onder wie Dignus, Ingel en Cop Heinen, vertrokken op weg naar Amsterdam.

Jan Mathijsz. vergezelde hen niet. Hij is waarschijnlijk vanuit Bergen op Zoom naar Walcheren voortgegaan, want kort daarop treffen we hem daar aan. Hier blijkt duidelijk hoe belangrijk familiebanden en persoonlijke contacten waren in het netwerk van relaties tussen Doperse groepen.³⁹

Zoals Cornelis van Valkenisse uit Rotterdam, waar hij een Doperse bijeenkomst bijwoonde, naar Bergen op Zoom reisde, naar zijn familielid Dignus de brouwer, wiens huis verzamelpunt was voor de Dopers, zo werd ook Jan Mathijsz. van Middelburg

blijkbaar door zijn geboorteplaats aangetrokken. Daar woonde zijn familie, zijn broer Michiel en zijn schoonouders, de blauwverver Cornelis Cornelisz. En Barbara Adriaansdr.⁴⁰

37 Hiervoor p. 13.

38 Verhoor van Cop Heinen, Pekelharing, "Bijdragen", p. 246-248. Dat Jan Mathijsz. inderdaad contactpersoon met Amsterdam was, wordt bevestigd door Cornelis van Valkenisse, ook eenmaal aanwezig in de Doperse bijeenkomst te Bergen op Zoom, die hem Jan de zilversmid uit Amsterdam noemt, ARA Brussel, Officie-fiscaal van Brabant (portefeuilles), 1194, fo 5. De Koudemarkt van 1533 duurde van 30 oktober tot 20 december, Sloomans, Pausen Koudemarkten, I, p. 39.

39 Over het belang van persoonlijke contacten voor de overtuigingskracht van een religieuze boodschap, Jansma, Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers, p. 92-93; Idem, "The rise", p. 100. Vgl. ook Scribner, Oral culture, p. 49-71.

40 RA Middelburg, Rek. I, 245, to 3, 44; 255, fo 8. Zie ook hierna p. 87. In Middelburg treffen we verder in 1538 een Andries Blauwaartsz. aan als stadsbode, Unger, Bronnen, II, p. 475, 476.

85

Tezelfdertijd was ook Cornelis Polderman in zijn vaderstad Middelburg aanwezig. Hun beider optreden wekte beroering bij de Walcherse Dopers, ook buiten Middelburg. Met enkele aanhangers trokken ze over het eiland waar ze onder 't simpel volck huerluyder leeringhe Melchiorite (zaeyden). Niet lang, want verraad binnen eigen kring maakte een eind aan hun activiteiten. Het zal immers geen toeval geweest zijn dat juist een schoenmaker uit Veere, Mathijs genaamd, de dienaars van rentmeester Adolf Herdinck terzijde stond om de groep te verspiene en gevangen te nemen. Maar Laurentie Jansdr., de echtgenote van Wouter Heinen, haar zoon Jan Woutersz., beiden uit Gapinge, en Reiniere Jacobsdr., de vrouw van Anthonis Berthoensz. uit Veere ontkwamen, evenals Jan Mathijsz Blauwaert en Cornelis Polderman.⁴¹

Verraad of niet, verder trekken stond toch op het programma, want Munster, het einddoel, lag nog ver en de tijd was beperkt.

Wij menen dat hier het vertrekpunt zou kunnen liggen van de groten hoop van herdoopers, van mans ende vrouwen uut Zee lant, Hollant ende ander landen die over nacht ende dach (liepen) na Haerlem, meynende daerduer te passeren ende also na Munster in Westfalen te trecken, zoals Reygersberch ons meedeelt. Dat juist hij de Zeeuwen eerst noemt onder degenen die seer haesteliken op weg gingen, wekt geen verwondering.⁴²

Maar ook de brief van 20 maart 1534, waarin de verschrikte schout en burgemeesters van Haarlem het Hof van Holland op de hoogte brachten van de doortocht van deze massa, stelde als herkomst vast commende uuyt Zeelant, daarmee Reygersberchs volgorde bevestigend. Weliswaar was het merendeel van de 200 á 300 personen, waarvan in de brief sprake is, afkomstig uit de streek rond Westzaan en Krommenie, maar het beginpunt van deze onderneming lag duidelijk in het Zeeuwse zuiden.⁴³

Wat bracht deze mensen ertoe de veiligheid van hun bestaan, hun bezit en familie achter te laten en de onzekerheid van een tocht naar het onbekende tegemoet te gaan? Op deze belangrijke vraag is één afdoend antwoord een onmogelijkheid. Slechts elementen tot verklaring kunnen worden aangedragen en dan lijkt het ons dat deze reeds in de vraagstelling te vinden zijn. Dat wat ons nu voorkomt als onbekend en onzeker zal door de toenmalige Dopers zelf eerder als hoopwekkend en uitzichtsvol beleefd zijn. Immers, de Doperse prediking, steeds gericht op een toekomst waarin het rijk van vrede en gerechtigheid centraal stond, werd hier plotseling concreet. Ja, men werd zelfs uitgenodigd om aan dit visioen mede gestalte te geven. Een grote hoop en

een vast geloof in wat voorzegd was, heeft deze mensen stellig bezielde.
Daarbij mag nooit uit het oog verloren worden dat het bestaan dat men achterliet in veel opzichten haaks stond op dit beloftevolle toekomstbeeld.

41 RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 29vo. De volledige naam van Reyniere vander Vere bij ARA Den Haag, Graf.,rek. 4459. fo 114, 114vo. Die van de huysvrouwe van Wouter Heynen bij SA Brugge, Oudarchief 192 (Verluydtboeck 1537-1555), fo 10vo.

42 Reygersberch, Dye Chronycke, onder het jaar 1534.

43 ARA Brussel, Aud., 1446/2; Bakhuizen van den Brink e.a., Documenta Reformatoria, I, p. 46, 47.

86

Na de grote overstromingen van 1530 en 1532, die onnoemelijke schade en leed hadden gebracht, terwijl in de havens werkloosheid dreigde als gevolg van politieke verwickelingen en de nering achteruit ging, was "veiligheid" een uiterst relatief begrip geworden. Het verwoestend effect van de kort tevoren heersende sudor anglicus, de Engelse zweetziekte, waaraan in Zeeland in 1529 duizenden bezweken waren en een (pest)epidemie, die alleen al in Zierikzee volgens de opgave van een tijdgenoot in 1532 meer dan 3.000 slachtoffers geëist zou hebben, droeg nog bij tot de sfeer van dreigende bestaansonzekerheid waarin een deel van de bevolking omstreeks 1534 leefde.⁴⁴

Hieruit vluchtten sommigen weg naar een plaats waar redding en behoud gewaarborgd werd. In de eerste plaats gewaarborgd door een belofte: 'Blijschap ende vrede is den kinderen Gods voorhanden want heur verlossinge is voor de deure.' Deze belofte gold allen die zich zouden verzamelen binnen de stadt der heyligen.⁴⁵

De overtuigingskracht van de boodschapper was de tweede waarborg. Alleen daar waar een persoon, in dit geval Jan Mathijsz. Blauwaert, zich achter de boodschap stelde, zien we mensen optrekken: in Bergen op Zoom en op Walcheren gaf men gehoor aan de oproep; daarbuiten kennen we niemand.

Het aantal bekende "Munstergangers" uit Zeeland is niet groot. Aan de hierbovengenoemden kunnen nog de namen toegevoegd worden van Aachte Jansdr. en Pieter Rombouts, alias Pier de Pape met zijn vrouw, allen uit Arnemuiden. Vanuit Middelburg vertrokken verder Cornelis Cornelisz. blauwverver en zijn vrouw Barbara Adriaansdr., de schoonouders van Jan Mathijsz. Blauwaert.⁴⁶

Ook Jan Evertsz. reisde via Den Haag en Amsterdam, naar het Sticht van Munster.⁴⁷ Alles bijeen zijn ons dus slechts een tiental namen overgeleverd. Maar er zijn ongetwijfeld meer mensen op weg gegaan. Zo brengt een brief van de procureur-generaal van het Hof van Holland, Reinier Brunt, aan de stadhouder, gedateerd op 20 maart 1534, ons in contact met zes gevangenen, waaronder twee kinderen. Vanuit Veere waren ze naar Amsterdam getrokken in meninge omme te affugeren (vluchten) ende te reisen tot Munster⁴⁸, maar verder weten we niets van hen.

Als we mogen veronderstellen dat degenen die we wel kennen representatief zijn voor de Zeeuwse Munstergangers, dan blijkt dat deze zich, wat maatschappelijke positie betreft, niet hebben onderscheiden van personen afkomstig uit andere gewesten.⁴⁹

44 Mellink, Wederdopers, p. 8-12; Reygersberch, Chronycke, jaren 1529, 1532. Opmerkelijk is het feit dat een soortgelijke epidemie als in 1532 volgens Reygersberch ook in 1518 te Zierikzee precies hetzelfde aantal slachtoffers gekost zou hebben. Zie voor het voorbehoud dat t. a. v. dergelijke sterftcijfers gemaakt moet worden, Noordegraaf, De gave Gods, p. 49 e. v. De Engelse zweetziekte heerste in 1529 eveneens in andere landsdelen. Zie over Brussel,

Antwerpen en Mechelen, Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 14.896-14.898, to 61vo-62.

45 De Hullu, Bescheiden, I, p. 153.

46 RA Middelburg, Rek. I, 245. fo 2vo, 3; Grosheide, "Verhooren", p. 71-146.

47 Pekelharing, "Bijdragen", p. 241.

48 ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92, losse stukken.

49 Mellink, Wederdopers, p. 364-366; Tsjistosvonov, "Character", p. 94-95; Waite, "The anabaptist movement", p. 250.

87

Het gaat misschien te ver hen te karakteriseren als simpele grove luyden van plompen verstande, zoals het Hof van Holland hen bestempelde⁵⁰, maar eenvoudigen zijn het zeker. We vinden een schoenmaker onder hen, een beeldsnijder, een verver, een linnenwever oic werckende mitter spade⁵¹ en verscheidene vrouwen. Hoewel de confiscatie van hun bezit weinig tot niets opleverde, hoeven we hen niet automatisch als armen te beschouwen.

Misschien bleef er alleen niet veel meer over dat in beslag genomen kon worden. In een brief van het Hof van Holland aan de stadhouder, daterend van 20 maart, wordt ons meegedeeld dat plusieurs obstinez vendent journellement leurs biens et mesnages pour tirer vers Munstre ou ailliers ou icelle assemblee des anabaptistes se doit faire⁵² Laurentie Jansdr. die met haar zoon Jan Woutersz. vertrok, meende dergelijke maatregelen niet te moeten nemen. Haar man, Wouter Heinen, bleef immers in Gapinge achter. En dan zien we dat hun bezit, het bezit van een handtwerckere zoals Wouter werd genoemd', getaxeerd op 70 lb. Vl., hen doet kennen als niet geheel onbemiddeld.⁵³

Voorzover het beperkte aantal van de ons bekende personen een conclusie rechtvaardigt, kunnen we zeggen dat de Zeeuwse "Munstergangers" hoofdzakelijk thuishoorden in het handwerkersmilieu en dat voor hen bestaansonzekerheid niet noodzakelijkerwijs ook armoede impliceerde. ⁵⁴

Als wij ons afvragen welke weerslag het Munsters avontuur gehad heeft op de Zeeuwse Doperse gemeenschap, dan moeten we in de eerste plaats de lotgevallen nagaan van hen die vanuit deze kring vertrokken waren.⁵⁵

De tocht is voor velen op een ontgoocheling uitgelopen. Voor Barbara Adriaansdr. en voor Cop Heinen met zijn gezelschap, die zich in Amsterdam ingescheept hadden, eindigde de onderneming daar ook, omdat hun schip belet werd te vertrekken. Andere Zeeuwen, die we aantreffen in de omgeving van Haarlem kwamen niet verder dan Spaarndam, want ook daar werden de schepen tegengehouden.⁵⁶

Behalve Jan Mathijsz. Blauwaert, die op het eind van 1534 als een van de kopstukken van de Amsterdamse gemeente een heel eigen rol te vervullen kreeg in de onderhandelingen tussen de centrale regering en Munster, zijn er voor zover wij weten vrijwel geen Zeeuwen in Munster aanwezig geweest.⁵⁷

⁵⁰ Instructie voor mr. Abel van Coulster en mr. Pieter van Sinte Pieters, d.d. 17 februari 1534, ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92, losse stukken.

⁵¹ Deze laatste is Cop Heinen, Pekelharing, "Bijdragen", p. 246.

⁵² ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92, losse stukken.

⁵³ SA Brugge, Oudarchief, 192 (Verluydtboeck 1537-1555), fo 10vo. Vgl. hierna noot 140.

⁵⁴ Het bezit van Cornelis Cornelisz. en Barbara Adriaansdr., zoals dat ter confiscatie werd aangetroffen, had een waarde van 12 lb. Vl., RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 3.

⁵⁵ Voor de Oost-Zuid-Bevelanders die, verdreven door het water, een toevlucht gezocht hadden binnen Bergen op Zoom, zal dit waarschijnlijk wel eerder het geval geweest zijn. Vgl. hiervoor p. 85.

56 ARA Brussel, Aud., 1446/2, losse stukken. Een algemeen overzicht van de tocht naar Munster bij Mellink, *Wederdopers*, p. 30-39, 356-362. Vgl. ook Tracy, "Heresy Law", p. 291-292.

57 Ten Cate, "Onderhandelingen vanwege het Hof", p. 8. Ook onder de vele door Kirchhoff bijeengebrachte namen hebben we, afgezien van een terloopse vermelding van Franciscus Wast aus Seeland onder nr. 348, geen Zeeuwen herkend, Kirchhoff, *Die Teatfer zu Münster*.

88

Ook Jan Evertsz., die wel naar het Sticht van Munster gereisd was, kende de situatie binnen de stad slechts van horen zeggen.⁵⁸

In dit gevoel van mislukking zal ook de Zeeuwse Doperse gemeenschap gedeeld hebben. De straffen maakten indruk. Zo moest Engel Cornelisz. van Bergen, in wie we Ingel de beeldsnijder uit Everswaard herkennen, zijn daad met executie door het zwaard bekopen, werd Barbara Adriaansdr. uit Walcheren levenslang verbannen en verplichtte het Hof van Holland Cop Heinen, die na zeven weken kerker zijn Doperse overtuiging herriep, op 28 mei 1534 tot openbare boetedoening in de Oude Kerk in Amsterdam en in de kerk van Reimerswaal.

Dat de goederen van de betrokkenen gerechtelijk werden verkocht, zal daarbij de nodige indruk gemaakt hebben. De meeste gevangenen werden evenwel ongemoeid gelaten, alleen al omdat hun aantal zo hoog, tot enkele duizenden, was opgelopen, dat individuele berechting een onmogelijke zaak geworden was.⁵⁹

Sommigen keerden naar Zeeland terug, zoals Cornelis Cornelisz., die, na zijn arrestatie in Amsterdam, wel samen met zijn vrouw Barbara Adriaansdr. werd ondervraagd, maar op zijn ontkenning te scepe geweest te hebben, werd vrijgelaten. Hij keerde terug naar Middelburg. Ook Cop Heinen trok na zijn boetedoening naar deze stad. Anderen hebben blijkbaar elders een heenkomen gezocht.

De Arnemuidenaars Aachte Jansdr., Pieter Romboutsz. en zijn echtgenote sloegen allen op de vlucht.⁶⁰

Reiniere Jacobsdr. uit Veere vluchtte naar Engeland, waar ook zij de marteldood niet wist te ontlopen. Zij werd er voor september 1536 terechtgesteld.

Laurentie Jansdr. uit Gapinge tenslotte werd op 24 augustus 1538 in Brugge, ten tijde van de hevige vervolging van de Dopers daar, in het openbaar verbrand.⁶¹

De ontnuchtering die na het mislukken van de tocht naar Munster de overhand kreeg, kwam duidelijk aan het licht toen Damas van Hoorn nog vóór Kerstmis 1534 de Middelburgse broeders kwam overtuigen

58 Pekelharing, "Bijdragen", p. 243.

59 De richtlijnen vanuit Brussel voor de bestraffing in *Memoires sur la charge de mr. Ghislain Zeghers, conseiller en Hollande pour les anahaptistes*, ARA Den Haag, HvH, 29, fo 213vo-214vo. Het aantal van 3.400 á 3.500 gevangenen vermeld in een memorie van zaken die vanwege Maria van Hongarije aan Robert de Croy, bisschop van Kamerijk meegedeeld moesten worden, (ARA Brussel, Aud., 795bis, fo 22-23), komt overeen met de benadering van Mellink, *Wederdopers*, p. 358.

60 Hun goederen werden geconfisqueerd en verkocht resp. voor 3 s. gr. Vl. (de helft van haar bezit) en 3 lb. 16 s. 1 gr. Vl., RA Middelburg, Rek. I. 245, fo 2vo-3.

61 Engel Cornelisz., ARA Den Haag, Graf., rek. 4460a, ongefol. Zijn vonnis dateert van 11 mei 1534. Ibidem, HvH, 5649, fo 50; Mellink, *Amsterdam (1531-1536)*, p. 36. In Bergen op Zoom werd nog op 29 maart een oproep gepubliceerd om Ingel de beeldsnijder, van wie men meende dat hij soms heimelijk 's nachts in de stad terugkeerde, aan te brengen. (Mes, "De eerste publicatie", p. 177-179). Op die datum was hij zeker niet op vrije voeten. (Verhoor van Cop Heinen, Pekelharing, "Bijdragen", p. 247). Barbara Adriaansdr. (die op 24 mei 1535 werd veroordeeld tot levenslange verbanning met confiscatie van goederen) en Cornelis Cornelisz.,

Mellink, a.w., p. 138, 195; Grosheide, "Verhooren", p. 141, 145; RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 3. Cop Heinen, Pekelharing, "Bijdragen", p. 247; ARA Den Haag, HvH, 5653, fo 75. Laurentie Jansdr., SA Brugge, Oudarchief, 192 (Verluydboek, 1537-1555), fo 10vo-11; ARA Brussel, Rek. 13.784, fo 17vo. Verheyden, Het Brugsch Martyrologium, p. 33. Reiniere Jacobsdr., ARA Den Haag, Graf., rek. 4459, fo 114, 114vo. Wellicht hoorde zij bij de groep Dopers, afkomstig uit de Nederlanden, die in juni 1535 werden verbrand, Horst, *The Radical Brethren*, p. 60, 61.

89

met hem naar Holland te trekken om daar den hoop te vermeerderen die van plan was Amsterdam en andere plaatsen in het Waterland te overrompelen. Niemand kreeg hij warm voor dit idee.⁶²

Of was het zo dat het enthousiasme voor een dergelijke onderneming in Zeeland, en met name op Walcheren, nooit zo groot geweest was? Stond misschien de figuur van een Cornelis Polderman er mede borg voor dat op Walcheren een meer "Hoffmanniaanse" strekking de overhand hield op een meer Munstergerichte?

Het is een feit dat Melchior Hoffman, die zijn volgelingen steeds voorgehouden had het zwaard niet ter hand te nemen, ondanks gevangenschap en onvervulde profetieën een grote invloed in de Nederlanden behield en dat de Straatsburgse gemeente er nog veel gezag genoot.⁶³

Polderman, als Hoffmans rechterhand, stond ten volle in deze traditie. Na zijn vlucht uit Zeeland keerde hij waarschijnlijk weer naar de kring rond Hoffman terug.⁶⁴

Moeten we misschien de Zeeuwse deelname aan de tocht naar Munster in grote mate toeschrijven aan de persoonlijke overredingskracht van Jan Mathijsz. Blauwaert? Ook deze keerde zich overigens later af van gewelddadige acties.⁶⁵

Het is goed bij dit alles in het oog te houden dat er in deze jaren geen sprake was van een welomschreven Doperse leer en evenmin van vastomlijnde stromingen daarbinnen. De prille Doperse gemeenschappen moesten te midden van deze onduidelijkheid, door Obbe Filips in zijn *Bekentenisse* zo kleurrijk beschreven, moeizaam hun weg zoeken.⁶⁶

De Doperse gemeenschappen

Wat in het verborgene was gegroeid, kwam, toen de vervolgingen in het begin van 1535 werden ingezet, aan het licht: er bleken niet alleen gemeenschappen te bestaan in de grote centra, maar ook daarbuiten. De visie van de Dopers op de heersende kerk dwong ook tot gemeentevorming Naedemael die oude kercke vergaen was, mosten sij doopen, predicken ende lee ren ende een nieuwe kercke aenrichten.⁶⁷

62 Verhoor van Marcus Cornelisz., Pekelharing, "Bijdragen", p. 245. Over Damas van Hoorn, Vos, "Kleine Bijdragen", p. 103. De vergadering bij Jan Pietersz. vond niet plaats in maart 1535 te Vlissingen zoals Vos vermeldt, maar voor Kerstmis 1534 te Middelburg, Pekelharing, "Bijdragen", p. 250.

63 Zijlstra, Nicolaas Meynderts. van Blesdijk, p. 153; Id., "David Joris en de Doperse stromingen", p. 133. Vgl. Deppermann, Melchior Hoffman, p. 300 en Riihrich, "Zur Geschichte", p. 100.

64 Hoffman verzocht Polderman naar zijn zusters in Schwabach Hall en Heilbronn te gaan, Krebs-Rott, *Quellen*, VIII, nr. 610. Deppermann, die meende dat Polderman tot in de zomer 1534 in Straatsburg is gebleven (Melchior Hoffman, p. 265), was niet op de hoogte van zijn verblijf op Walcheren. Dat Polderman zich aansloot bij de Munstersen, zoals Pekelharing ("Bijdragen", p. 237) doet voorkomen, is nergens gebleken. Uit de bekentenis van Jan van Leiden blijkt integendeel dat van een verblijf van discipelen van Hoffman binnen Munster in die tijd nooit iets vernomen is, Cornelius, *Berichte der Angenzeugen*, p. 399.

65 Op de conferentie in Bocholt in augustus 1536 stond hij tegenover de Munstersen, Horst, *The Radical Brethren*, p. 79. Vgl. ook Zijlstra, Nicolaas Meynderts. van Blesdijk, p. 8, 15.

66 *Bekentnisse*, BRN, VII, p. 132-137. Vgl. Keeney, *The Development*, p. 14.

67 *Bekentnisse*, p. 122.

90

Wij zullen de Doperse groeperingen hierna "gemeenten" noemen, zodra blijkt dat in hun midden de doop werd bediend of, wanneer daar als gevolg van het lacuneuze bronnenmateriaal geen duidelijkheid over is, zodra zij over een eigen voorganger beschikten.

Met de Middelburgse gemeenschap maakten wij reeds enkele malen kennis. Een niet onbelangrijke groep, misschien niet zozeer vanwege haar omvang, als wel door de levendige betrekkingen die ze onderhield met de Doperse buitenwereld. Haar relatie met Straatsburg werd verpersoonlijkt in Cornelis Polderman, die met Amsterdam in Jan Mathijsz. Blauwaert; indrukwekkende namen binnen de Doperse beweging. Opmerkelijk is het feit dat ook Jan Joosten zekere tijd in Middelburg verbleven had. Deze voormalige priester uit Goeree werd reeds op 10 februari 1534 in Den Haag geëxecuteerd, omdat hij den luyden doer zijn sermoenen ende uytlegginge van die Heylige Scryft nae zijn verstand geinduceert (ertoe gebracht) heeft gehad, dat sij hem oock soudén laten haer dopen.⁶⁸

Dat reeds in het begin van 1533 door Jacob de Grave geloofsonderricht in Doperse zin werd gegeven, wijst op een vroege penetratie van het Dopers gedachtegoed in deze stad.⁶⁹

Vrijwel ongestoord kon zich hier een gemeente ontwikkelen; twee jaar later, omstreeks Kerstmis 1534, maakte Jacob nog steeds deel uit van de kerngroep. Samen met Anthonis de kruier (Schele Teunken), Hansken de schaliedekker, Marcus Cornelisz. de tasmaker en Jeroen Jansz. de kuiper woonde hij toen de bijeenkomst bij ten huize van Jan Pietersz. de lijndraaier (Poocxken genoemd) en diens vrouw Cornelia Wouters. De accurate vermelding in de verhoren van het beroep dat ieder van hen uitoefende laat daarbij geen enkele onzekerheid over aangaande de sociale laag waaruit het vroege doperdom in Middelburg recruteerde.

Als voorganger trad Hein de lijndraaier op, lid van de Middelburgse gemeente, maar, iemand die bevoegd was om de doop toe te dienen moest van buiten komen. Zo doopte Damas van Hoorn tijdens diezelfde vergadering Anthonis en Hansken.⁷⁰

Met Laurens de schrijnwerker, die vanaf het begin van 1535 op de voorgrond trad, lijkt een nieuw tijdperk voor de Middelburgse Dopers te beginnen. In de eerste plaats was men niet langer afhankelijk van een vreemdeling die de doop kwam toedienen; Laurens bezat deze bevoegdheid zelf. Gillis van Dendermonde is één van zijn dopelingen.

68 Mellink, Amsterdam (1531-1536), p. 14. Hij liet te Middelburg een som geld t.w.v. 21 lb. (Hol.) achter bij de weduwe van Hendrik Pieter Spiegel, RA Middelburg, Rek. 1, 246, fo 79; ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92, ongefol. Zie over hem Meilink, *Wederdopers*, p. 156; Id., Amsterdam (1531-1536), p. 19, 20; Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs*, II, p. 386-387.

69 Tenzij anders aangegeven zijn onderstaande gegevens over de Middelburgse broederschap ontleend aan de gerechtelijke verhoren van Marcus Cornelisz., Jan Pietersz. en Cop Heinen, *Pekelharing*, "Bijdragen", p. 240-253.

70 De verklaring van Hansken zelf dat hij op den laetsten doch van den Vastenavond anno 1535 gedoopt is, is hiermee in tegenspraak, *Rood Waarheidsboek van Zierikzee* (verloren), aangehaald bij *Te Water, Kort Verhaal*, p. 8. Of ook de timmerman Bartelmeus Andriesz. en

zijn echtgenote Tanne Hermansdr. tot deze gemeente behoorden, is niet duidelijk. Zij werden op 18 oktober 1535 veroordeeld tot eerlijke betering en een jaar gebannen binnen Middelburg (vgl. p. 125, noot 74), omdat zij vijf verboden boekjes in huis hadden en oneerbiedig over het heilig sacrament gesproken hadden, Pekelharing, "Bijdragen", p. 252-253.

91

Daarnaast valt geleidelijk aan een bredere orientatie in het hele Walcherse doperdom te bespeuren. Was men voorheen hoofdzakelijk op Holland gericht, Lauwereys uuyt Zeeland, zoals hij in Gent genoemd werd, haalde de banden met Vlaanderen nauwer aan. Dat er reeds dergelijke contacten bestonden is zeker: Laurentie Jansdr. was niet lukraak naar Brugge gevlucht; ze was stellig op de hoogte van het bestaan van geestverwanten daar.⁷¹

We weten dat Laurens de schrijnwerker diverse malen aanwezig was in de Gentse gemeenschap en daar met Mahieu Wagens, de leider, groote alliance ghenomen heeft.⁷²

Een tijd van consolidatie en bredere uitstraling leek zich zo aan te kondigen. Een ontwikkeling die evenwel door de vanaf januari inzettende vervolging sterk werd afgeremd.

In Veere was de situatie waarin de hervormingsgezinde beweging zich kon ontwikkelen nog gunstiger. Ook hier wensten burgemeesters en schepenen hun handelsrelaties zeker niet in gevaar te brengen door strenge geloofsvervolgingen. In die houding werden zij volledig gesteund door de heer van Veere, de invloedrijke Adolf van Bourgondië.

Niet enkel omdat hier zijn belangen parallel liepen met die van de stad, maar ook omdat hijzelf, evenals zijn vrouw Anna van Bergen, niet onwelwillend tegenover vernieuwingen stond.⁷³

Onder deze voorwaarden kon de Doperse gemeenschap van Veere tot een zekere bloei komen. Bijeenkomsten werden hier al jaren georganiseerd en Evangelische denkbeelden waren ruim verspreid. Al vroeg is het doperdom in deze kring doorgedrongen en geaccepteerd. Arend Pauwels, kleermaker, en zijn vrouw Marijten waren immers reeds in het begin van 1534 herdoopt, nadat ze eerst quaet onderwijzen en quade leringe hadden ontvangen.⁷⁴

De tolerantie in geloofszaken die Veere tijdens het leven van Adolf van Bourgondië kenmerkte, maakte het voor de Doperse gemeenschap eenvoudiger om ingeschakeld te worden in het netwerk van relaties dat de Nederlanden omspande. Zo kwam Adriaan Woutersz. uit Schiedam, die reeds door het Hof van Holland veroordeeld was, naar Veere⁷⁵ en had Francois Elinc, pastoor in het Vlaamse Oostburg, die als zeer onorthodox bekend stond, in deze stad de mis opgedragen.⁷⁶ Veere had blijkbaar de naam een "veilige" stad te zijn en dit kwam de bloei van de Doperse beweging in deze stad alleen maar ten goede.

⁷¹ Zie hierna p. 102.

⁷² SA Gent, reeks 214, nr. 2 (Bouc van den Crime, 1538-1539), fo 3vo. Vgl. Decavele, Dageraad, p. 311. De veronderstelling dat hij vereenzelvigd zou kunnen worden met Laurentie Jansdr., de vrouw van Wouter Heinen, kan hier gevoeglijk onbesproken blijven, Verheyden, "De Noordvlaamse broederschap", p. 107. Ook Jan Mathijsz. Blauwaert heeft misschien in deze tijd in Gent verbleven, Decavele, a.w., p. 304-306.

⁷³ Vgl. hiervoor p. 68.

⁷⁴ ARA Den Haag, HvH, 5653, fo 48vo-49. Vgl. hiervoor p. 84.

⁷⁵ GA Veere, RAZE, 277a, fo 70vo. Met de anabaptist die zijn ban gebroken en zich in Veere gevestigd had, werd hij blijkbaar bedoeld. Brief van Gerrit van Assendelft aan de graaf van Hoogstraten, 17 oktober 1538, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Archieven Doopsgezinde

Gemeenten, 197.

76 Franchois Elinc (Ellinc) werd in het voorjaar van 1535 door de baljuw van Hulst gevangen genomen. Hij had aulcuns cas enormes et detestables op zijn geweten tenant escole a Oostburch, RA Gent, Varia D, 3028, fo 293-295vo; Decavele, Dageraad, p. 306. Een Hubrecht Elinck komt in 1564 voor als diaken van de Londense kerk, Van Schelven, De Nederduitse vluchtelingenkerk, p. 166. Deze was afkomstig uit Ronse, Kirk-Kirk, Returns, I, p. 280.

Ook in Vlissingen moeten in de jaren dertig Dopers gewoond hebben. Toen in 1537 het gerucht de ronde deed dat de Dopers in Zeeland een stad wilden innemen, werd Vlissingen uitdrukkelijk bij de kanshebbers genoemd. Zelfs al betreft het enkel een gerucht, de aanwezigheid van medeplichtigen, complices, binnen de stad moet als zeker worden aangenomen.⁷⁷ Temeer daar we weten dat de bekende doper David Jorisz. met zijn gezin in mei 1535 enige tijd in Vlissingen verbleef, wachtend op goed weer om naar Engeland over te steken. Drie geestverwanten, rechtstreeks uit Engeland komend, zochten hem daar op. Wat zij met elkaar bespraken doet voor ons niet terzake; het feit dat zij hem en het huis waar hij logeerde feilloos wisten te vinden, veronderstelt tenminste een Dopers bruggehoofd in Vlissingen.⁷⁸

Over de Doperse gemeenschap van Arnemuiden zijn we haast even slecht ingelicht. Zij maakt, hoe dan ook, een vitale indruk; uit haar midden vertrokken in 1534 drie personen Munsterwaarts.⁷⁹

Met hun verdwijnen was het reformatorisch leven niet uitgeblust, zoals blijkt uit het grondige onderzoek door het Hof van Holland in 1536 ingesteld naar de Luterij van Gerrit Claasz.⁸⁰

De diverse disputacien die de busschietter Arend Sibrechtsz. van den Bossche voor 1541 in 't heimelijk ende bij nagte in Arnemuiden bijwoonde, werden nadrukkelijk op rekening van de Dopers geschreven.⁸¹

Arnemuiden vormde daarnaast een belangrijke schakel in de vluchtroute van Walcheren naar elders. Zowel Jan Evertsz. en Arend Pauwelsz., beiden met hun echtgenoten, als Pieter de blokmaker werden juist dáár door de rentmeester gearresteerd, toen ze probeerden weg te komen. Geen van hen was afkomstig uit Arnemuiden zelf.⁸²

Anderzijds zorgde de ankerplaats voor Arnemuiden voor een constante aanvoer van nieuwe ideeën. Tenslotte, om het activistisch karakter van deze Doperse kring te onderstrepen, in Arnemuiden treffen we de enige ons bekend geworden Zeeuwse relaties aan met Batenburgers, de militante uitloper van het doperdom, die zich op het eind van de jaren dertig manifesteerde.⁸³

⁷⁷ RA Middelburg, Rek., I, 254, fo 24vo.

⁷⁸ Horst, *The Radical Brethren*, p. 54. Over David Joris en zijn plaats binnen het Nederlands doperdom, Waite, David Joris.

⁷⁹ Zie hiervoor p. 87.

⁸⁰ Tot in Brabant werden de getuigen gezocht. Simon Aartsz., chirurgijn, die op Armuyden te woenen plach maar nu in Breda verbleef, kon uiteindelijk in deze zaak verhoord worden, ARA Den Haag, Graf., rek. 4459, fo 114, 114vo. Waarschijnlijk is zijn werkelijke naam Adam Aartsz. Zie over hem hiervoor p. 69. Een foutieve benaming in de rekeningen van de grafelijkheid is geen uitzondering. De dienst die Laureis de Pape, baljuw in Arnemuiden, het Hof beweest, roerende de Lutherie, houdt stellig verband met deze zaak, Ibidem, 4460, fo 160.

⁸¹ Arend werd gearresteerd te Vlissingen en daar op 17 februari 1542 veroordeeld tot onthoofding, ARA Brussel, Aud., 1533, p. 118; RA Middelburg, RAZE, 772, ongefol.

⁸² RA Middelburg, Rek. I, 245, to 33-34; 246, fo 51.

83 Zie hierna p. 105.

93

De belangrijkste Doperse groepering in Zeeland Beoosten Schelde bevond zich in Zierikzee. We veronderstellen dat ook deze gemeente, evenals dat in Veere het geval was, zich onder invloed van Hollandse Dopers ontwikkeld heeft uit een reeds bestaande Evangelische kring.⁸⁴

Het oudste bericht over haar dateert van omstreeks Kerstmis 1534. Kort voor die datum diende Lenaart boekbinder van Antwerpen de doop toe aan de schoenmaker Pieter Gerritsz., alias Waegeman, ook wel genoemd Pieter in den Gulden Leest. Het gaat hier niet om een incidenteel bezoek.

Er bleken geregelde contacten onderhouden te worden. Anderhalf jaar later was dezelfde Lenaart terug om Adriaan Jorisz. smid, afkomstig uit Brouwershaven, te dopen. Maar Zierikzee werd niet uitsluitend bezocht met dit doel.

Ook personen, zeggende zendbouden van Christus te wezen, die het volk verwekten tot wraake en opstand, kwamen hun boodschap aan de Zierikzeese Dopers meedelen. De formulering van dit bericht wijst ons naar de zendbouden die vanuit Munster met Bernhard Rothmanns Bericht van der wrake de Nederlanden doortrokken⁸⁵ en meteen is duidelijk dat de gemeente van Zierikzee haar plaats in de Doperse wereld innam en al voor het eind van 1534 een zekere betekenis heeft gehad.

Een welonderlegde kring kan het geweest zijn. Adriaan Cornelisz. de Crigere bijvoorbeeld was zelf in het bezit van verboden lectuur waaronder een Nederduitsch boek van Joannes Pomeranus; daarnaast verspreidde hij in de stad veele boekskens inhoudende groote dwaalin gen ende ketterijen, waarmee wellicht in de eerste plaats het bewuste Bericht van der wrake bedoeld werd.⁸⁶

Met Middelburg stond men blijkbaar in geregeld contact; Jan Jansz. van Tongeren (Hansken de schaliedekker) en Adriaan Aartsz., vluchtten beiden naar Zierikzee in het begin van 1535, toen de grond in Middelburg hen te heet onder de voeten werd.⁸⁷ De gemeente van Zierikzee was verder, zoals reeds bleek, zeer sterk op Holland gericht⁸⁸ en lijkt een halteplaats geweest te zijn op de as Holland Antwerpen:

84 Zie hiervoor p. 70-71.

85 Lenaart boekbinder hoorde hier niet bij. Bericht van der wrake verscheen in december 1534 en werd pas vanaf 21 of 24 december vanuit Munster verspreid, Mellink, Wederdopers, p. 56. De doopbediening in Zierikzee vond plaats voor Kerstmis van dat jaar. Over Lenaart boekbinder, Vos, "Kleine Bijdragen", p. 104. De uitgave van Eyn gantz, troestlick bericht van der wrake unde straffe des Babilonischen gruwels, an alle waren Israeliten und bundtgenoten Christi, hir unde dar vorstroyet durch die gemeinte Christi tho Munster, bij Stupperich, Die Schriften Bernhard Rothmans, p. 285-297. De doop van Adriaan Jorisz. vond plaats voor 31 juli 1536, ARA Brussel, Geheime Raad, registers, 676.

86 Het is immers juist deze Adriaan Cornelisz. die ervan beschuldigd werd dat hij omgang had met de genoemde zendbouden. Zijn volledige naam bij ARA Den Haag, Graf., rek. 4460a, ongefol. Bovenstaande gegevens over Zierikzee zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit het (nu verloren) Rood Waarheidsboek (1521-1541), vermeld bij Te Water, Kort Verhaal, p. 8 en 9. Verder zijn er aantekeningen uit een achttiende-eeuws afschrift van dit gerechtsregister bewaard, RA Middelburg, Verz. De Vos, 96. Johannes Bugenhagen (Pomeranus) wordt met zijn werken in het plakkaat van 24 september 1525 op de tweede plaats genoemd, onmiddellijk na Luther, Kronenberg, Verboden boeken, p. 16.

87 Te Water, Kort verhaal, p. 8; Pekelharing, "Bijdragen", p. 248.

88 Vgl. de plaats van herkomst van diverse veroordeelden: Schiedam, Enkhuizen, Brielle. Anderzijds werd Adriaan Lievensz., alias Cock, afkomstig uit Zierikzee, in 1535 in Amsterdam geëxecuteerd, ARA Den Haag, Graf., rek. 4460a, losse stukken. Over Claas en

Willem Willemsz. zie hiervoor p. 71.

94

Lenaart boekbinder bezocht de stad rond Kerstmis 1534 op een reis die hem zowel naar Antwerpen als naar Schiedam en Rotterdam voerde.⁸⁹

In Sommelsdijk, de Zeeuwse enclave temidden van Hollands gebied, werd volgens hardnekkige geruchten in 1535 ook vergaderingen van de nieuwe secte gehouden. Een onderzoek door de rentmeester van Beoosten Schelde in mei van dat jaar verricht, leverde evenwel niets op, maar de geruchten bleven en onderzoek naar de Lutherije van eenige suspecten vond ook in de volgende jaren plaats.⁹⁰ Of het hier een Doperse groep betrof, is niet helemaal duidelijk.⁹¹

Ook over de hervormingsgezinden in Poortvliet weten we niets op dit punt. Hier bleek een hele kring te bestaan. Waarschijnlijk kwam ze samen in één van de molens van Poortvliet. Het was immers een molenaar zijn naam wordt ons niet medegedeeld die op 12 november 1534 als eerste gevangengenomen werd en door de scherprechter, meester Coenraad, op de pijnbank ondervraagd.⁹² Heeft hij toen andere namen genoemd?

Korte tijd later arresteerde de baljuw in Poortvliet nog tien personen 'beruft zijnde van der nyeuwer secte', die allen bekenden vergaderingen bijgewoond te hebben.⁹³

Daarmee waren de schepenen van Poortvliet in grote verlegenheid gebracht. Wat moesten zij met deze gevangenen beginnen? In hun radeloosheid deden ze wel zevenmaal een beroep op Hendrik van der Werve, rentmeester van Beoosten Schelde, tot deze eindelijk zelf naar Poortvliet kwam om de zaak in handen te nemen.⁹⁴

Of de geldboete en de eerlijke betering, waartoe de verdachten zich toen veroordeeld zagen, een eind gemaakt hebben aan alle hervormingsgezinde activiteit, is moeilijk te overzien.⁹⁵

Aan Zuid-Beveland leek de Doperse beweging in de jaren dertig ogenschijnlijk voorbij te gaan. Terwijl in andere delen van Zeeland vanaf 1535 de vervolging begon, gebeurde er hier weinig. Juist aan deze vervolgingen ontleen we onze kennis over het Doperse Zeeland en misschien is het dan ook dit niet-optreden van de Zuid-Bevelandse autoriteiten waardoor eventuele gebeurtenissen aan onze waarneming onttrokken worden. Was er niemand te vervolgen of ging men de moeilijkheden hier liever uit de weg? Want dat de arrestatie van ketters problemen meebracht, zagen wij hiervoor in Poortvliet. In ieder geval lijkt de weerstand tegen het berechten van medemenssen omwille

⁸⁹ Mellink, *Wederdopers*, p. 371.

⁹⁰ RA Middelburg, Rek. I, 1035, fo 31vo; 1039, fo 24vo. Zoals blijkt uit de tekst van het (ban)vonnis uitgesproken tegen Jan Claasz. bakker en Jacob Jacobsz., beiden uit Sommelsdijk (ARA Den Haag, HvH, 5649, fo 129vo-130vo), werden de gerechtskosten i.v.m. de confiscatie van hun goederen per vergissing onder het hoofd Luterie geboekt. Zij waren veroordeeld wegens bedreiging van de deurwaarder van het Hof van Holland, die hen kwam aanmanen de door hen aangenomen dijkwerken volgens de overeenkomst af te maken, *Ibidem*, Graf., rek. 4458, fo 73vo.

⁹¹ Zie hierna p. 131.

⁹² GA Bergen op Zoom, Raad en Rekenkamer, 3629, ongefol. Vgl. over molens en molenaars in de Doperse beweging, Jansma, *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers*, p. 272.

⁹³ RA Middelburg, Rek. I, 1272, to 2vo-4vo. Hun namen in Bijlage IV.

⁹⁴ *Ibidem*, fo 6vo.

⁹⁵ Vgl. hierna p. 268.

Blz. 95

van hun geloofsovertuiging op Zuid-Beveland sterk te zijn. Schepenen van Goes toonden zich tenminste van hun mildste zijde toen ze Claas in de Zwaene slechts galeistraaf oplegden, hoewel hij toch quade feyten jegens 't kerstengeloeve begaan had, waeromme hij, naar de mening van baljuw Mark Taelman, den doot wel verdient hadde.⁹⁶ En over maatregelen tegen een hereticus, een ketter uit Vlakte, Jan Wynter, is ons niets bekend.⁹⁷

Ook de baljuw van Reimerswaal liet omstreeks 1533 wel alle luyters (Lutherse) ende nyeuwe geprinte boucken, die hij vinden conde verbranden, maar verdere juridische stappen tegen de eigenaars daarvan werden blijkbaar niet ondernomen.⁹⁸

Adolf Herdinck, de rentmeester van Bewesten Schelde, trad waar dat mogelijk was wel op. Hij is het, die Cop Heinen gevangen deed nemen toen deze zich in het voorjaar van 1535 in de buurt van Reimerswaal bevond, zoals hij ook Coppen Clap uit Biezelinghe, op wie verdenking rustte, op 13 januari van dat jaar verhoord had. Maar en werd egheen materie ghevonden.⁹⁹

Zuid-Beveland mocht dan een eiland zijn, het was op velerlei wijze met de wereld daarbuiten verbonden. Jan de kramer, Cooman Jan van Gorcum, verbleef op zijn handelstochten, die hem tot Brugge voerden, ook in Baarland. De verdenking een luteriaan te wesen was blijkbaar gegrond, want zijn doodvonnis werd in 1537 in Middelburg voltrokken.¹⁰⁰

Cornelis van Valkenisse bezocht op zijn rondreis in 1533, die hem verschillende malen in nauw contact met Dopers bracht, ook Yerseke¹⁰¹ en Dirk Jorisz., wiens naam de autoriteiten bekend geworden was uit de confessie van Batenburg, bekende tijdens zijn Delftse gevangenschap in 1537 dat hij eens in Goes verbleven had.¹⁰²

Tenslotte had ook Adriaan Jansz., de Middelburgse kleermaker die uiteindelijk in Vlaanderen werd gearresteerd, zowel in Yerseke als in Goes gewoond.¹⁰³

Deze voorbeelden maken voldoende duidelijk dat men op Zuid-Beveland niet onkundig bleef van wat er buiten het eiland gaande was.

In het oosten van Zuid-Beveland lijkt dit alles tastbare gevolgen gehad te hebben. De manshoge brandstapel die in Reimerswaal werd opgericht om alle boeken te verbranden, kan duiden op een ruime verspreiding van nieuwgezinde lectuur.¹⁰⁴ Daarbij weten we dat Cop Heinen in het voorjaar van 1535 hier verbleef.

⁹⁶ RA Middelburg, Rek. I, 539, to 3vo-4, zonder datum. Deze baljuwsrekening omspannt de periode 1537-1541.

⁹⁷ Hij is waarschijnlijk gevlucht; zijn huis werd in 1536 verkocht, RA Utrecht, Domkapittel, 651-9.

⁹⁸ RA Middelburg, Rek. 1, 655, fo 7.

⁹⁹ Ibidem, 246, fo 59, 74. De arrestatie van Cop Heynen wordt hier verkeerdelijk in juni 1535 vermeld: hij werd reeds op 31 mei van dat jaar geëxecuteerd.

¹⁰⁰ Ibidem, 254, to 24vo-25vo, 31vo.

¹⁰¹ Behalve in de vergadering in Bergen op Zoom (zie hiervoor p. 84.) was hij ook aanwezig in zo'n bijeenkomst in Rotterdam. Vgl. Ten Boom, De reformatie in Rotterdam, p. 89 noot 48.

¹⁰² Misschien was evenwel niet hij, doch zijn halfbroer, de gezochte doper, ARA Brussel, Aud., 1531, fo 110-111, 115-115vo.

¹⁰³ RA Brugge, Brugse Vrije, 278 (rekening over 1538-1539), fo 56vo.

¹⁰⁴ Het hout voor de brandstapel kostte 2 s.gr. Dat was in 1535 de prijs van 240 mutsaards. Voor de verbranding van een mens werden 300 mutsaards gebruikt, RA Middelburg, Rek. I, 655, fo 7; 246, to 39vo, 40.

Zijn aanwezigheid versterkt ons vermoeden dat in Reimerswaal een Doperse groep heeft bestaan. Deze onderhield dan, in de persoon van Cop, relaties met Middelburg. Vergeten we tenslotte ook niet dat de Doperse kring in Bergen op Zoom bijeenkwam in het huis van een geboren Kouwervenaar en bijgewoond werd door Zuid-Bevelanders, afkomstig uit het land van Reimerswaal.¹⁰⁵

Misschien zetten zij in Bergen op Zoom een traditie voort die daar zijn oorsprong had.

Vervolgelingen

De lokale overheid stond voor een onoverzichtelijke taak. Had men in 1531 reeds het bange vermoeden dat er naast de heresie Lutheriane nog andere, arger dan deze bestonden¹⁰⁶, de daaropvolgende jaren brachten de zekerheid dat de secte Melchiorite zich snel verspreidde. De Zeeuwse magistraten zagen zich geplaagd voor de vraag hoe dit veelvormig monster, dat ketterij in hun ogen geworden was, bestreden moest worden. Niet zozeer de uitroeijing van heterodoxe geloofsovertuigingen was daarbij echter hun hoofdbekommernis; handhaving van orde en rust vormde het belangrijkste streefdoel. Alleen dan immers kon de handel, moeder van de welvaart, bloeien. Alleen dan ook konden de stedelijke vrijheden onaangetast blijven, gevrijwaard van beknottend ingrijpen van hogerhand. Uitingen van "ketterij" werden dan ook liever met de mantel van de stedelijke solidariteit bedekt dan gerechtelijk vervolgd, want het plaatselijk saamhorigheidsbesef was sterk. Zo werd de deurwaarder van het Hof van Holland daadwerkelijk met de dood bedreigd toen hij in 1537 Cornelis Huigesz. Dorendey, die te Dreischor een doodslag had gepleegd, poogde te vervoeren; slechts zwemmend kon hij zijn leven redden.¹⁰⁷

Nauwgezet werden de stedelijke privileges bewaakt en verdedigd tegen ieder die daarop inbreuk durfde maken.¹⁰⁸ Zelfbewustheid kan de bestuurders van de steden daarbij niet ontzegd worden. Met bitterheid merkte Antonis van Wissekerke, baljuw van Middelburg, enkele jaren later op dat zij, Wet en Raad van Middelburg, alles deden uit hun selfs auctoriteyt alleen, of zij princen waren, sonder te kennen eenige oversten.¹⁰⁹

Een dergelijke soevereine houding maakte botsingen met de centrale overheid, ook als het ging om het bestrijden van ketterij, onvermijdelijk. Niet zelden waren impulsen tot vervolging van andersdenkenden voor 1531 van buiten het gewest afkomstig: bevelen van de centrale regering te Brussel, commissarissen van het Hof van Holland uit Den Haag. Met de opkomst van het doperdom, deze virulente variant van Evangelisch Christendom, nam de druk van de centrale overheid nog toe. Het ritme waarin de keizerlijke plakaten die het geloof aangingen werden gepubliceerd, versnelde vanaf

¹⁰⁵ Zie hiervoor p. 85.

¹⁰⁶ Zie hiervoor p. 60.

¹⁰⁷ ARA Den Haag, HvH, 5653, fo 292vo-297.

¹⁰⁸ Vgl. bijvoorbeeld hierna p. 99.

¹⁰⁹ Unger, Bronnen, I, p. 86.

februari 1534 aanmerkelijk, zowel in Zeeland Bewestenals Beoosten Schelde en steeds dringender werd de toon in de brieven van landvoogdes Maria van Hongarije om de in haar ogen nalatige gerechtshoven aan te sporen tot gestrengheid.¹¹⁰

Toch waren het ook de onheilspellende ontwikkelingen binnen de Doperse beweging zelf die de aanzet vormden tot een meer actieve houding vanwege sommige Zeeuwse overheden. Berichten over wat zich rond Munster afspeelde, over de aanslag op Amsterdam op 10 mei 1535 en verder gewelddadig optreden leken de onmisbare

tekenen dat een marginale secte dreigde uit te groeien tot een terreur van herdoopen.¹¹¹

Om aan die sechte van die heerdoopers het hoofd te kunnen bieden werd tussen augustus 1535 en juli 1536 door de stad Middelburg 250 pond kruit gekocht en in diverse poortershuzen gedistribueerd.¹¹² Ook de aanvankelijke weerstand tegen gerechtelijke vervolging verminderde en een hardere repressie deed hier en daar zijn intree. Sinds kort hadden de lokale autoriteiten daartoe ook de middelen gekregen. Bij plakkaat van 3 juli 1534 was de opsporing en berechting van Dopers immers in handen gegeven van baljuwen en schepengerechten ter plaatse. Zonder tussenkomst van het Hof van Holland of haar gecommiteerden mochten de dvvaelders voortaan door hen gevonnist worden.¹¹³

Het zal na het bovenstaande niet verbazen dat de stadsmagistraten ook bij het vervolgingsbeleid de belangen van de stad, bescherming van haar autonomie en van haar burgers, voorop stelden. Tegenspel kon men daarbij verwachten van de kant van de vertegenwoordigers van het centraal gezag, de rentmeesters en de stedelijke baljuws. We zullen zien dat zij in die rol dikwijls door de plaatselijke overheid overspeeld werden.

In Middelburg werd reeds duidelijk dat het gerecht met twee maten mat: de terechtstellingen tijdens de eerste helft van 1535 betroffen uitsluitend vreemdelingen en aan hen werd snel recht gedaan. Marcus Cornelisz. uit Westkapelle hoorde op 31 april 1535 de doodstraf door het zwaard tegen zich eisen. Jan Evertsz. uit Deventer werd op 27 maart, Cop Heinen afkomstig uit het oostelijk deel van Zuid-Beveland op 31 mei 1535 onthoofd.¹¹⁴

110 Publicatie van de plakaten onder de post "Bodelonen" in de rekeningen-ordinaris van de rentmeesters Bewesten en Beoosten Schelde, RA Middelburg, Rek. 1, resp. 160-161 en 957958. Ook het Hof van Holland werd onwil verweten inzake de uitvoering van de plakaten, Tracy, "Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary".

111 ARA Den Haag, Graf., rek. 4455, fo 68vo.

112 Unger, Bronnen, II, nr. 320. Waarschijnlijk hield deze maatregel verband met de vrees dat Uit Engeland verjaagde Dopers een overval op een havenstad zouden plegen. Met het oog hierop werd het plakkaat van 13 juni 1535 gepubliceerd, ordonnerende te houden goede wake, RA Middelburg, Rek. I, 161, fo 129.

113 Dit plakkaat is gepubliceerd in Beoosten Schelde op 12 juli (RA Middelburg, Rek. I, 957, fo 65vo), in Middelburg op 27, in Reimerswaal op 29 en in Goes op 30 juli (Ibidem, 160, fo 136, 136vo; De Stoppelaar, Inventaris, nr. 1558).

114 Hij was veroordeeld tot de brandstapel, maar omdat hij op het laatste moment herriep, werd zijn straf omgezet in onthoofding, Pekelharing, "Bijdragen", p. 249; RA Middelburg, Rek. 1, 240, to 39vo-40. Jan Evertsz., Ibidem, to 42. Marcus Cornelisz., Pekelharing, a.w., p. 246.

Pas na een lange gevangenschap daarentegen werden Jan Pietersz., zijn vrouw Cornelia Wouters en Jeroen Jansz. de kuiper, allen Middelburgers, op 25 oktober 1535 veroordeeld en slechts een van hen, Cornelia Wouters, ontving de doodstraf.¹¹⁵

Wel speelde hier misschien een ander element mee: angst voor de reactie uit het volk. Reeds eerder, op 28 mei immers, toen de derde terechtstelling van een vreemdeling binnen een termijn van zes weken in zicht kwam, was een nieuwe ordonnantie op de wake ende toesicht van degeene die in de stadt eenighe oploop soudén mogen doen, als een dringende noodzaak beschouwd.¹¹⁶

Wellicht was men bevreesd dat de volkswoede bij de executie van stadgenoten wel eens heviger zou kunnen ontvlammen.

In Zierikzee speelde zich hetzelfde af. Alle ter dood veroordeelden in 1535 en 1536 waren afkomstig van buiten de stad en moesten de natuurlijke bescherming van verwantschap en andere sociale relaties die decennia nodig hebben om te groeien juist in Zierikzee van zo groot belang missen.¹¹⁷

Het betrof Adriaan Aartsz., wever, afkomstig uit Schiedam, die op 8 mei 1535 geëxecuteerd werd en de vier veroordeelden die op 8 september 1536 werden onthoofd: Pieter Gerritsz. uit Enkhuizen, Adriaan Jorisz., smid uit Brouwershaven, Jan Jansz. van Tongeren en Janneke, weduwe van Melchior Simonsz., uit Brielle.¹¹⁸

Maar Adriaan Cornelisz. de Crigere, de spil van de Doperse gemeente en afkomstig uit Zierikzee zelf, werd pas een jaar later, op 2 juni 1537, veroordeeld tot onthoofding, en van de andere twee gevangenen, Pieter Domisz. en Marijke, de vrouw van Jozef, vernemen we niets meer.¹¹⁹

Zierikzee is tevens de stad waar de bescherming van de privileges, boegbeeld van de stedelijke autonomie, zo nadrukkelijk voorop stond dat het haast doel op zichzelf leek. Eigengereidheid, ja zelfs opstandigheid tegenover de landsvorst was hier niets nieuws.

115 Haar echtgenoot Jan Pietersz. (Pooxken) en Jeroen Jansz. werden voor 50 jaar verbannen uit Holland, Zeeland en West-Friesland, Pekelharing, "Bijdragen", p. 252; RA Middelburg, Hs. verz. 866, p. 301.

Een andere Jan Pietersz., bijgenaamd de rechtvaerdeghen Jan, die in 1539 in Brugge terechtgesteld werd, was afkomstig uit Gorinchem, en wordt ten onrechte door Decavele (met foutieve verwijzing naar fo 28 van de betreffende baljuwsrekening) geïdentificeerd met Jan Pietersz. van Middelburg, ARA Brussel, Rek., 13.784 (baljuwsrekening van Brugge over 1539-1541), fo 16vo; Decavele, Dageraad, p. 315. De rechtvaerdeghen Jan was wel betrokken bij de kerkroof op Duiveland in de zomer van 1539 en verder bij veel kerkdiefstallen, hoofdzakelijk in de zuidelijke gewesten, sinds hij in 1532 te Gorinchem vanwege diefstal was veroordeeld, SA Brugge, Oudarchief 192 (Verluydboek, 1537 1555), fo 49-55. Vgl. hierna p. 107, noot 162.

116 Unger, Bronnen, 1, nr. 118.

117 Vgl. hierna p. 326.

118 Job Willemsz., kleermaker uit Goeree, werd op 8 mei 1535 voor drie jaar verbannen, RA Middelburg, Verz. De Vos, 91, 96 (ongefol.); Te Water, Kort Verhaal, p. 7 en 8. Van Braght (Martelaarsspiegel, II, p. 38, 39) vermeldt verkeerdelijk, evenals Te Water, als executiedatum 4 december. Dit moet zijn 8 september. (Verz. De Vos, 91 en 96). Ook de namen zijn bij Van Braght niet correct weergegeven.

119 ARA Brussel, Geheime Raad, registers, 676, ongefol. Vonnis van Adriaan Cornelisz. vermeld bij RA Middelburg, Verz. De Vos, 96 en Te Water, Kort verhaal, p. 9. Executie, ARA Den Haag, Graf., rek. 4460a, ongefol.

99

De vorige eeuwen hadden daar voldoende voorbeelden van laten zien.¹²⁰

Ook nu hield men krampachtig vast aan de oude costuyme ende gewoonte en kwam het herhaalde malen tot een frontale botsing met het centraal gezag. In juli 1536, toen het overduidelijk was dat de hervorming in Zierikzee talrijke aanhangers had, werd de baljuw formeel belet te vangen. Toen Brussel ingreep en de advocaat-fiscaal van het Hof van Holland naar Zierikzee zond om persoonlijk het onderzoek te leiden, werd hem slechts onder protest toegestaan zijn opdracht te vervullen.¹²¹

Maar daarmee was het pleit nog lang niet beslecht. Nadat de viervoudige terechtstelling op 8 september 1536 volbracht was, werd alle energie geconcentreerd op een tweede strijdpunt: wat moest er gebeuren met de nagelaten goederen van Pieter Gerritsz. en van de smid Adriaan Jorisz.?

De keizer had Wet en Raad van Zierikzee reeds op 31 juli 1536 voorgehouden wat

zijn bedoeling was: volledige confiscatie.¹²² Maar Zierikzee hield vast aan haar privilege, waarbij de inbeslagneming beperkt werd tot een waarde van 60 lb. Par. 123 en heftig was haar verzet. Onverbiddelijk werden zelfs procedurefouten door haar uitgebuit om het proces, dat voor het Hof van Holland over deze zaak gevoerd werd, te rekken.¹²⁴

Pas op 11 augustus 1539 viel het vonnis. Ogenschijnlijk was Zierikzee verliezer, want de uitspraak verplichtte haar tot volledige confiscatie.¹²⁵

Maar in feite kwam de stad als overwinnaar uit deze confrontatie te voorschijn. De goederen van Pieter Gerritsz. werden immers juist op 60 lb. van 40 gr. Vl. (= 120 lb. Par.) getaxeerd. Aangezien de helft aan de weduwe toekwam, was de magische grens niet overschreden en bleef het privilege van Zierikzee gerespecteerd.¹²⁶

Naast deze grote bekommernis om de autonomie van de stad te handhaven en eigen burgers te beschermen valt, als een tweede rode draad door het verhaal van de vervolgingen, de opmerkelijke lauwheid op waarmee de stedelijke Zeeuwse overheid, na de eerste schrik, de bestrijding van de ketterij verder ten uitvoer bracht. Doodvonnissen werden blijkbaar slechts gevelde als het echt niet anders kon.

120 Unger-Westendorp Boerma, "Steden van Zeeland (Zierikzee)", p. 12-14; Smit, "Een Zierikzeesche kroniek", p. 30, 32-34.

121 StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 1, 19 juli 1536. De manhaftige wijze waarop een burgemeester van Zierikzee de Dopers te woord gestaan zou hebben: Wij achten Uw woord Gods niet, maer wij houden ons aan des keyzers mandament en alle die yet daertegen doen, sullen wij spottelijck uytroeyen (Van Braght, *Martelaarsspiegel*, II, p. 38-39) lijkt de werkelijke verhoudingen niet weer te geven.

122 ARA Brussel, Geheime Raad, registers, 676, ongefol.

123 Bezemer-De Blécourt, *Rechtsbronnen van Zierikzee*, p. 44, 45; Van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie*, p. 131, 433-434.

124 RA Middelburg, Rek., I. 1038, fo 31; ARA Brussel, Aud., 1177 (19), nr. 1 fo 13.

125 ARA Den Haag, HvH, 5654, fo 21vo e.v. De stad Delft zag zich in een identieke situatie op dezelfde wijze veroordeeld, *Ibidem*, to Ivo 3.

126 ARA Den Haag, Graf., rek. 4460, to 114; 4460a, ongefol. Hendrikgen Hendriksdr., weduwe van Pieter Gerritsz. kocht voor 30 lb. Hol.(= 60 lb. Par.) het aandeel af dat de vorst toekwam, *Ibidem*, 4460, fo 64, 64vo. Over de goederen van Adriaan Jorisz. zijn we niet ingelicht. Zijn weduwe Elisabeth Andriesdr. bewoonde een huis in de Potterstraat, *Ibidem*, to. 144vo.

100

Op Zuid-Beveland zagen we daar al iets van¹²⁷, in Zierikzee bleek dat nog duidelijker. De baljuw werd tegengewerkt, de advocaat-fiscaal uit Mechelen onder protest geduld en een keizerlijk bevel was nodig om het proces tegen de vier bovengenoemde Dopers in 1536 op gang te brengen. Grote geloofsijver spreekt uit dit alles niet. Nog eenmaal, in 1537, werd in Zierikzee in de jaren dertig een doodvonnis uitgesproken.¹²⁸

De latere veroordelingen zijn van veel mildere aard. Dat alles ontging ook hogere instanties niet; de stadhouder Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, had reeds eerder het Hof van Holland verzocht maatregelen te nemen om de ketterij in Zierikzee te helpen beteugelen¹²⁹ en in 1538, toen brieven aan de baljuw om Maritgen Adriaansdr., echtgenote van Christiaan Jansz. van Schiedam, gevangen te nemen niets uithaalden, oordeelde het Hof de tijd gekomen om zelf in te grijpen: Joris Craenbout, deurwaarder, verrichtte persoonlijk de arrestatie.¹³⁰

Het meest onthullend in dit verband is de gang van zaken in Veere. Vervolgelingen stuitten hier, zoals gezegd, op dubbele tegenstand en het verschil van mening dat tussen Brussel en de lokale autoriteiten bestond over de wijze waarop de ketterij moest worden bestreden, kon hier dan ook verder dan elders uitgespeeld worden. De rentmeester van Bewesten Schelde, die het centrale gezag vertegenwoordigde, liet de eerste arrestaties verrichten: Arend Pauwelsz. verdween omstreeks het begin van 1534 met zijn echtgenote in de gevangenis van Middelburg, om vandaar ter berechting naar Den Haag te worden afgevoerd.

Niemand, noch van stadswege, noch Adolf van Bourgondië kwam tussenbeide. Arend moest immers ook terecht staan voor een doodslag die hij te Veere had gepleegd.¹³¹

Maar toen de rentmeester zich in januari van het volgend jaar naar Veere begaf om Adriaan Jansz. Nore, die in Veere Wegens Luterij gevangen zat, mee te nemen en over te brengen naar de galeien, maakte hij een vergeefse reis en onverrichterzake moest hij, zonder Adriaan, terugkeren naar Middelburg. Mijn genadige heere ende vrouwe hadden hem gratie verleend, op hoope van beeteren, alzoo hij noch een jonck man es.¹³²

Dodelijke slachtoffers vielen er in Veere in deze jaren niet. Burgemeesters en schepenen volgden Adolf van Bourgondië's handelwijze. Reeds eerder, op 30 juni 1534, was Pieter de blokmaker door hen met een lichte straf vrijgelaten, alhoewel ook hij herdoopt was.¹³³

De schaliedekker Reinier Antheunisz. die omstreeks diezelfde tijd wegens Luterie bij verstek veroordeeld was tot confiscatie van

127 Zie hiervoor p. 95.

128 Zie bijlage I.

129 ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 63 (ongedateerd). Waarschijnlijk van eind 1536. 130 Zij werd door het Hof verbannen, met confiscatie van haar goederen. Haar man kocht ze terug. Hun totaal bezit bedroeg 48 lb. van 40 gr. Vl., ARA Den Haag, Graf., rek. 4459, fo 121vo, 139.

131 RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 34, 43.

132 Ibidem, fo 40; GA Veere, RAZE, 237, fo 79, 79vo.

133 Op 30 juni 1534 werd hij veroordeeld tot eerlijke betering en voor één jaar gebannen binnen Veere, RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 33, 33vo; GA Veere, RAZE, 237, fo 25. Vgl. p. 125, noot 74.

101

zijn goederen, kon een schikking treffen.¹³⁴

En van een bestraffing van de Dopers die in 1537 gevangen zaten vinden we geen enkel spoor in de gerechtelijke bronnen.¹³⁵

Deze houding van de Veerse magistraat werd in 1536 nogmaals duidelijk geïllustreerd toen Macharis Scholt hem vervordert (had) te gaen scriven met roede aerde in den clooster hier buyten de Sandijcx poorte in de kercke aen den muer bij des paters preeckstoel ende biechtstoel: U pater es een bedrieger, een verleyder, U pater es een dief voor Godt, een verkeerder van 't Woort Goeds, met meer ander diergehjkende leelicke woorden, twelck alhier in geender manier te lijden en staet. Woorden die toch krachtig tegen hem getuigden en smeekten om een nader onderzoek. Maar uyt sonderlinge gracie werd ook hij op 8 april vrijgelaten, zij het dat hij voor 50 jaar uit Veere werd gebannen.¹³⁶

De baljuw, Dominicus van den Nieuwhove, kon tegen deze bundeling van krachten niet op. Hij verrichtte wel de arrestaties die hij nodig achtte, maar tot veroordeling van de Dopers die in 1537 gevangen zaten kwam het niet. Een van hen, Jan van Hasselt,

durfde zelfs na zijn vrijlating een eis tot schadevergoeding tegen hem in te dienen.¹³⁷ Pas in 1539 viel in Veere een eerste doodvonnis, maar nu ging de stimulans uit van het Hof van Holland. Adriaan Woutersz. uit Schiedam, reeds vroeger wegens herdoop uit Holland, Zeeland en West-Friesland gebannen, had zijn ban gebroken door naar Veere te komen. Het kostte hem zijn leven; op 14 oktober 1539 werd hij onthoofd.¹³⁸

De Dopers op het eind van de jaren dertig

De balans van de vervolging in de tweede helft van de jaren dertig biedt geen opwekkend beeld. Dertien doodvonnissen werden ten uitvoer gebracht¹³⁹ en ontredderd bleven de plaatselijke gemeenten achter. Velen uit hun kring waren dood, verbannen of gevlucht.

Toch was het doperdom daarmee niet vernietigd. Juist doordat sommigen een nieuwe verblijfplaats zochten al of niet door een banvonnis daartoe gedwongen werden de reeds bestaande banden tussen de Zeeuwse Dopers en hun geloofsgenoten in andere streken steviger aangehaald. Laurentie Jans trok naar Brugge; haar man, Wouter Heinen, bleef wonen in Gapinge. De kleermaker Adriaan Jansz., oorspronkelijk uit Middelburg afkomstig, kwam na een verblijf in Arnemuiden, Veere, Goes en Yerseke in Groede terecht. De voorganger van de Middelburgse gemeente, Laurens de schrijnwerker, zou zich in Gent gevestigd hebben.¹⁴⁰

134 RA Middelburg, Hs. verz., 939, fo 14vo.

135 RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 24vo.

136 GA Veere, RAZE, 277a, fo 57vo.

137 RA Middelburg, Rek. I, 254, fo 24vo; GA Veere, RAZE, 238, (op datum 4 september 1537). 138 GA Veere, RAZE, 277a, fo 70vo. De heer van Veere had hem, op verzoek van het Hof van Holland weer gevangen doen nemen. ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 65. to 4; Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Archieven Doopsgezinde Gemeenten, 197.

139 Vgl. bijlage I en II.

140 Laurentie Jansdr., RA Middelburg, Rek. I, 245, fo 3; 255, fo 27vo. Vgl. Decavele, Dageraad, p. 304-307, waar abusievelijk vermeld wordt dat Wouter Heinen ook in Brugge woonde. Adriaan Jansz., RA Brugge, Brugse Vrije, 278, fo 50, 56vo. Laurens de schrijnwerker, Decavele, Dageraad, II, p. 136 nr. 1443.

Vluchten naar Vlaanderen was daarbij vrij gemakkelijk: de kustlijn was lang en daardoor moeilijk in het oog te houden. Adolf Herdinck, de rentmeester van Bewesten Schelde viste dan ook achter het net toen hij in 1535 een doper, die in Baarland overnacht had, kwam arresteren.¹⁴¹

De overtocht naar Engeland, een tweede vluchtroute, hield meer risico's in. We zagen reeds dat verscheidene vluchtelingen in Arnemuiden in de val liepen.¹⁴²

Waarschijnlijk vormden zij een uitzondering en slaagde het merendeel van de vluchtpogingen wel. Verdwijning laat nu eenmaal, ook in de bronnen, minder sporen na dan gevangenschap en veroordeling. Zo komt ons de vlucht van Cornelis Evertsz. in maart 1535, vanuit Middelburg naar Engeland, maar toevallig ter ore.¹⁴³

Zoals hij zullen meerderen ontkomen zijn,¹⁴⁴ want Engeland was voor de Dopers in het westen van de Nederlanden een toevluchtsoord bij uitstek.

Wat deden de Dopers die in mei 1535 te laat voor Amsterdam arriveerden om nog deel te nemen aan de aanslag op die stad? "Verstaende de nederlaghe van den hunnen ... hebben terstond de vlucht ghenomen ende zijn naar Enghelandt ghevaren." ¹⁴⁵

De Walcherse havens Vlissingen, Veere en Arnemuiden vormden een belangrijke schakel in deze ontsnappingsroute. Niet voor niets koos David Jorisz. Vlissingen uit

om naar Engeland over te steken¹⁴⁶ en niet zonder reden werd Veere (samen met Amsterdam, Antwerpen en Enkhuizen) genoemd als een der havens van waaruit geloofsvluchtelingen scheepgingen.¹⁴⁷ Ook in latere jaren vonden velen de weg naar Engeland via Walcheren.

Maar het bleef niet bij eenrichtingsverkeer: Dopers in Engeland en de Nederlanden stonden in nauw contact met elkaar. Het is zelfs zo dat de uitwijking naar Engeland nieuwe ontwikkelingen op gang bracht: Engelse of in Engeland verblijvende Dopers namen belangrijke initiatieven. Zo was de conferentie van Bocholt in augustus 1536, die als doel had een eind aan de verdeeldheid binnen de Doperse beweging te maken, in Engeland voorbereid.

141 RA Middelburg, Rek. I, 246, to 64.

142 Zie hiervoor p. 93.

143 Verhoor van zijn broer Jan, Pekelharing, "Bijdragen", p. 242.

144 Bijvoorbeeld Reiniere Jacobsdr., hiervoor p. 89.

145 Hortensius, Oproeren, to 24vo. Vgl. ook Horst, *The Rad cal Brethren*, p. 73, 74.

146 Zie hiervoor p. 93.

147 Brief van bisschop Ferber van Warmia (Polen) aan de stad Gdansk (1534), vermeld bij Williams, *Radical Reformai-ion*, p. 651. Zijn bezorgdheid gold natuurlijk niet de emigratie van Nederlandse Dopers naar Engeland, maar naar Pruisen. Inderdaad zijn ook daarheen Zeeuwen gevlucht. Hoewel Schumacher beweert dat de emigratie uit Zeeland, na Holland, op de tweede plaats komt, treffen we in zijn naamlijst van immigranten slechts drie Zeeuwen aan: Niclas, boer (1539), Hans Sachs uit Veere, koopman (1548) en Leonhardt, boer (1553). (Schumacher, *Niederlandische Ansiedlungen*, p. 19, 183-186). De burgerboeken van Gdansk vermelden van 1535 tot het eind van de zestiende eeuw velen uit de Lage Landen, maar geen enkele Zeeuw, Szper, Nederlandse nederzettingen. p. 37, 38; Klassen, *The econotnics of anabaptism*, p. 106-110. Zie hierover verder Unruh, "Dutch backgrounds".

103

Jan Mathijsz. van Middelburg, zelf naar Engeland gevlucht, en aan beide zijden van de Noordzee als een belangrijk leider beschouwd, speelde daarbij een grote rol en woonde ook persoonlijk de bijeenkomst¹⁴⁸. Het lijkt een voorafschaduwning van wat zich twintig jaar later zou afspelen. Dan immers zouden de clandestiene Zeeuwse Calvinistische gemeenten in nauwe relatie tot vluchtelingen binnen Engeland staan, van wie ze steun en leiding ontvingen.

Maar welke weerslag had dit alles nu, in de jaren dertig, op de Dopers in Zeeland? Had het, met andere woorden, enig belang voor de Walcherse Dopers zelf dat in Arnemuiden in 1539 twee Dopers uit Engeland arriveerden, die kort daarna weer doorreisden naar Gouda?¹⁴⁹

En welke invloed hadden de gesprekken die David Jorisz. in mei 1535 te Vlissingen voerde met geloofsgenoten, komend uit Engeland, op de Dopers daar ter plaatse. ¹⁵⁰ Onmeetbaar is de draagwijdte van deze invloeden; we kunnen alleen maar signaleren dat de Walcherse Dopers door dit levendig verkeer een open venster op de buitenwereld behielden.

Daarbij moet ook opgemerkt worden dat de Zeeuwse havensteden niet alleen als draaischijf dienden. Zij fungeerden, zoals vele kustplaatsen, ook als nieuwe vestigingsplaats voor "buitenlanders", oorspronkelijk vooral voor Hollanders. We troffen in de Doperse gemeenten verscheidene personen aan die uit Schiedam, Delft of Brielle afkomstig waren, al of niet met een veroordeling in hun vaderstad achter de rug.¹⁵¹

Op het eind van de jaren dertig nam het aandeel van de Vlamingen toe. De razzia's die in de loop van 1538 in Vlaanderen werden georganiseerd, deden een aantal personen

naar Zeeland vluchten. Hun verblijf was wellicht van tijdelijke aard: enkelen onder hen figureerden later weer in de Doperse gemeenten van Brugge en Gent.¹⁵²

Maar de voortdurende betrokkenheid die tussen de Dopers in Zeeland en in het noorden van Vlaanderen heerste, wordt er nogmaals door onderstreept. Niet zonder grond zal in 1538 ook de verdenking op de Brugse kramer Fyne Kammen gerust hebben dat hij, behalve zijn waren, ook Doperse ideeën aan de man trachtte te brengen, terwijl hij dagelijks in Middelburg langs de straten ging.¹⁵³

Zeeland was door ligging en handelsactiviteit een open huis en het is in grote mate aan bovengenoemde relaties met de buitenwereld te danken dat de

148 Horst, *The Radical Brethren*, p. 78-80.

149 RA Middelburg, Rek. T. 256, fo 27vo.

150 Zie hiervoor p. 93.

151 Niet iedereen bereikte de Zeeuwse veiligheid. In 1535 werd een onderzoek ingesteld in Maasland en Maassluis naar Arend Gerritsz. van Delft die men seyde in vrouwencladeren meyninge was te vlyen roerende die nyenwe dwalinge nae Zeelandt, ARA Den Haag, Graf., rek. 4457, fo 111. Kuststeden hadden in het algemeen grote aantrekkingskracht op vreemdelingen. Vgl. Verheyden, "Le protestantisme à Nieuport", p. 5.

152 We kennen de namen van Lieven van Haverbeke, Jacob Loys, Jacob Dauwere, Adriaan Brael, Jacob (Copkin) Everwijn, Martine de Meyer en Jacob Grigore, Decavele, Dageraad, p.312-313. Adriaan de Brael was rond 1560 leider van de Brugse kring en Jacob Everwijn maakte in de jaren vijftig deel uit van de Gentse Doperse gemeenschap, Decavele, p. 321.

153 RA Middelburg, Rek. I, 255, fo 27vo.

104

Doperse gemeenten behoed werden voor een verstikkende beslotenheid en zij het ondergronds en in alle stilte bleven voortleven.

Verward en onduidelijk is het beeld dat we van het doperdom in deze tijd hebben. Eén stroming tekende zich door haar praktijken van roven en plunderen wat geprononceerder af: de groep die zich gevormd had rond Jan van Batenburg. Ook in Zeeland werden zijn aanhangers aangetroffen, al lijkt er ogenschijnlijk niet veel aan de hand te zijn. De medeplichtigheid van Weyne Cornelisdr., vrouw van de schipper Jan van Dort, en Willem Cruyck, beiden uit Arnemuiden, die in 1543 door te Utrecht gevangen Batenburgers waren verklikt en door Jeronimus Sandelin, de rentmeester van Bewesten Schelde, op bevel van het Hof van Holland gearresteerd, kon niet worden aangetoond.

Na een confrontatie met de Utrechtse gevangenen en een grondige ondervraging in Den Haag, als gevolg waarvan Weyne invalide gebleven was, werden ze uiteindelijk vrijgelaten.¹⁵⁴

Toch had Jan van Batenburg zelf tijdens zijn verhoor in februari 1538 verklaard dat zij heur volck hadden in ... Zeelandt¹⁵⁵, en bleek ook Arnemuiden zekere connecties met Batenburgers te hebben. Hier immers woonde de echtgenote van de schipper, met wiens schip een zestal Batenburgers op rooftocht ging. En inderdaad werden hier heimelijke nachtelijke vergaderingen gehouden.¹⁵⁶

Zeeland was voor deze groepen immers zeer gunstig gelegen: de grenssituatie en de waterrijkdom maakten vluchten gemakkelijk.¹⁵⁷ Peter Jansz. van Leiden verklaarde tijdens zijn verhoor dat het bewuste schip moest dienen om 's nachts te kerkroefven en overdag op 't scip te wijcken.¹⁵⁸

De wijze waarop de Batenburgers georganiseerd waren als een geheim genootschap, afgeschermd van de buitenwereld maakt het ons nu echter vrijwel onmogelijk hun

eventuele gangen in Zeeland na te gaan.¹⁵⁹

Het is wel zeker dat de geruchten die in 1537 op Walcheren in omloop waren, namelijk

154 RA Middelburg, Rek. I, 263, fo 21vo; 264, fo 27, 28-28vo, 34vo; ARA Den Haag, Graf., rek. 4464, fo 163vo; ARA Brussel, GRM, registers, 846, nr. 42, p. 583-589. Nog twee andere anoniem gebleven vrouwen uit Arnemuiden werden door de Utrechtse gevangenen aangebracht. Eén van hen werd gearresteerd door mr. Cornelis Weldam, raadsheer van het Hof van Holland, die in Middelburg aanwezig was bij het gerechtelijk onderzoek van Weyne Cornelisdr. (hier verkeerdelijk Wiginne Claasdr. genoemd). Hij ook gaf het bevel aan de rentmeester om de tweede onbekende te arresteren, ARA Den Haag, Graf., rek. 4465, fo 110vo. Over de Batenburgers die in Utrecht gevangen lagen. Mellink, *Wederdopers*, p. 409411.

155 Mellink, *Friesland Groningen*, p. 147. Onder de namen van hen die door Jan van Batenburg tijdens zijn gevangenschap werden belast, komen evenwel, afgezien van Jan Mathijsz., geen Zeeuwen voor, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Archieven Doopsgezinde Gemeenten, 189; uitgegeven bij Cornelius, *Niederlandische Wiedertauffer*, p. 60 e.v.

156 Verhoor van Arend Jacobsz. van Deventer, 23 juli 1540, Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 21, 23. Het schip was gezamenlijk eigendom van deze zes personen en betaald met de opbrengst van gestolen goed.

157 Vgl. Jansma, *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers*, p. 192.

158 Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 27, 28.

159 Men bediende zich vaak van valse namen en droeg naar buiten soms het masker van de plichtsgetrouwe katholieke, Jansma, "Revolutionnaire Wederdopers na 1535", p. 57-59.

105

dat Dopers een aanslag op Veere of Vlissingen beraamden, bekendheid verrieden met het plan van Batenburg en de zijnen om vóór Pasen 1538 een stad in te nemen.¹⁶⁰

In hoeverre het gerucht waarheid bevatte, met andere woorden, of hier werkelijk Batenburgers actief waren, blijft ons verborgen.

Een dergelijk plan lag geheel in de lijn van de Munsterse traditie. Want zeker tijdens het leven van Batenburg mogen de groepen, die zijn volgelingen heetten, niet gezien worden als ordinaire roversbenden. Jan van Batenburg werd door zijn volgelingen beschouwd als opvolger van Jan van Leiden en het ideaal van een vredesrijk dat op aarde gevestigd zou worden was in deze kringen levend gebleven.

Eerst moest, in hun gedachtegang, een stad ingenomen worden, van waaruit de wereld gestraft kon worden. Dan zou in het begin van 1538 het Godsrijk aanbreken. De parallel met Munster is duidelijk. Ook hier liep het evenwel anders uit: Jan van Batenburg werd gearresteerd en in februari 1538 ter dood veroordeeld. Na zijn dood verliep de beweging, althans in het westen van de Nederlanden.¹⁶¹

Nog een enkele maal horen we in de zomer van 1539 over kerkplundering op Duiveland door een bende die voornamelijk in de zuidelijke Nederlanden opereerde.¹⁶²

De laatste stuiptrekkingen van een doperdom dat op dood spoor geraakt was.

Besluit

Overzien we de Doperse beweging tijdens de jaren dertig in Zeeland nog eenmaal. Gemeenschappelijk aan alle Dopers was de toekomstverwachting waaruit men leefde: het Godsrijk dat zeer nabij gekomen was. Dit stond vanzelfsprekend haaks op de grauwe dagelijkse realiteit. In die zin dachten alle Dopers revolutionair. Maar hoe, en in welke mate, men zelf daarop inspeelde, hing af van ieders persoonlijke karakterstructuur en levensomstandigheden en niet minder van de beïnvloeding die

men onderging.¹⁶³

De invloeden en stromingen binnen het Zeeuws doperdom waren daarbij van zeer verschillende aard. Daar was enerzijds, in de persoon van Polderman, de directe lijn tussen Walcheren en Melchior Hoffman in Straatsburg. Anderzijds onderhield een intrigerende figuur als Jan Mathijsz. Blauwaert de contacten met Amsterdam. Vanuit de Middelburgse kring trokken in maart 1534 wel mensen op naar Munster, maar een half jaar later was niemand bereid deel

160 ibidem, p. 52.

161 Zie verder over leer en organisatie van de Batenburgers, Ibidem, p. 49-66.

162 De vonnissen tegen Cornelie Wouters, Nele Buels en tegen Jan Pietersz. van Gorcum, de rechtvaerdeghe Jan, leden van deze bende, dateren resp. van 29 november 1539 en 23 januari 1540, SA Brugge, Oudarchief, 192 (Verluydboek, 1537 1555), fo 49-55, 57vo-59. Anthonis Claasz. uit Agger, wiens naam door Pekelharing ook wordt vermeld, werd bij het geweld dat hij de pastoor van Hinkelenoord in 1543 aandeed, waarschijnlijk niet gedreven door religieuze motieven. Hij gooide bij die gelegenheid ook bij de schout in Agger de vensters in. (Hinkelenoord en Agger lagen in het herdijkte gebied van het verdronken Oost-Zuid-Beveland), RA Middelburg, Rek. 1, 263, fo 21vo, 23; 265, to 36; 266, fo 11 vo; Pekelharing, "Bijdragen", p. 255.

163 Vgl. Jansma en Schutten, Religieuze bewegingen. p. 9.

107

te nemen aan een aanslag op Amsterdam en andere plaatsen. Zendboden die wraak en opstand predikten kregen in Zierikzee wel gehoor, maar geen zichtbare navolging. Tenslotte had ook David Jorisz. hier zijn connecties en Jan van Batenburg zijn aanhangers. Daer (was) schier so mennich sin als mennige leraers (Zoveel hoofden, zoveel zinnen), merkte Obbe Filips reeds op.¹⁶⁴

Invloeden van velerlei aard, gistende bestanddelen, die alle het hunne bijdroegen tot een broederschap die eerst rond 1540, toen Menno's invloed begon toe te nemen, een homogener beeld zou gaan vertonen.

164 Bekentenisse, BRN, VII, p. 132.

108

Vervolg hoofdstuk 6 De Doperse beweging (ca. 1540 ca. 1560)

In alle stilte leefden ondertussen hier en daar Doperse gelovigen voort. De schokgolven veroorzaakt door het Munsters avontuur en de daaruit voortvloeiende vervolging waren wat tot rust gekomen en een nieuw Jeruzalem, lokaliseerbaar op de landkaart, wenkte niet meer in dezelfde mate als voorheen.⁷⁰

Het objectief van de Dopers lag in deze jaren dicht bij huis. In de eigen omgeving streefden zij ernaar het discipelschap van Christus waar te maken en in broederlijke gemeenschap met gelijkgezinden een gemeente te vormen waarin het Nieuw-Testamentisch ideaal zou herleven. De verwachting van een spoedige wederkomst van Christus raakte in hun kringen op de achtergrond; de doop in deze generatie meestal nog herdoop als teken van toetreding tot de gemeente werd het centrale punt in hun geloofsbeleving.⁷¹

Deze theologische verschuiving, waartoe in de eerste plaats Menno Simons' geschriften in belangrijke mate hadden bijgedragen, bracht gevolgen mee voor de plaats van de Dopers in de samenleving. Wie behoorde tot deze gemeente Gods werd geacht de zondige wereld te mijden. Dopers leefden daardoor in een eigen subcultuur: kleine maar hechte groepen die zo weinig mogelijk trachtten op te vallen. Camervolc werden ze in 1560 te Veere spottend genoemd.⁷²

Ondanks benauwende omstandigheden bleven na de terechtstellingen van het midden van de jaren '30 Doperse kernen bestaan. Tot in 1539 werden er te Zierikzee mensen gearresteerd omdat ze verkeerend hielden met personen, verdacht van ketterij. Het betreft hier wel degelijk Dopers: een van hen was Elisabeth Andriesdr., weduwe van Adriaan Jorisz. smid, onthoofd in 1536.⁷³

70 Nog in 1558 wilde een groep Westvlaamse Dopers optrekken naar een nieuw Jeruzalem (vermoedelijk Rotterdam), Decavele, Dageraad, p. 473; Ten Boom, De Reformatie, p. 95.

71 Krahn, Dutch Anabaptism, p. 192; Van der Zijpp, Geschiedenis, p. 53.

72 GA Veere, RAZE, 355a, losse stukken.

73 Vonnis tegen haar op 2 april 1539, RA Middelburg, Verz. De Vos, 96, niet gepag. Kort daarna is ze waarschijnlijk uit Zierikzee gevlucht. De kwitantie van de deurwaarder die haar (verhuurd) huis in 's keizersnaam in beslag kwam nemen, dateert van 20 januari 1540, ARA Den Haag, Graf., rek. 4460, fo 144vo. Overige veroordeelden waren pastoor Lieven Iman Jansz. Boenaert, Lieven en Rochus Jacobsz., schoenmakers.

124

Verscherpt toezicht allen werden gedurende een jaar gebannen binnen Zierikzee⁷⁴ heeft de Doperse activiteit niet voorgoed kunnen doven, wellicht alleen tot grotere voorzichtigheid aangezet. Twaalf jaar duurt het voor wij weer iets van deze gemeente vernemen. De loslippigheid van een Zierikzeese vrouw in 1552 gunt ons heel even een doorkijkje op het gemeenteleven. Een vitale kring bleek het dan te zijn die wervend naar buiten optrad en mensen trachtte te overreden om te commen in haerluyder verghaederinge ende hoeren eenige goede vermanynge.

Dagelijks werden deze bijeenkomsten gehouden en soms werden er mensen gedoopt. Dit alles en nog meer vertelde Cornelia Booms aan de vrouw van de Leidse schout die in Zierikzee op bezoek was.⁷⁵ Het lijkt aannemelijk dat ook de Doperse kernen in andere plaatsen, zoals in Middelburg en Veere, tijdens de jaren veertig een soortgelijk ondergronds voortbestaan hebben gekend.

Van levensbelang daarbij waren de stimulansen van buitenuit, de contacten die

bestonden tussen Dopers van verschillende gemeenten. Want het saamhorigheidsgevoel was groot en zoals we reeds eerder constateerden waren de banden tussen de gemeenten talrijk.⁷⁶

Ook na 1540 treffen we Dopers van Zeeuwse origine aan in diverse plaatsen buiten Zeeland. In Leiden, waar de vermaninge plaats vond ten huize van Anneken uyt Zeelant⁷⁷; in Amsterdam, waar Quirijn Pietersz., afkomstig uit Kruiningen, in 1545 de dood op de brandstapel vond⁷⁸; en in Brugge, waar Marin Eeuwout, geboren te Middelburg, in 1561 hetzelfde lot onderging.⁷⁹

Neelken Jacobs uit Reimerswaal, Appolonia Jan Lontsdr. uit Goes en Aachtken, dochter van de in 1536 terechtgestelde Adriaan Jorisz. uit Zierikzee, werden allen tijdens het jaar 1559 wegens herdoop in Antwerpen ter dood gebracht. Daar vond een jaar eerder ook de terechtstelling plaats van Hans Janssens, eveneens afkomstig uit Kruiningen.⁸⁰

Anderzijds versterkten migraties in omgekeerde richting het Dopers netwerk evenzeer. Zo vestigden Doperse vrouwen, gevlucht uit Hazerswoude, zich voor november 1545 in Reimerswaal.⁸¹

Een razzia in het land van Axel veroorzaakte de vlucht van een aantal Vlamingen naar Zeeland⁸² en in 1558, toen de Doperse kern van Gent uiteen geslagen was, zochten verscheidene personen uit deze kring een toevlucht in Middelburg.⁸³

74 Wie gebannen werd binnen de stad, kreeg daarmee het verbod de stad te verlaten.

75 De echtgenoot van Cornelia had deze vergaderingen inderdaad bijgewoond, ARA Den Haag, Graf., rek. 4472, fo 48vo.

76 Vgl hiervoor p. 102.

77 Verhoor van Felistis Eriksdr. 4 januari 1553, Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 221.

78 Hij werd voor de eerste maal verhoord op 31 maart 1545 en verbrand op 16 april, Ibidem, p. 52 e.v., 65.

79 Verheyden, Brugs Martyrologium. p. 48.

80 Genard, "Personen te Antwerpen", VIII, p. 460, 465, 472; IX, p. 3, 9, 16; **Van Braght, Martelaarsspiegel, II, p. 249**; BRN, II, p. 581-586. **Zie Decavele** De eerste protestanten., blz 120

81 RA Middelburg, Rek. I, 265, fo 50.

82 Zie hiervoor p. 104.

83 Zie hierna p. 129.

125

Ook de linnenwever Jan van de Walle, afkomstig uit Eke in Vlaanderen, verbleef vanaf 1558 een zekere tij Middelburg. Voordat hij zich daar vestigde had hij sinds 1555 achteit volgens gewoond in Antwerpen, waar hij de doop ontving, in Gent en ii Hollandse Hoove (Hoorn?). Ook in Middelburg was zijn verblijf maar tijd(Uiteindelijk keerde hij weer naar Antwerpen terug, waar hij als diaken in de gemeente actief was.⁸⁴ Een prototype van Doperse beweeglijkheid.

Maar verder dan de Nederlanden reikte de broederschap. Naast relatie Engeland, die reeds ter sprake kwamen, werd er ook contact onderhouder de streken rond de Oostzee. In Pruisen treffen we onder de immigranten van Nederlandse herkomst, onder wie vele Dopers, tussen 1539 en 1553 enkele Zeeuwen aan: twee boeren en een koopman uit Veere.⁸⁵

Anderzijds bezochten Dopers uit het Oostzeegebied hun geloofsgenoten in de Nederlanden. Jan van Sol, zelf woonachtig in Gdansk, verklaarde tijdens zijn verhoor

in Brussel 22 december 1550, dat rondreizende Dopers hun medebroeders in alle steden van de Nederlanden wisten te vinden. We laten hem even aan het woord.

Op de vraag utlyt wat oirsake dat zij hier in't lant commen, segt datter veel leeraars zijn, dier commen om te prediken ende te leeren ende d'andere om hunlieder coopmanscape te doene; ende dat se altyt huere bunts genoten ende broeders moeten visiteren, hebbende brieven van recommandacien (aanbeveling: huere bisschoppen (oudsten) ende leeraers, zoedat se wel moegen uyt Oistlandt hier commen ende wederkeeren sonder veel te verteren, levende altyts op hunlieder medebroeders cost.⁸⁶

Ook Middelburg werd omstreeks door Dopers uit deze streken bezocht, zoals het vonnis, bij verstek gewezen tegen de bij tijds gevluchte Aalbrecht Ficke uit Lübeck, ons laat zien.⁸⁷

Van zeer groot belang voor de broederschap waren de betrekkingen tussen de Zeeuwse gemeenten onderling. Regelmatig zal verder blijken dat er onderling overleg gepleegd werd en dat zij elkaar bijstonden. Het rondzwervens bestaan van iemand als Adriaan Jansz., een kleermaker uit Middelburg, die zijn ambacht achtereenvolgens uitoefende in zijn geboortestad en verder in Arnemuiden, Veere, Goes en Yerseke, voor hij in 1538 in Groede als verdachte werd gearresteerd⁸⁸, maakt ons duidelijk hoe deze contacten soms gerealiseerd werden. Veel in dit ondergronds netwerk blijft ons evenwel verborgen. Men ging immers uiterst behoedzaam te werk.

Jan van Sol deelt ons nog mee dat de rondreizende leraars meest metter nacht incommen ende gaen logeren bij huere buntgenooten.

En Dopers uit Middelburg, Veere en Goes, eerst bijeengek in Veere, gebruikten de kermis in Zierikzee in 1559 als dekmantel om over te varen en daar met hun geloofsgenoten te vergaderen.⁸⁹

⁸⁴ Genard, a.w., XIII, p. 12-27.

⁸⁵ Zie hiervoor p. 103, noot 147.

⁸⁶ ARA Brussel, Aud., 1177/3, uitgegeven door Van Alfen, "Documenten", p. 205-236.

⁸⁷ Hij werd verbannen en zijn goederen, ter waarde van 39 lb. 3 s. 5 gr. (van 40 gr. V confisqueerd, RA Middelburg, Rek. 1, 496, fo 10.

⁸⁸ RA Brugge, Brugse Vrije, 278, (rek. 1538-1539), fo 50, 56vo; Decavele, Dageraad, p.

⁸⁹ Ondervraging van Cornelis Jansz., II november 1560, GA Veere, RAZE, 355a, losse s (thans niet meer aanwezig).

Vast staat dat dit netwerk, hoe onnaspeurbaar ook, de bloei en sterkte van de broederschap in Zeeland in belangrijke mate heeft bevorderd.

Naast de rondreizende leraars, die het gemeentelven nieuwe impulsen gaven, waarover Jan van Sol ons spreekt, was de verspreiding van Menno's werken voor de interne opbouw van de broederschap uiterst belangrijk. Het waren in de eerste plaats zijn geschriften die, na een tijd van verwarring, klaarheid brachten en richtinggevend bleken te zijn voor de Doperse gemeenschap.⁹⁰

Ook de Zeeuwse gemeenten maakten reeds vroeg kennis met zijn werken. Quirijn Pietersz. verklaarde in 1545 dat hij ook Zeeland afgereisd had om boeken van Menno Simons aan de man te brengen.⁹¹

Hoe stond het nu met de gemeenten?

De gemeente van Zierikzee maakte omstreeks 1559 een energieke indruk. Haar bijeenkomsten, waarschijnlijk gehouden in het huis naast de Westpoort, waren talrijk. Haar werving had vruchten afgeworpen. Naast een kern van 25 gedoopten stond

volgens Antheunis Lievensz. Schram, daarover voor het Hof van Holland ondervraagd, het dubbele aantal in het najaar van 1558 gereed om de doop te ontvangen. Maar de voorgenomen doopbediening ging niet door, want juist in deze dagen verbleef de inquisiteur Jan Paschasius op inspectiereis in Zierikzee en de onveiligheid werd te groot geacht.⁹²

Misschien was de dopend oudste ook ditmaal Lenaart Bouwensz., die in deze jaren Zierikzee tenminste nog eenmaal bezocht heeft en er twee personen doopte.⁹³

Dat de vergadering, waar verscheidene Doperse gemeenten vertegenwoordigd waren, in Zierikzee plaatsvond, wijst er verder op dat deze gemeenschap een niet onbelangrijke plaats innam bij de Zeeuwse gemeenten; zonder twijfel was dit mede te danken aan haar centrale ligging tussen Holland en de overige Zeeuwse eilanden.⁹⁴

Met de gemeente van Veere werden vanuit Zierikzee intensieve contacten onderhouden, geheel parallel lopend overigens met de economische betrekkingen aanvoer van koren en vee die tussen beide steden bestonden.⁹⁵

Twee broers uit Zierikzee, Cornelis en Jan Usbrantsz., speelden achtereenvolgens een rol in de Veerse gemeente.⁹⁶

In het huis van Cornelis werden dikwijls bijeenkomsten gehouden waarin het Nieuw-Testament en liedekens voorgelezen

90 Van der Zijpp, *Geschiedenis*, p. 50; Krahn, *Dutch Anabaptism*, p. 173.

91 Mellink, *Amsterdam (1536-1578)*, p. 53. Nog een andere boekverkoper van Zeeuwse afkomst, Cornelis Pietersz. uit Wemeldinge, werd in 1560 veroordeeld. Of hij ook in Zeeland actief geweest is weten we niet, *Ibidem*, p. 267.

92 ARA Den Haag, HvH, 5654, fo 371vo; Graf., rek. 4479, fo 96vo-97. Vgl. hierna p. 174. Over Antheunis Lievensz., hierna p. 130, noot 108.

93 Vos, "Dooptijst", p. 50. Zie over Lenaart Bouwensz., hierna p. 132.

94 Zie hiervoor p. 94.

95 Van de Velde, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, Bijlage I, p. 197.

96 Misschien waren zij de zonen van Llsbrant Jansz., ook mandenmaker, die in 1543 vermeld wordt als deken van het Sint-Paulus-Heremiet gilde te Zierikzee, RA Middelburg, RAZE, 3847, fo 19. Tenzij anders vermeld is het onderstaande gebaseerd op de verslagen van de verhoren die in november en december 1560 in Veere afgenomen werden, GA Veere, RAZE, 350 en 355a, losse stukken (thans niet meer volledig aanwezig).

127

werden door Hans de kleermaker uit de Kerkstraat, die rasscher lezen kon dan de anderen. Vrij abrupt kwam hieraan een eind, toen Cornelis schijnbaar zonder aanleiding omstreeks Sint-Jansmis (24 juni) 1560 definitief terugkeerde naar Zierikzee. 't Is groote sotterruje dat ghij wech gaet oordeelden zijn knechts. Maar Cornelis antwoordde: Het moet wesen en ging zijns weegs.

Zijn broer Jan kwam over uit Zierikzee en zette de mandenmakerszaak in Veere voort. Maar Jan was Cornelis niet. Wel had ook hij in Zierikzee in Doperse kringen verkeer. Diverse boeken, sommige gekregen van Cornelis, andere gekocht van een boekverkoper in Zierikzee, werden in zijn huis aangetroffen, toen in december 1560 een huiszoeking bij hem werd verricht. Er werden ook brieven van Antonia, de dochter van Lieven Jacobsz. uit Zierikzee, en een vijftal handschriften gevonden. Jan moest uiteindelijk wel toegeven dat hij deze zelf gecopieerd had, onder meer uit een eigenhandig geschreven boekje van dezelfde Antonia.⁹⁷

Een klein boekje met perkamenten omslag verdient onze speciale aandacht. Dit es een prothocol droeg het als titel en het bevatte een door Jan eigenhandig geschreven en ondertekende lijst van personen (met cruyskens voor de namen van hen die al

gestorven waren). Wellicht mogen wij hieruit afleiden dat Jan in de gemeente van Zierikzee een zekere plaats bekleed heeft. In zijn huis logeerden verder ook verdachte personen.⁹⁸

In Veere was hij daarentegen (nog) geen spilfiguur. Erg verwonderlijk is dat niet; Antonia Lievensdr. berispte hem in haar brieven herhaaldelijk vanwege zijn onstandvastigheid in het geloof. Omstreeks 6 december 1560 werd Jan IJsbrantsz. gearresteerd en vergaderingen werden dan ook in het mandenmakershuis niet langer gehouden; deze vonden in het vervolg plaats ten huize van de visser Antheunis Jansz. en zijn vrouw Barbele, aan de hoek van het kerkhof.⁹⁹

Over de omvang van de Veerse gemeente is weinig te zeggen. Op het kantoor van Filips van Bourgondië, heer van Fontes, baljuw van Veere, berustte in november 1560 een lijst, waarop de namen van 26 verdachte personen voorkwamen. Pieter Bouwensz. de kousmaker uit het Vuilstraatje kwam erop voor. Verder stellig ook Antheunis Jansz. en Barbele, de stratenmaker Lieven Schuyrman, zijn knecht Cornelis Minnaert, Adriaan Gennit, Hendrik Willemsz. uit Leuven en de knecht van Cornelis IJsbrantsz., Jacob Hermansz. Vermote. Cornelis Minnaert, Antheunis en Barbele sloegen bijtijds op de vlucht.

97 Een van de werken was *De val der Roomscher kercke* uitgegeven in BRN 1. p. 391-420. Van de overige handschriften weten wij vrijwel niets. Alleen de titel van één lied, 't Nyeuwe jaer van den Antichrist, wordt ons meegedeeld. Jan verklaarde dat hij zowel uit gedrukte als geschreven werken had gecopiëerd. Ten onrechte vermeldt Van Iperen (*Tweehonderdjarig jubelfeest*, p. 120) 16 januari 1570 als datum van de ondervraging. Het moet zijn 16 januari 1561. GA Veere, RAZE, 355a, losse stukken. Anthonia, dochter van Lieven Jacobsz., vluchtte waarschijnlijk op het eind van 1560 naar Groningen, ARA Brussel, Aud., 327, fo 39.

98 GA Veere, RAZE, 350, losse stukken.

99 GA Veere, RAZE, 280, fo 37. Jan Usbrantsz. werd in februari 1561, na consultatie van de Geheime Raad, drie jaar gebannen binnen Veere, ARA Brussel, Aud., 327, to 54-55vo. Schepenen van Veere hadden een verbanning van 50 jaar voorgesteld aan de Brusselse autoriteiten, *Ibidem*, to 46vo-47.

128

De overige personen werden op het eind van 1560 gearresteerd. Styne de naaister, haar man Cornelis en Tanneke de vlaskamster uit de Kerkstraat maakten voorts deel uit van de Doperse gemeente. Bij hen vonden vervolgte gemeenteleden zonodig een veilig onderkomen.¹⁰⁰

Ook Middelburg was een knooppunt van relaties in de Doperse wereld. Joos Joosz., de schoenmaker uit Goes die na veel omzwervingen in 1561 in Veere geëxecuteerd werd, was omstreeks maart 1558 hoogstwaarschijnlijk in Middelburg herdoopt.¹⁰¹

Hier woonde ook het gezin van Cornelis Minnaert, dat eerder reeds vanuit Gent naar Middelburg gevlucht was. Toen er ook in Veere ernstige verdenkingen tegen Cornelis rezen, keerde deze ijlings terug naar zijn gezin te Middelburg, waar hij zich veiliger waande. Pieter Bouwensz., die angstig zat af te wachten of ook hij gearresteerd zou worden, kreeg van Lieven Schuyrman de raad ook naar Middelburg te gaan.

De Arnestad was een toevluchtsoord voor vervolgd en uit diverse windstreken. Jan Hendriksz., één van de Dopers die op 28 maart 1558 in Rotterdam aan de brandstapel wist te ontsnappen, vond hier een onderkomen.¹⁰²

Naar Middelburg ook namen verscheidene andere Vlamingen de wijk, toen het voor hen tijdens de vervolgingen van 1558 in hun woongebied te onveilig werd. Zo zochten Lieven van Maele, Mayken Danielsdr. uit Waas, de twee slotenmakers Andries van

Laerebeke en Jan Hendriksz. van Weert hier een toevlucht.¹⁰³

Al gaat het wellicht te ver het bestaan van een Vlaamse Doperse kolonie in Middelburg al sinds 1551 te veronderstellen¹⁰⁴, de Vlaamse connectie is op het eind van de jaren '50 voor de Middelburgse Dopers alleszins wel van belang.

Het leven van deze gemeente speelde zich voor 1560 af in het verborgene. We weten slechts dat de rondtrekkende oudste Lenaart Bouwensz. tussen 1557 en 1561 Middelburg enkele malen bezocht en er in totaal 13 personen doopte.¹⁰⁵

Verder merkten we op dat Dopers uit Middelburg in 1559 afgevaardigd waren naar de vergadering in Zierikzee.

Nog minder is bekend over de Doperse beweging buiten de grotere bevolkingscentra. Toch werden ook buiten de steden enkele jaren later, in 1562, Dopers vervolgd. Vrijwel zeker hebben tijdens het hier behandelde tijdvak **Dopers gewoond in Westkapelle, Domburg en Oostkapelle.**

Geen van beide kinderen van Willeboord Cornelisz. en Mayken Pietersdr. uit Oostkapelle

100 Waarschijnlijk hoorde ook Jan de visser in de Oudestraat in dit rijtje Dopers thuis. Bij hem woonde de hierna te noemen Joos Joosz. na zijn verblijf bij Tanneke de vlaskamster en voordat hij bij Antheunis en Barbele introk.

101 Dit valt af te leiden uit zijn verhoor d.d. 7 december 1560, GA Veere, RAZE, 355a, losse stukken.

102 Hij werd in het voorjaar van 1565 door de baljuw gearresteerd, Theissen, Correspondance franÇaise, I, p. 34. Vgl. Ten Boom, De Reformatie, p. 94 en 254 noot 74.

103 Lieven van Made stierf voor juni 1538. Waarschijnlijk hoorde ook de metselaar Claas Laureisz. bij deze groep. Andries, Mayken en Jan werden op 16 juli 1558 gevangen gezet; Claas wist te ontvluchten. Zijn huis werd geconfisqueerd en geschat op 87 lb. 6. s. (Hol.), RA Middelburg, Rek. I, 278, fo 12vo, 47; Decavele, Dageraad, I, p. 450. Zie hierna p. 168.

104 Verheyden, "De Noordvlaamse broederschap", p. 115, zonder bronvermelding of bewijs.

105 Vos, "Dooptijst", p. 50.

129

bleek bij hun arrestatie in 1562 gedoopt te zijn. Zijn Doperse overtuiging dateerde dus reeds van enkele jaren her.' In Domburg liet baljuw Gerard van Uuytwijck in september 1567 zes kinderen van voortvluchtige ouders, vijf en zes jaar oud, dopen.¹⁰⁷

De behoedzaamheid waarmee de Dopers te werk gingen, heeft veel sporen grondig voor ons uitgewist. Als om een voorbeeld te noemen de dooplijst van de rondtrekkende oudste Lenaart Bouwensz. niet toevallig bewaard gebleven was, zou zijn herhaalde aanwezigheid in Middelburg en Zierikzee tussen 1557 en 1561 ons zelfs volstrekt ontgaan zijn.

En Dopers uit Goes kennen we enkel door hun aanwezigheid in de Zierikzeese vergadering die reeds verscheidene malen ter sprake kwam.

Slechts enkele plaatsen weten nog onze aandacht te trekken. We noemen eerst Nieuwerkerk op Duiveland. De geplande tocht van de rondtrekkende oud-

106 RA Middelburg, Rek. I, 282 fo 26.

107 ARA Brussel, Aud., 333, fo 34.

130

ste in oktober 1558 zou behalve naar Zierikzee ook naar Nieuwerkerk gevoerd hebben. Ook daar woonden dus Dopers die de bediening van de doop wensten. Het

ligt voor de hand een nauwe relatie tussen de Nieuwerkerkse Dopers en de gemeente van Zierikzee te veronderstellen.¹⁰⁸

Een bijzondere plaats nam de Doperse gemeenschap van Sommelsdijk in. Sommelsdijk, een Zeeuwse enclave in Holland, was als gevolg van deze eigenaardige positie een toevluchtsoord voor vervolgden, zowel voor Hollanders als voor Zeeuwen. De Hollandse overheid had hier geen rechtsbevoegdheid en de rentmeester van Beoosten Schelde, onder wiens rechtsgebied Sommelsdijk viel, woonde ver over het water in Zierikzee. De jaren door horen we dan ook geruchten over ketterijen in Sommelsdijk en af en toe werden informatiereizen gemaakt om de juistheid van deze geruchten vast te stellen en maatregelen te nemen.¹⁰⁹

Eenmaal slechts, in 1540, werden twee personen, Pauwels Herrentsz. en Anna Jacobsdr., gevankelijk meegevoerd naar Zierikzee.¹¹⁰

Meestal kwam men weinig te weten of waren de betrokkenen reeds gevlucht. Zo was de doper Jacob Joosz. door rentmeester Jeronimus van Serooskerke diverse malen tevergeefs achtervolgd geweest, voor hij in 1560 uiteindelijk gevangen genomen kon worden.¹¹¹

Zo was ook Adriaan de schoenmaker, die zich nog niet lang geleden uit Borgerhout metterwoon in Sommelsdijk had gevestigd, hals over kop vertrokken, toen de rentmeester in oktober 1559 zelf naar Sommelsdijk overstak om inlichtingen in te winnen over denghenen die van der religie ende nyeuwe secten zoude mogen wesen. Zijn gezin en bezit bleven achter. Hij was blijkbaar niet de enige die de vlucht genomen bad, want aan de dagvaarding die tegen meerdere personen werd ingesteld, lijkt door niemand gevolg gegeven te zijn.¹¹²

Het toezicht op de nieuwe sectarissen zoe wederdoopers als andere in deze plaats bleek zo lastig voor de rentmeester dat hij er vanaf mei 1560 een speciale ambtenaar mee belastte.¹¹³

Wanneer in Sommelsdijk voor het eerst Dopers aangetroffen worden, is niet duidelijk. Noch Pauwels Herrentszn., noch Anna Jacobsdr. gaven tijdens het verhoor dat hen in 1540 werd afgenomen blijk van een Doperse gezindheid.¹¹⁴

Misschien had Joos Jansz., afkomstig uit Krabbendijke, zich reeds in Sommelsdijk gevestigd, toen hij omstreeks 1548 door Frans uit Friesland werd herdoopt. Er blijkt dan in Sommelsdijk wel een en ander te gebeuren.

Tweemaal werd tijdens dat jaar door Job Jansz. getuigenverklaringen, nopende zekere heresie binnen de jurisdictie van Sommelsdijk, afgelegd voor het Hof van Holland in Den Haag.¹¹⁵

108 De huistimmerman Antheunis Lievensz. Schram, zelf niet herdoopt, maar wel nauw bij de gemeente betrokken, woonde eerst in Zierikzee, daarna in Nieuwerkerk. Hij werd er op het eind van 1558 door de onderinquisiteur Paschasius ondervraagd en door het Hof van Holland op 28 april 1561 veroordeeld tot geseling, een priem door de tong en ban van één jaar binnen Duiveland, ARA Den Haag, HvH, 381, to 83vo-84; 5654, fo 371vo-373vo; Graf., rek. 4479, fo 62vo, 64.

109 Bijvoorbeeld in 1538 (RA Middelburg, Rek. 1, 1039, fo 24vo) en in 1555 (ARA Den Haag, Graf., rek. 4475, fo 72vo). Vgl. hiervoor p. 95.

110 RA Middelburg, Rek. I, 1041, fo 20vo. Vgl. hiervoor p. 123.

111 Ibidem, 1060, fo 19vo.

112 Ibidem, 1059, fo 13-13vo, 27-27vo.

113 Ibidem, 1064, fo 31-31vo.

114 Ibidem, 1041, fo 16; Verz. De Vos, 96, ongefol.

115 Joos Jansz., RA Middelburg, RAZE, 3847, fo 137vo. Verklaringen Job Jansz., ARA Den Haag, Graf., rek. 4468, fo 74. Frans uit Friesland is wellicht dezelfde als Frans de kuiper, Vos, "De Copia", p. 343; Mellink, Wederdopers, p. 418.

131

Lenaart Bouwens, de rondtrekkende oudste die zo'n belangrijke rol in de Nederlandse Doperse beweging zou spelen, was uit Sommelsdijk afkomstig. Erg veelzeggend met betrekking tot het doperdom in zijn geboorteplaats hoeft dit overigens niet te zijn. Lenaart lijkt in zijn familie een buitenbeentje geweest te zijn. Zijn vader, Bouwen Wissez. (vermeld als schepen in 1515) had hem onterfd en zijn broers en zusters, voor wie Rogier Bouwensz. als woordvoerder optrad, waren blijkbaar onverdacht op het punt van de godsdienst.¹¹⁶

Bovendien bleek hij reeds lange jaren vertrokken te zijn uit Sommelsdijk, toen de deurwaarder van het Hof van Holland zich in mei 1558 daarheen begaf om in uitvoering van het tegen hem uitgesproken vonnis de confiscatie van zijn eventuele goederen te regelen. Inderdaad werd hij in het begin van de jaren vijftig reeds aangetroffen in de kring van de Amsterdamse Dopers.¹¹⁷

Vast staat dat in 1559 in Sommelsdijk herhaaldelijk verboden vergaderingen gehouden werden, zoals een aantal getuigen bevestigt.¹¹⁸ Dat daarmee (ook) bijeenkomsten van een Doperse kring werden bedoeld, is onbetwistbaar, zoals hierna zal blijken.

116 ARA Den Haag, Graf., rek. 4477, to 63-63vo, 76-76vo; Fruin, De rekeningen. p. 301 reg. 503. In november 1556 werd Lenaart vermeld als gedaagde voor het Hof van Holland, ARA Den Haag, Graf., Rek. 4476, fo 58vo. Op 2 april 1558 werd hij voor eeuwig verbannen met confiscatie van zijn goederen, Ibidem, HvH, 5654, fo 289-289vo.

117 Mellink, "Anabaptism at Amsterdam after Munster", p. 139; Vos ("De copia", p. 343) vermeldt hem als oudste in 1550.

118 ARA Den Haag, Graf., rek. 4478, fo 42vo-43.

De Dopers (ca. 1560-ca. 1568)

De Doperse gemeenten voor 1566

De tumultueuze gebeurtenissen die in het jaar 1566 plaatsvonden lieten ook de andere tak van het protestantisme, de Dopers, niet onberoerd. De religieuze eenheid die de maatschappij naar buiten toe steeds vertoond had, was door het optreden van de Hervormden definitief doorbroken. Ook protestanten hielden voortaan hun bijeenkomsten in het openbaar. Daarmee waren ook de Dopers in een nieuwe situatie beland. Aarzelend volgden zij hier en daar het Hervormde voorbeeld. Terwijl in Middelburg op zondag 25 augustus in de twee parochiekerken van Westen Noordmonster, de Sint-Maartenskerk en de Sint-Pieterskathedraal op Hervormde wijze werd gepreekt, verstoutten ook zij zich een openbare predicatie te houden binnen sekeren hoff.¹

In Zierikzee preekte *Hendrik met den cromme voet* van Arnhem op 20 en 21 september in het openbaar op de Zelke voor veel toehoorders, onder wie de Hervormde predikant. Bovendien werden in deze maand juist buiten de stad nog tenminste tweemaal Doperse preken gehouden.²

Doperse openbare predicaties: *dat was ongesien ende ongehoort een dinck?* 3 Hoe was immers de situatie vóór 1566?

Gedurende de laatste decennia waren de Dopers steeds in de verborgenheid gebleven. De vijandige houding van sommige autoriteiten, voor wie anabaptisten, Mennonisten of hoe zij door de tijdgenoten ook genoemd werden als de meest verfoeilijke sekte gold, dwong hen tot zo'n clandestien leven. Daarbij kozen de Dopers ook zelf bewust voor een levenshouding die de zondige buitenwereld zoveel mogelijk buitensloot. Deze onnaspeurbaarheid maakt het zeer moeilijk een juist zicht op hun groei en verspreiding te krijgen. Desondanks treft ons de opvallende uitbreiding die de Doperse gezindheid reeds in de eerste helft van de jaren zestig genomen had.

De omstandigheden waren dan ook vrij gunstig geweest. De weerzin van velen, ook vele autoriteiten, tegen de vervolgingen had de Dopers veel kansen gegeven. Daarbij was een strikt toezicht op de bevolking in de jaren voorafgaand aan 1566 verre van gemakkelijk. In juli 1564 reisde de stadhouder van rentmeester Filibert van Serooskerke gedurende enkele dagen het platteland van Walcheren rond om in iedere parochie te vernemen naar inwijkelingen ter cause op de dorpen in Walcheren zeer veel vreemde luyden waeren commen wonen.⁴

1 Van Vloten, Onderzoek, p. 256.

2 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 135vo, 170vo; RA Middelburg, Verz. De Vos, 91; Hs. verz., 1100, fo 3. Hier wordt de predikant Paulus van Arnhem genoemd; Van de Velde, Tweehonderd jarig jubelfeest, Bijlage L, p. 202.

3 Valerius, Proba Fidei (1634), p. 73. Vgl. noot 71.

4 RA Middelburg, Rek. I, 294, fo 45.

285

Verscheidene malen ook horen wij de klacht dat personen die om geloofsredenen waren gevlucht, weer terugkeerden.⁵

Temidden van deze migratiebewegingen viel het de Dopers gemakkelijker zich onopgemerkt te bewegen. Zoals de Goesenaar Joos Joosz. in één jaar tijd ondermeer gewoond had in Antwerpen, Middelburg, Arnemuiden en Gent, voor hij in 1559 in Veere arriveerde⁶, zo verbleef Jan Jansz. Grendel, afkomstig uit Kortrijk, achtereenvolgens in Biezelinghe, Kloetinge en Kapelle, alvorens zich in Goes te vestigen, waar de brandstapel zijn deel zou worden.⁷

De gegevens die de vervolgingen van 1567-1569 ons opleveren, vormen de voornaamste bron van onze kennis van het Dopers leven in de voorafgaande jaren.

Hieruit valt op te maken dat deze vorm van protestantisme zich, behalve in Zierikzee en Middelburg, vóór 1566 ook in verscheidene andere plaatsen gevestigd had. Dat was op Walcheren het geval in Vlissingen, Veere, Domburg en Westkapelle, op Zuid-Beveland in Goes en de streek van Nisse/Heinkenszand en in het noorden in Brouwershaven, Haamstede, misschien in Nieuwerkerk, en verder in Bommenede en Sommelsdijk.⁸ We laten deze kernen van Dopers leven eerst de revue passeren.

De gemeente van Middelburg nam een centrale plaats in binnen het doperdom in Zeeland. Dat blijkt, zoals hierna aan de orde zal komen, uit haar (vermoedelijke) omvang en uit haar talrijke banden met andere gemeenten. Tot november 1562 was de chirurgijn Gillis Mathijsz. haar voorganger. Hij was een uitermate actief man: ook na zijn arrestatie bleef hij, tijdens zijn twee jaar durende gevangenschap, de gemeente leiden.⁹

Het was ook deze Middelburgse chirurgijn die omstreeks 1560 zo ijverig in Vlissingen in de weer was, dat de Hervormde gemeente van die stad verontrust naar Londen

schreef over de invloed van deze "verleider".¹⁰

De Vlissingse Dopers bleven verder in de schaduw tot 1567. Toen werd bekend dat hun voorganger, de tasmaker Hendrik Alewijnz., ook regelmatig predikaties hield op het Walcherse platteland.¹¹ Maar verder weten we zeer weinig over de gemeente zelf.

Ook de Veerse Dopers hielden zich, na de moeilijke tijden die ze omstreeks 1560 hadden doorgemaakt ¹², zeer stil. In het verborgene leefde de gemeente voort en, afgezien van een doopbediening omstreeks 1565 ¹³, vernemen we niets van haar activiteiten.

5 Brief van de landvoogdes aan Zierikzee, 22 november 1561, ARA Brussel, Aud., 327, fo 123124. Id. aan Filips II, 22 juli 1565, Theissen, Correspondance .franÇaise, 1, p. 55. Bisschop De Castro aan de landvoogdes, 3 februari 1566, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1718/2, ongefol.

6 GA Veere, RAZE, 355a, losse stukken. Zie hiervoor p. 129 en 167.

7 In tegenstelling tot Joos Joosz. verbleef hij evenwel lange tijd in genoemde plaatsen, RA Middelburg, Rek. I, 555, fo 17vo. Zie over hem Abelman, "Voorboden", p. 28.

8 Zie over Nieuwerkerk in 1558, hiervoor p. 130. Van deze Doperse gemeente wordt in de daaropvolgende jaren evenwel niets meer vernomen.

9 Zie hierna p. 294.

10 Vgl. hiervoor p. 157.

11 RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 37vo, 39.

12 Zie hiervoor p. 128.

13 Zie hierna p. 299.

287

Een andere kern van Dopers leven op Walcheren vóór 1566 tenslotte treffen we aan in de streek van Domburg en Westkapelle. Beide smaalsteden behoorden tot het gebied van de heer van Veere. Toen de commissie-Coebel in 1560 Zeeland bezocht, stond er slechts één verdachte uit Westkapelle op de lijst: Eustaas Quinten de glasmaker. Coebel achtte hem weinig schuldig. Dopers in Westkapelle of Domburg waren hem en ons niet bekend.¹⁴

Twee jaar later was de situatie in Domburg evenwel zodanig dat ingrijpen in de ogen van de Brusselse overheid dringend geboden was. Door de voogden van de minderjarige heer van Veere waarschijnlijk geïnformeerd over de groei van de Doperse beweging, zond de centrale regering in januari 1563 Jean d' Auxtruyes en Lieven Biese, raadsheren in de Grote Raad van Mechelen, naar Domburg om alle verdachten die zij konden opsporen te arresteren. Velen sloegen bij hun komst op de vlucht. Ondanks de intensieve klopjacht waar twaalf personen aan deelnamen, kon alleen de kleermaker Marcus Boye gevangengenomen worden, een week later gevolgd door Cathelijne Laureisdr., die in Westkapelle verbleef en herdoopt bleek te zijn. Uiteindelijk werden 20 á 30 personen gedagvaard.¹⁵

Omdat er geen goede gevangenisruimte beschikbaar was, werden ze naar Middelburg overgebracht, tot opluchting wellicht van de plaatselijke schepenen, die in het geheel geen raad wisten met een dergelijk geval.¹⁶

Enkele maanden later kwam Lieven Biese nogmaals terug naar Walcheren om, samen met de bisschoppelijk vertegenwoordiger Thomas van Merevoirt, de magistraat bij te staan in de gerechtelijke procedure.¹⁷

Tijdens zijn verblijf - hij was op dat moment in Westkapelle - vernam hij dat twee voortvluchtige vrouwen zich bij de pastoor van Domburg gemeld hadden, bereid hun dwalingen te herroepen. De schepenen van Domburg stonden duidelijk aan de kant

van de teruggekeerden, toen ze Biese verzochten het rekest om vergiffenis, dat de vrouwen hadden laten opstellen, in Brussel te steunen. Deze immers waren te arm om zelf verdere stappen te kunnen ondernemen. 18

Inderdaad, het klimaat in Domburg was mild voor lieden met een andere godsdienstige overtuiging. De Domburgse magistraat vond dat dit zaken waren ons verstant te boven gaende.

14 Lijst van verdachten, ARA Brussel, Aud., 796, fo 102-105. Brief van Coebel aan de landvoogdes, 19 december 1560, Ibidem, 326, to 301-301vo. Eustace vervoerde op vraag van Cornelis de glasmaker vanuit Antwerpen verboden boeken naar Vlissingen. Vgl. hiervoor p. 151 en 155. Kort voor 5 februari 1561 verzocht hij om vrijlating uit de gevangenis, ARA Brussel, Aud., 326, to 38, 50.

15 ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1678/2, nr. 1064. Instructie voor de commissie d.d.21 januari 1563. Aud., 796, p. 169-170. De dienaars van de rentmeester in Walcheren waren aangevuld met personen uit Middelburg, Vlissingen, Arnemuiden en Veere. Rekeningposten in deze zaak, RA Middelburg, Rek. I, 282, to 73-74. Op to 74 wordt eenmaal een foutieve datum februari 1561 stilo curie (1562, n.s.) genoemd, door Pekelharing ("Bijdragen", p. 273) overgenomen.

16 Zie hiervoor p. 165.

17 Opdracht van landvoogdes Margaretha aan Biese, 29 maart 1563, ARA Brussel, Aud., 328, to 29.

18 Het rapport dat Biese over zijn werkzaamheden opstelde, dateert van na 5 mei 1563, ARA Brussel, Aud., 1191/10, losse stukken.

288

En wat hen nog zwaarder woog wellicht, berechting zou in zo'n kleine plaats, vanwege de talrijke verwantschappen, ook voor henzelf wel eens niet zonder gevolgen kunnen blijven.¹⁹

Liever hielden burgemeester en schepenen zich afzijdig en met succes wisten ze een jarenlange vertraging tactiek bij de gerechtelijke procedure toe te passen.²⁰

Het is voorstelbaar dat ook de geestelijkheid, in de persoon van Arend Stacens, een aandeel heeft gehad in de snelle groei van de Doperse beweging.

In 1565 gaf het Hof van Holland opdracht tot een onderzoek naar leer en leven van deze Domburgse kapelaan. Informaties werden zowel in Westkapelle als in Domburg ingewonnen. Het resultaat hiervan is ons evenwel niet bekend.²¹

Na de Brusselse interventie van 1563, die vluchten en arrestaties meebracht, was het doperdom in Domburg en omstreken zeker niet dood. Integendeel, jaren later waren er nog kinderen ongedoopt.²²

Ook op Zuid-Beveland woonden Dopers. In Goes bestond omstreeks 1560 een groepering die ook contacten had met andere gemeenten. Vrijwel niets weten we verder van deze Goese Dopers.²³

Het was een vreemdeling, een Vlaming, die in 1562 de Doperse aanwezigheid in deze stad in het licht stelde. Jan Jansz. Grendel, naar zijn geboortestad ook Hans van Kortrijk genoemd, werd op 9 februari 1562 gearresteerd op verdenking van ketterij. Lang duurde zijn gevangenschap en weinig kwamen zijn ondervragers van hem te weten. Ondanks marteling noemde hij geen namen. De bisschop van Middelburg, zijn vicaris-generaal Jan van Strijen, deken van het kapittel van Zierikzee, en de plaatselijke pastoor Clemens van Dale konden hem ook niet bewegen tot herroepen van zijn annabaptisterie, sacramentisterie ende anders. Seggende dat hij gesproecken heeft, dat blijft gesproecken en zo kon Jan Grendel uiteindelijk de brandstapel niet ontgaan. Op 30 januari 1563 werd hij voor het stadhuis geëxecuteerd.²⁵

Hij was niet de enige verdachte. Enkele dagen voor zijn arrestatie was Mayken Adriaansdr. al gevangen genomen. Ook zij werd door de bisschop verhoord. Maar zij hoefde de lijdensweg die Jan moest gaan niet te volgen.

19 Zie hiervoor p. 165, noot 24.

20 De correspondentie met Brusselse autoriteiten over deze zaak sleepte aan tot maart 1565, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1678/3, losse stukken; Aud., 329, fo 50-52. Vergelijk de methoden die de schepenbank van Middelburg in deze jaren toepaste (p. 165), evenals die van Domburg in 1568 (ARA Brussel, Aud., 333, fo 34; RvB, 1, fo 228): men weigerde recht te spreken zolang het schepencollege niet voltallig was.

21 RA Middelburg, Rek. I, 295, fo 49. Een onderzoek in het archief van het Hof (ARA Den Haag) bracht geen verdere gegevens aan het licht.

22 Vgl hierna p. 437.

23 Zie hiervoor p. 136.

24 In 1568 werd een Joost Grendel blauwverver uit Menen (kwartier van Kortrijk) verbannen door de Raad van Beroerten, ARA Brussel, RvB, 19, fo 169, 170, 171; Rek. 18.837 fo 41vo; Verheyden, Liste, nr. 5087.

25 RA Middelburg, Rek. I, 555, fo 8-8vo, 17-18; 557, fo 3-3vo, 19vo-20; GA Goes, RAZE, 1571, to 128; Abelmann, "Voorboden", p. 28-29 (hier luidt de executiedatum 31 januari); Römer, "Een auto-da-fé te Goes".

289

Haar echtgenoot, de timmerman Marinus Germaansz., zelf ook verdacht, bevrijdde haar uit de gevangenis.²⁶

Ook op de kleermaker Claas Pauwelsz. rustte verdenking en waarschijnlijk terecht. Zijn zuster Mayken zal notaris Cornelis Jansz. Mets immers niet zonder reden hebben verzocht ambtelijk vast te leggen dat Claas, naar het oordeel van getuigen, een goed katholiek was.²⁷

Of deze drie personen overigens tot de Dopers gerekend moeten worden, is niet helemaal duidelijk. Wel is het zeker dat er in Goes Dopers bleven voortleven. De Middelburger Valerius, met wie we hierna nog nader kennis zullen maken, preekte in 1566 niet op eigen initiatief in Goes; hij werd daartoe uitgenodigd door een in die stad wonende geestverwante.

En uit het feit dat de Hervormde gemeente van Goes dit incident zo hoog opnam dat ze zelfs assistentie verzocht van de Middelburgse Hervormden om het Doperse kwaad te keren, mag afgeleid worden dat de Doperse beweging ter plaatse door hen als een echte bedreiging beschouwd werd.²⁸

*Met de veele ende meenichfuldighe conventiculen ende heymelijcke vergaderinge die in het begin van 1567 in Goes plaatsvonden, zullen dan ook wel mede Doperse bijeenkomsten bedoeld zijn.*²⁹

Het zwaartepunt van de Doperse activiteiten op het platteland van Zuid-Beveland lag, voor zover wij weten, in de eerste helft van de jaren zestig in de streek van Nisse. In 1563 hield meester Filips, een chirurgijn, bijeenkomsten in zijn woonplaats Nisse en de omgeving daarvan, in 's-Heer Arendskerke en waarschijnlijk ook reeds in 's-Gravenpolder en Heinkenszand.³⁰ Onvermoeibaar zou hij daar nog jarenlang mee voortgaan.

In Zeeland Beoosten Schelde vormde Zierikzee vanouds het Dopers middelpunt. Deze gemeente ging rechtstreeks terug tot de jaren dertig³¹ en kende omstreeks 1560 een grote bloei, die in de Volgende jaren blijkbaar niet verminderde, zoals op te maken valt uit de schaarse gegevens waarover we beschikken. Meerdere voorgangers leidden

de vergaderingen van de gemeente.

Particuliere huizen, het huis van Francois Spierinck bijvoorbeeld, dienden als plaats van samenkomst. Wanneer een rondreizend oudste de gemeente bezocht, vond bediening van de doop plaats.³²

26 RA Middelburg, Rek. I, 555, fo 7vo. Zij werden beiden op 20 maart 1562 voor tien jaar verbannen uit Holland en Zeeland, met confiscatie van goederen, Ibidem, fo 8vo-9; GA Goes, RAZE, 1571, to 127vo. Verder enkele gegevens over dit echtpaar bij Abelman ("De voorboden", p. 25), die evenwel deze zaak nodeloos ingewikkeld maakte omdat hij geen rekening hield met de paasstyl die in de rentmeestersrekening gebruikt wordt.

27 23 januari 1562, GA Goes, RAZE, 2037, fo 20.

28 Zie p. 264.

29 Stedelijke ordonnantie, 2 januari 1567, GA Goes, SA, 686, fo 36vo. Vgl. ook p 436.

30 RA Middelburg, Rek, I, 283, fo 50. Dat hij in Nisse woonde blijkt uit Ibidem, 296. to 46vo.

31 Zie hiervoor p. 124.

32 Tweede verhoor van Tanneke Hendriksdr., 29 augustus 1571, ARA Brussel, RvB, 41, fo 294-294vo. Spierinck vluchtte volgens Tanneke naar Antwerpen. Hij moet waarschijnlijk vereenzelvigd worden met FranÇOis Spierinck, een van de dienaars onder de veertig Dopers die in juni 1566 te Antwerpen gedaagd werden, Vos, "Doopsgezinden te Antwerpen", p. 332; Marnef, Antwerpen, II, nr. 231.

290

Tot in 1569 klaagde de baljuw dat vele kinderen ongedoopt bleven.³³

Ook in Brouwershaven bestond reeds in 1566 een Doperse gemeenschap. Niet zonder reden zocht de Middelburgse doper Valerius in die plaats een toevlucht. Nadat hij zich tussen oktober 1566 en september 1567 in Brouwershaven gevestigd had, werd hij door de plaatselijke bevolking als een meester van de Mennonisten erkend.³⁴

Een derde kern van Dopers leven treffen we aan in het westen van het eiland Schouwen. Adriaan en Jan Huigsz. beide broers waren blind verklaarden voor het gerecht van Zierikzee dat ze zich omstreeks 1564 van de kerk hadden afgewend, nadat ze een yghe heretycke personen audientie gegeven hadden. In hun huis, gelegen in de duinen, vonden daarna de bijeenkomsten van de Haamstedse Dopers plaats.³⁵

Een uitzonderlijke plaats nam Bommenede in. Gelegen op hetzelfde eiland Schouwen behoorde het niettemin tot Voorne. Wie naar Bommenede vluchtte, was veilig voor de vervolgingen van de rentmeester van Beoosten Schelde. Het verwondert dan ook niet dat deze plaats als zeer ketters beschouwd werd.³⁶

Sommelsdijk was een soortgelijk toevluchtsoord met dezelfde reputatie.³⁷ Zo werd Cornelis Lauwersz. in het jaar 1569 tweemaal gearresteerd omdat hij zich ingelaten had met die secte van Menno, eenmaal in Dirksland, eenmaal in Sommelsdijk.³⁸

De speciale ambtenaar, in 1560 aangesteld om in Sommelsdijk toezicht te houden op de ketterij, boekte op het eind van het jaar een eerste resultaat.

Omstreeks november kon, na een uitgebreid onderzoek, met assistentie van de stadhouder van de rentmeester Beoosten Schelde een eerste doper gevangengenomen worden: Joos Jansz., een oudt cranck man, en reeds veertien jaar geleden herdoopt.³⁹ Wellicht was deze arrestatie de druppel die de emmer deed overlopen. Hoog immers waren de spanningen in Sommelsdijk, reeds opgelopen. De inkwartiering van Spaanse soldaten die moesten wachten op overtocht bezorgde de bevolking veel overlast.

33 Zie hierna p. 438.

34 Cunerus Petri, *Den Schilt*, fo 7. Dit werk van de Leuvense theoloog Cunerus Petri opent met een epistel gericht aan de Raad van Brouwershaven, het stadje waaruit hij zelf afkomstig

was. Zijn informanten, die hem berichtten over plaatselijke toestanden, zullen dan ook in Brouwershaven gezocht moeten worden. Hij prijst de stadsbestuurders omdat ze onlangs een van die meesters (van de Mennonisten) gevangen genomen hebben, met wie Valerius bedoeld zal zijn. Het drukprivilege van zijn werk dateert van 23 september 1567. Zie over dit theologisch geschrift en zijn auteur, Nissen, *De Katholieke polemieek*, p.124-130. Valerius noemt nieuwjaarsdag 1568 de veertiende week van zijn gevangenschap. Voorreden Proba Fidei, bij **Van Bragt, Martelaarsspiegel**, II, p. 377. Vgl hierna noot 71. Over Cunerus Petri, NNBW, V, kol. 122.

35 Vonnis van 28 september 1569, RA Middelburg, RAZE, 3847, to 217; Rek. B, Acquiten, 15741, losse stukken.

36 Zo bv. in de brieven uit Brussel aan Boussu van 20 januari 1568 en 21 februari 1568, "(Sommelsdijk, waar) tous sont hereticques et que pis est anabaptistes", ARA Brussel, Aud., 333, fo 7, 35-35vo.

37 Zie hiervoor p. 131.

38 Pekelharing, "Bijdragen", p. 302 (de rentmeestersrekening extra-ordinair van BeoostenSchelde over 1569 is verloren); ARA Den Haag, Graf., rek. 3794. fo 3vo-4.

39 RA Middelburg, Rek. I, 1061, to 14vo-15; RAZE, 3847, fo 137vo.

291

In december kwam Sommelsdijk in opstand tegen deze Spanjaarden. Snel werd het oproer bedwongen en een aantal inwoners gearresteerd. Onder hen bevond zich een herdoopte, Jacob Joosz.⁴⁰

Waarschijnlijk was hij de zoon van de reeds gevangenzittende doper. Niet alleen de naam, ook de Zuid-Bevelandse afkomst wijst in die richting. Joos Jansz. was geboren in Krabbendijke; Jacob Joosz. wordt van Goes genoemd.⁴¹ Vaak reeds had de rentmeester getracht laatstgenoemde gevangen te nemen. Nu zat hij dan eindelijk vast en het touwtrekken om zijn proces tussen rentmeester Jeronimus van Serooskerke en de Spaanse kapitein Diego Perez begon.⁴²

In Brussel was men van mening dat Jacob Joosz. Eerder als herdoper dan als oproerling gestraft moest worden. De berechting zou dan ook in Zierikzee plaatsvinden, maar de executie diende in Sommelsdijk te geschieden, anderen ten exemple ende schreck⁴³. Maar Jacob Joosz. Forceerde een andere oplossing en ontsnapte, hoewel hij dag en nacht werd bewaakt, door de muur van het privaat, dat maar een halve steen dik was.⁴⁴

De zeven andere inwoners van Sommelsdijk, vanwege het oproer gevangen, vroegen vergiffenis in Brussel. Op advies van het Hof van Holland werd hen dit toegestaan en met een boete kwamen allen vrij.⁴⁵ Inmiddels had voor Joos Jansz. geen genade gegolden. Hij was op 11 oktober 1561, na een gevangenschap die bijna een jaar had geduurd, op het schavot gestorven.⁴⁶

Al deze gebeurtenissen legden een zware druk op de Doperse gemeente van Sommelsdijk. Zij hield zich de volgende jaren dan ook zeer stil. Dat ze evenwel actief bleef, zal later nog blijken.

Vrijwel zeker is deze opsomming van Doperse gemeenten en groeperingen aan de vooravond van de beeldenstorm onvolledig. De Doperse neiging tot wereldmijding maakt dat vele sporen voorgoed zijn uitgewist. Onze kennis blijft fragmentair en op vele vragen kan in het beste geval slechts een summier antwoord worden gegeven. Over de omvang van de gemeenten bijvoorbeeld tasten we vrijwel volledig in het duister. Het aantal arrestanten biedt ons daarbij geen enkele houvast; dat informeert ons immers eerder over de vervolgingsijver van de plaatselijke overheid dan over de grootte van de Doperse groep.

40 ARA Brussel, Aud., 327, fo 13, fo 35-35vo. De andere gearresteerden waren:

Cornelis Pietersz. Coman, Willem Hendriksz. metselaar, Jan Goossensz. kleermaker, Lenaart Meesz., Adriaan Jacobsz. Dasscher, Cornelis Cornelisz. leerjongen en Jacob Pietersz., ARA Den Haag, Graf., rek. 4480, fo 19. Job Piersz. Ghijs werd ziek en Bet Aartsz. stierf voor het eind van de rechtszaak, HvH, 5690, to 28vo.

41 RA Middelburg, RAZE, 3847, to 137vo; ARA Brussel, Aud., 327, fo 33. Hij is waarschijnlijk dezelfde als Jacob Joosz., schoenmaker, die in 1556 te Goes werd gearresteerd. Zie hiervoor p. 134.

42 RA Middelburg, Rek. I, 1060, fo 18vo-19vo.

43 ARA Brussel, Aud., 327, fo 33-33vo.

44 RA Middelburg, Rek. I, 1060, fo 20.

45 ARA Den Haag, HvH, 381, fo 83; 5690, to 28vo.

46 RA Middelburg, Rek. I, 1061, to 14vo, 15. **Van Bragt (Martelaarsspiegel, II, p. 30)** stelt de datum van zijn executie verkeerdelijk op 1563.

292

Wel is het duidelijk dat enkele stedelijke gemeenten omstreeks 1566 een niet onaanzienlijke omvang bereikt hadden. In Zierikzee wachtten reeds in 1558 vijftig personen op een rondreizend oudste, die de doop zou toedienen. Daardoor zou het aantal gedoopten in één klap tot 75 stijgen.⁴⁷

Bovendien dient men te bedenken dat de doop pas werd toegediend na een langdurige voorbereidingstijd.⁴⁸

Het aantal personen dat met de gemeente verbonden was, lag dus beduidend hoger. Volgens de telling van een overloper goed op de hoogte, want hij was zelf ooit herdoopt woonden er te Middelburg in 1565 meer dan 400 Dopers.

De Geheime Raad in Brussel stond tamelijk sceptisch tegenover deze opgave⁴⁹ en misschien wel terecht. Als dit getal correct was, zou maar liefst 7,5% van de totale Middelburgse bevolking (dat is 15% van de volwassenen) tot de Dopers gerekend moeten worden en dat was wel zeer veel. ⁵⁰

Vaak ging het om geringere aantallen. We herinneren ons dat er in Domburg in 1563 ongeveer 30 personen werden gedagvaard en in 1560 stonden op de verdachtenlijst van de Veerse baljuw 26 namen. Of dit allen Dopers waren, is evenwel niet duidelijk.⁵¹

Het Dopers gemeentelven

Moeilijker nog is het enig zicht te krijgen op het inwendig leven van de gemeenten. Wie bezochten de bijeenkomsten? Op basis van de schaarse gegevens die vervolgingsactiviteiten ons hebben opgeleverd, lijkt het erop dat het recruteringsveld in de jaren '60 hetzelfde gebleven is als 30 jaar eerder: onder hen bevonden zich bijvoorbeeld enkele kleermakers, smeden en wevers, een timmerman, een schoenmaker, een kramer en verscheidene vrouwen.⁵²

Vrijwel niemand kortom van buiten het ambachtsmilieu is ons bekend geworden.

Meestal zullen de bijeenkomsten in besloten huiselijke kring gehouden zijn. Dopers waren camervolc.⁵³

Toch kwamen zij vermoedelijk ook wel in het open veld samen. Op 30 juli 1564 zou er, volgens geruchten, een vergadering gehouden worden in de omgeving van Vlissingen, bij Ritthem in 't bosken van Arent van Genouchten. De stadhouder van de rentmeester van Bewesten Schelde, verwittigd door de bisschop, legde zich in hinderlaag. Vruchteloos, want er kwam niemand opdagen.⁵⁴ Het is dus ook niet duidelijk of het inderdaad om Dopers ging.

47 ARA Den Haag, HvH, 5654, fo 371vo.

48 Verheyden, "Doopsgezindheid", p. 129. Vgl. ook Decavele, Dageraad, p. 612, 613.

49 Brief van de landvoogdes aan koning Filips II, 25 april 1565, Theissen, Correspondance francaise, I, p. 34. Het antwoord van Filips II, d.d. 13 mei, Ibidem, p. 43.

50 In Antwerpen is voor diezelfde tijd het aantal Dopers wel eens op 2000 geschat, ofwel 2% van de totale bevolking, Vos, "De doopsgezinden", p. 331. Vgl. daarentegen Marnef, Antwerpen, p. 110: over de omvang van de Antwerpse broederschap tasten wij volledig in het duister. Zie

ook de cijfers hiervoor, p. 276: slechts 33 namen van Dopers zijn ons bekend, ofwel ca. 1% van de volwassen bevolking. In Friesland werden eveneens hoge aantallen genoemd. De gemeenten van Harlingen en Franeker zouden in 1566 resp. 300 en 400 leden geteld hebben, Woltjer, Friesland, p. 87.

51 Zie hiervoor p. 128.

52 Zie Bijlage IV en V.

53 Vgl. hiervoor p. 124.

54 RA Middelburg, Rek, I, 294, fo 44.

293

Een half jaar eerder, op het eind van december, had er wel een vergadering op het platteland (bij Veere) doorgang gevonden. De schout van Veere was daarvan ooggetuige geweest. Het betrof hier waarschijnlijk wel Dopers. Dezelfde schout is dan immers ook op de hoogte van de woonplaats van enkele Dopers aldaar.⁵⁵

De vanzelfsprekendheid waarmee deze Walcherse openluchtbijeenkomsten van 1563/1564 tot nu toe aan de Hervormden werden toegeschreven, is dan ook niet terecht.⁵⁶

Bijeenkomsten in de open lucht werden immers niet uitsluitend door Hervormden georganiseerd. In Vlaanderen, maar ook elders, waren vergaderingen van Dopers in het veld geen zeldzaamheid.⁵⁷

Het is zeer wel mogelijk dat de Walcherse Dopers dit Vlaamse voorbeeld volgden.

De meest ongebruikelijke plaats om religieuze vergaderingen te houden was wel het Gravensteen, dienend als gevangenis. En toch kwamen juist hier Middelburgse Dopers samen. Na de arrestatie van de voorganger der gemeente, de chirurgijn Gillis Mathijsz., omstreeks november 1562 ⁵⁸, zou de gevangenenbewaarder Huige Wisse regelmatig 's nachts mensen binnengelaten hebben om samen met gevangen Dopers godsdienstige bijeenkomsten te houden. De Middelburgse geestelijkheid verhief waarschuwend haar stem; de stedelijke overheid hield zich onwetend.⁵⁹

Het is een feit dat het gevangenisregime in deze stad, voor gevangen Dopers althans, zeer liberaal was. De Middelburgse gemeente lijkt daar een dankbaar gebruik van gemaakt te hebben door die conversatie ende hanteringe die (zij) met henluyden (nl. Willeboord Cornelisz. en Gillis Mathijsz.) gehad hebben, vrijelijcker dan het wel gedient ende behoert heeft.⁶⁰

Ook na de executie van deze Dopers gingen de gevangenisbijeenkomsten door. In september 1565 klaagde de bisschop dat er dagelijks mensen de gevangen Dopers bezochten, die daar dan tot hen ongelooove

⁵⁵ Zij waren in het midden van januari 1564 reeds gevlucht voor de komst van de stadhouder van de rentmeester, Ibidem, fo 41.

⁵⁶ Zie bv. Huizinga, "De hervorming op Walcheren", p. 116.

⁵⁷ Verheyden, "Les anabaptistes", p. 484; Decavele, Dageraad, p. 446-447, 466; Id., "De Reformatorische beweging te Axel en Hulst", p. 3; Mellink, Amsterdam en de Wederdopers,

p. 102.

58 De brief van **Gillis Mathijsz.** aan zijn vrouw van 6 oktober 1564 is geschreven in de 23e maand van zijn gevangenschap, BRN, II, p. 462. Drie brieven en een lied, ook aan hem toegeschreven, zijn daar uitgegeven, p. 448-477. De brieven ook bij Van Braght, Martelaarsspiegel, II, p. 306-317. Vgl. Wolkan, Die Lieder der Wiedertatifer, p. 68.

59 Brief van landvoogdes Margaretha aan Middelburg, 6 september 1563; Middelburg aan Margaretha, 16 september 1563, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1715/1, losse stukken. De Middelburgse magistraat wees erop dat het ambt van steenwachter, gevangenebewaarder, verpacht werd door de centrale overheid en niet onder het toezicht van de stad stond. De volledige naam van de cipier blijkt uit RA Middelburg, Rek. I, 298, to 29.

60 Brieven van de landvoogdes aan baljuw Pieter Haeck en aan het stadsbestuur, 7 november 1564, ARA Brussel, Aud., 328, fo 220, 223. Zie ook de laatste brief die Gillis Mathijsz. uit de gevangenis schreef voor de sfeer die daar heerste, BRN, 11, in het bijzonder p. 469-470. Na de executie van Willeboord en Gillis zaten nog vijf Dopers gevangen. Twee, onder wie Mayken, de echtgenote van Willeboord, ten laste van de rentmeester; een voor de baljuw en de twee Domburgse arrestanten, Marcus Boye en Cathelijne Laureisdr. Domburg zelf bezat geen goede gevangenis, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1678/3, losse stukken.

294

getrocken worden.⁶¹

In dit verband dient nogmaals gewezen te worden op het feit dat juist in deze gevangenis de tot galeistraaf veroordeelden uit andere landstreken samengebracht werden. Onder hen bevonden zich meermalen gevangenen omwille van de religie.⁶²

Maar meestal ging het toch om bijeenkomsten in "normale" omstandigheden, in particuliere huizen of werkplaatsen, waar de bijbel werd gelezen en uitgelegd.⁶³

Huwelijken werden gesloten in eigen kring. Zo huwde Grietgen Jansdr. in 1563 te Middelburg met Adriaan (Jan) Hendriksz., linnenwever⁶⁴ en in diezelfde tijd ook Matheus Maurisz. met Magdalena Jansdr.⁶⁵

Het huwelijk van de kleermaker Evert Hendriksz. met Jannetgen werd omstreeks 1565 eveneens in deze stad gesloten.⁶⁶

Speciale aandacht verdient de figuur van de plaatselijke voorganger, vaak leraar of vermaner genoemd. Enkele voorgangers van Zeeuwse gemeenten uit de periode 1560-1570 zijn ons bekend. Gillis Mathijsz., een chirurgijn, leidde de Middelburgse gemeente tot zijn dood in oktober 1564, de laatste jaren vanuit de gevangenis.

Vier jaar later werd Ewout Jansz., poorter van Middelburg, ingedaagd omdat hij *schole, vergaderynghe ende predicatie van annebaptisten* gehouden zou hebben.⁶⁷

De activiteiten van meester Filips, eveneens chirurgijn, in Nisse en omgeving worden vermeld sinds 1563. Nog in 1568 was hij daar werkzaam. Hendrik Alewijnsz., een tasmaker, leidde de Vlissingse gemeente tot 1568. ⁶⁸

Verder preekte Aart Jansz., een smid uit Sommelsdijk, in de omgeving van zijn woonplaats en wordt een zekere Huibrecht, wonend in de Meelstraat, genoemd als voorganger van de Doperse gemeente van Zierikzee.⁶⁹

Hoe sterk de zorg voor de gemeenten die zij dienden bij hen leefde, kunnen we opmaken uit de nagelaten brieven van Hendrik Alewijnsz. en van Gillis Mathijsz.⁷⁰ Bemoediging en vermaningen om te volharden *in de dagelijksche strijd en aenvechtingen in de wilde woestijne dezer wereld* hielden ze hun weerde lieve schapen voor.

Ook de Proba Fidei, de *Proeve des Geloofs*, door Valerius geschreven tijdens zijn gevangenschap, wilde in eerste instantie een hulp zijn voor de gemeente, die in de wereld haar moeilijke weg verder moest gaan.⁷¹

61 Brief van De Castro aan de landvoogdes, 6 september 1565, ARA Brussel, Aud., 809/33, losse stukken.

62 Zie hiervoor p. 253.

63 Vgl. de bijeenkomsten in Veere, hiervoor p. 128.

64 De linnenwever wordt zowel Adriaan als Jan genoemd, ARA Brussel, RvB, 115, fo 159vo. Zie over hem ook Troost-Woltjer, "Brielle", p. 347.

65 Pekelharing, "Bijdragen", p. 315-316.

66 Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 314.

67 18 mei 1568. Banvonniss op 25 oktober 1568, Pekelharing, "Bijdragen", p. 304.

68 Hiervoor p. 290, hierna p. 437.

69 Beiden vtiór augustus 1571. De Sommelsdijkenaar zal identiek zijn met Aart de smid, wonend in het Beddeweestraatken in Zierikzee, die eerder in deze stad (misschien ook als voorganger) deelnam aan de bijeenkomsten van de Dopers, ARA Brussel, RvB, 41, to 254vo, 294vo.

70 Brieven van Hendrik Alewijnsz. aan de broeders en zusters in Veel schoone grondige leeringen, fo 59-91vo; Van Bragt, a.w., II, p. 389-397. Id. aan zijn kinderen, Ibidem, p. 398-405. Vgl. Van der Haeghen-Lenger, Bibliotheca Belgica, I, p. 62-64. Brieven van Gillis Mathijsz., **Van Bragt**, a.w., p. 306-317; BRN, II, p. 448-475. Twee brieven zijn gericht aan zijn vrouw.

295

De grote Bijbelkennis waarover deze eenvoudige ambachtslieden beschikten, komt uit hun geschriften sterk naar voren. We moeten daarbij bedenken dat iemand als Valerius, naar eigen zeggen bij het schrijven zelfs geen bijbel bij de hand had.⁷²

Gillis Mathijsz. moet een uitstekend en welsprekend Bijbelkenner geweest zijn. Wel tien á twaalf maal moest hij disputeren met zijn rechters.⁷³

Zijn invloed werd door de Vlissingse Hervormde kerkenraad zeer gevaarlijk geacht.⁷⁴ Het is misschien wel mede door zijn optreden dat baljuw Pieter Haeck anders tegen ketterij ging aankijken.⁷⁵

De bijbelvastheid van de Dopers hoeft ons niet al te zeer te verwonderen. Decennia lang reeds circuleerde Doperse lectuur onder de gemeenteleden. Wie niet zelf in het bezit was van zulke boeken, kon soms beschikken over handgeschreven kopieën.⁷⁶

Het boekenbezit van Michiel Gerritsz., gearresteerd in 1571, geeft aan om welke lectuur het ging. Drie boeken had hij zich verworven: Het Nieuwe Testament, gedrukt door Nicolaas Biestkens van Diest, door hem gekocht in Zierikzee, een manuscript met de brieven van Jacob de Keersmaker, recentelijk te Brugge geexecuteerd, en Het Offer des Heeren.⁷⁷

Het waren juist deze drie geestelijke bronnen waaruit de gemeente putte: de bijbel, de verwerking van het bijbels materiaal in commentaren en preken en de martelaarsverhalen. Zo bleek Evert Hendriksz., omstreeks 1565 in Veere herdoopt, enkele jaren later in het bezit van zes boeken, gekocht te Emden. Daarbij was Het Offer des Heeren, een klein Evangelyebouck en een concordantie. Het boekenbezit van Joos Joosz. te Veere bestond in 1560 uit een bijbel, een Nieuw Testament, twee concordanties en een liedboekje.⁷⁸

71 Vier edities bleven bewaard van deze Proba Fidei oft Proeve des Geloofs die voltooid werd op Nieuwjaarsdag 1568. Ze dateren resp. van 1569, 1590, 1595 en 1634. Een beschrijving van deze vier drukken bij Van der Haeghen-Lenger, a.w., V, p. 420-424. Aan deze laatste druk is een autobiografische brief van Valerius toegevoegd welck noyt voor desen in druck is gheweest, Proba Fidei, p. 70-76. Deze brief is grotendeels uitgegeven bij Pekelharing, "Bijdragen", p. 280-286 en in De Navorscher,

1862, p. 119 e.v. Een volledige uitgave bij Van der Haeghen-Lenger, a.w., V, p. 421-422. De Voorreden van de Proba Fidei ook bij **Van Bragt**, a.w., II, 372-377.

Nog een ander geschrift van de hand van Valerius, voltooid in de derde week van november van 1568, de zestigste week van zijn gevangenschap, wordt vermeld bij Van der Haeghen-Lenger, a.w., V, p. 420-424 en bij Van Bragt, a.w., lip. 371-372: Van 't afnemen en 't vervallen der apostelsche (!) gemeente en het opkomen des antichrists en hoe het licht des evangeliums door desen verdonckert is. Vgl. Voolstra, "Valerius Schoolmeester", p. 106-133. In *Het Beginsel der Scheuringen* (BRN, VII, p. 521) wordt dit boekje vermeld onder de titel: *Een korte verklaringe en bewijs van den tijdt ende reeckeninge des antichrists etc.*

72 Voorreden van de Proba Fidei, Van Bragt, a.w., II, p. 373.

73 BRN, II, p. 462.

74 Zie hiervoor p. 158.

75 In 1561 noemde deze de geloofsovertuiging van de herdoopte Dirk Jansz. van Rij nog kortweg diverse quade boose valsche opinien, RA Middelburg, Aanwinsten 1960, nr. 17 sub 27.

In oktober 1564, toen hij de Brusselse overheid berichtte over de rechtszitting tegen Willeboord Cornelisz. en Gillis Mathijsz., sprak er haast bewondering uit zijn brief. Zonder commentaar gaf hij in een letterlijke aanhaling Gillis Mathijszons woorden weer: *Ghy burghers, wij hebben gedisputeert metten geleerden, maer en hebben ons nyet cunnen wederleggen en Ghv burghers, ziet wat gewelt men ons hier es doende, en wilt Uluyden nyet laten verleyden.*

ARA Brussel, Aud., 328, fo 216. Vgl. ook de brief van de landvoogdes aan koning Filips II, 30 november 1564, Gachard, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 506.

76 Zie hiervoor p. 128.

77 ARA Brussel, RvB, 41, to 241. Jacob de Keersmaker is dezelfde als de wever Jacob de Rore.

Segt dat men hem naempt Jacob de Kersgieter omme dat zijn vadere een kersgieter (was), ondervraging van Jacob de Rore voor het stedelijk gerecht van Brugge, 1569, uitgegeven door Verheyden, "De Noord-Vlaamse broederschap", p. 131-143. Verder over hem Id., *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 114-116. Pas in 1577 werden zijn brieven uitgegeven, Duke, *Reformation and Revolt*, p. 113.

Zie ook: Het lied van Joos Joosz. "Och Heere, Ghi staet altijt in mijnen sinnen, gedrukt in "Veelderhande liedekens", 1559.

297

De geestelijke liederen, die juist in het Dopers gemeentelven zo'n belangrijke plaats innamen, mogen inderdaad hier niet vergeten worden. Lieder en fungeerden als middel tot gemeenschapsvorming, als vorm van geloofsoverdracht en als uiting van vreugde, van troost en bemoediging. Zowel aan Gillis Mathijsz., als aan Hendrik Alewijnz. worden liederen toegeschreven.⁷⁹

Ook Valerius, in zijn Proeve des Geloofs, haalt als illustratie bij zijn betoog verscheidene liederen aan. Een daarvan wordt toegeschreven aan Joos Joosz., die op 23 december 1560 te Veere werd verbrand. Volgens de overlevering zong hij op de brandstapel zijn eigen lied: Och Heere, ghij staet altijt in mijnen sinne.⁸⁰

Behalve de plaatselijke leraars kenden de Dopers meer ambten. De oudsten, of bisschoppen, en de door hen bevestigde leraars in volle dienst bezaten de bevoegdheid tot het toedienen van de doop en het bedienen van het avondmaal. In Zeeland woonden op dit moment voor zover wij weten geen personen die de doop mochten

toedienen.

78 Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 312; GA Veere, RAZE, 355a, losse stukken.

79 Een lied van Gillis Mathijsz.: Mm n iock is soet, myn last is licht, BRN, II, p. 475-477. Van Hendrik Alewijnsz.: Och wilt U doch eens schamen en Hoort mijn adieu, mijn vrienden, Wackernagel, Lieder, p. 203-205.

80 Over Joos Joosz. gaat verder het verhaal dat hij als kind zo fraai kon zingen dat koning Filips II hem als hofzanger in Spanje wilde hebben, **Van Bragt**, Martelaarsspiegel, II, p. 282-283. De tekst van het lied in Veelderhande Liedekens [1559], uitgegeven bij Wackernagel, Lieder, p. 85. Vgl. Wieder, Schriftuurlijke liedekens, p. 52, 178; Hofman, Liedekens, p. 82.

298

De oudsten die in Zeeland een rol speelden, Lenaart Bouwensz., Hans Busschaert, Hendrik van Arnhem en Joachim Vermeere, kwamen allen van elders. De Zeeuwse gemeenten kenden omstreeks deze tijd slechts voorgangers die bevoegd waren te preken, vermaners. Ook diakenen, die eveneens in de Doperse broederschap vermeld worden, komen wij in Zeeuwse middens niet tegen.⁸¹

Centraal in het gemeentelijk leven stond de bediening van de doop. Govaart Jaspersz., de Zeeuw die in Antwerpen omstreeks 1560 de herdoop ontving, beschreef dit gebeuren aldus: men neemt een schotel waters daer den minister (bedienaar van de doop) zijn hant in steekt ende druppel op 't hoofd des ontfangers in den naem des Vaders, des Soens ende des Heyligen Gheest.⁸²

Een uiterst eenvoudige ceremonie, die evenwel het belangrijkste moment in het leven van een Dopers gelovige markeert. Het is door de doop op belijdenis dat toetreding tot de gemeente plaatsvindt.⁸³

Govaart Jaspersz. zegt dat hij werd gedoopt op 't geloove dat hij, ontfangere, in denselven doop heeft ... ende dat men nyemant en doopt, hij en comt tot sijnen verstande om hetselve te geloove want se geen kinderen en doopen totdat sij tot kennisse van den geloove van den doope ende van Godt comen sijn.⁸⁴

Zo ontvingen Matheus Maurisz., Magdalena Jansdr. en Grietgen Jansdr. omstreeks 1562 in Middelburg de herdoop.

Ook Michiel Gerritsz. werd daar opnieuw gedoopt, ten huize van meester Gillis, gelegen tegenover de Westmonsterkerk.⁸⁵

In Zierikzee doopte Hendrik van Emden in 1564 Tanneke Hendriksdr., echtgenote van Peter Petersz.⁸⁶

En toen Evert Hendriksz. omstreeks 1565 in Veere ten huize van Trijntgen, echtgenote van Jasper, werd gedoopt, waren er nog vijf vrouwen die eveneens de herdoop ontvingen.⁸⁷

Wanneer kinderen niet in de katholieke kerk gedoopt werden, komt de figuur van de vroedvrouw in een merkwaardig daglicht te staan. Zij wist welke kinderen ongedoopt bleven en deze wetenschap maakte haar op z'n minst passief medeplichtig. Barbe, vroedvrouw in de Gortstraat te Middelburg, was aangesloten bij de Doperse gemeente. Zij assisteerde in 1564 en 1565 onder meer bij de geboorte van de twee oudste

81 Over de ambten in de Doperse gemeenten, Keeney, The Development, p. 45-55; Krahn, Dutch Anabaptism, p. 256-257; Kühler, Geschiedenis, p. 297-301; Van der Zijpp, Geschiedenis, p. 55-56.

82 Ondervraging van 18 september 1567, ARA Brussel, RvB, 38, fo 125vo. Zie over Govaart Jaspersz., p. 136, noot 137.

83 Van der Zijpp, Geschiedenis, p. 53.

84 Als noot 82.

85 Noot 65. De herdoop van Michiel Gerritsz. moet plaats gevonden hebben vóór 19 januari 1562. Onder de aanwezigen was behalve Joost uit Middelburg en Mayken de wasvrouw uit een straatje genaamd Jaffa, ook Willeboord Cornelisz., gearresteerd op die datum, RA Middelburg, Rek. I, 282, fo 26; ARA Brussel, RvB, 41, fo 241vo-242.

86 Zij verhuisde voor 1571 van Zierikzee naar Klundert, ARA Brussel, RvB, 41, fo 292; Sloomans, "Verhoren", II, p. 12-13. Hendrik van Emden hebben wij nergens anders aangetroffen. Misschien vergiste Tanneke zich met Hendrik van Arnhem.

87 Zie bijlage III. Evert Hendriksz. was door een kleermaker, Clement genaamd, in de Doperse gemeente van Veere geïntroduceerd, Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 311-314. 209

dochters van Michiel Gerritsz. en diens eerste vrouw.⁸⁸

Nele Booms (Bommes), de vroedvrouw van Zierikzee, stond in 1560 op de lijst van verdachte personen.⁸⁹

Ook tegen Zoetken Thielmans, haar collega in Zoutelande, bestonden ernstige verdenkingen.⁹⁰

En toen de Doperse gemeente van Sommelsdijk op het eind van de jaren '60 grondig werd vervolgd, was de vroedvrouw Nele, echtgenote van Barend de glasmaker, onder de voortvluchtigen. De beschuldiging tegen haar luidde dat zij gedient heeft de Mennonistenvrouwen ende in gebreke geweest es die kinderkens te brengen ter vonte omme die bij den pastoor gedoopt te werden. Inderdaad werden in Sommelsdijk verscheidene ongedoopte kinderen aangetroffen.⁹¹

Ook het kind van Jan Barendsz., die in oktober 1565 met zijn gezin op de vlucht sloeg toen de rentmeester van Beoosten Schelde een onderzoek kwam instellen, was niet gedoopt.⁹²

In Domburg liet baljuw Gerard van Uuytwijck in september 1567 zes kinderen van voortvluchtige ouders, vijf en zes jaar oud, dopen.⁹³

Hoe besloten de gemeenten ook mochten leven, toch kende hun bestaan ook een wijdere dimensie, zoals we hiervoor reeds zagen.⁹⁴

Voor de rondreizende oudsten, die van stad tot stad trokken om hun ambt uit te oefenen, hebben een belangrijke rol gespeeld bij het tot-stand-brengen en onderhouden van contacten tussen gemeenten onderling. Hans of Hendrik, een in Antwerpen verblijvende oudste, doopte omstreeks 1565 Evert Hendriksz. te Veere.⁹⁵

Hendrik van Emden trok in 1564 van Antwerpen naar Zierikzee en doopte daar Tanneke Hendriksdr.⁹⁶

Michiel Gerritsz., eveneens wonend in Zierikzee, werd enkele jaren eerder te Middelburg gedoopt door Joachim Vermeere uit Antwerpen.⁹⁷

Valerius reisde in 1562, voorzien van getuigen, zelf uit Middelburg naar Gent om daar de herdoop te ontvangen.⁹⁸

Waarschijnlijk was ook zijn echtgenote te Gent herdoopt.⁹⁹

Het was dit netwerk van verbindingen dat de stevigheid van de Doperse broederschap mede waarborgde.¹⁰⁰

Daardoor wisten de gemeenten zich deel van een grotere gemeenschap die, van alle kanten vervolgd, een grote onderlinge solidariteit ontwikkelde.

88. ARA Brussel, RvB, 41, fo 242. Over de geboorte van het derde kind, zie hierna p. 437.

89. ARA Brussel, Aud., 327, fo 39; 796, p. 104. Vgl. hiervoor p. 180, noot 101.

90. Zij werd in 1569 gearresteerd, maar op 27 mei van dat jaar op borgtocht vrijgelaten, RA Middelburg, Rek. I, 299, fo 20vo-21: Pekelharing, "Bijdragen", p. 300. De

rentmeestersrekening extra-ordinair over 1569 is verloren.

91 RA Middelburg, RAZE, 3847, fo 228.

92 RA Middelburg, Rek. B, Acquiten, 15591. fo 4, 4vo.

93 ARA Brussel, Aud., 333, fo 34.

94 Hiervoor p. 125.

95 Mogelijk Hans Busschaert of Hendrik van Arnhem, Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 311-312.

96 ARA Brussel, RvB, 41, to 292. Vgl hiervoor noot 86.

97 Zie noot 85.

98 [Valerius van Geneff], Proba Fidei (1634), p. 70.

99 Zij zou na Valerius dood hertrouwd zijn met de weduwnaar Michiel Gerritsz., **Van Bragt**, Martelaarsspiegel, II, p. 604. Trysken, de tweede vrouw van Michiel was inderdaad ook te Gent herdoopt, ARA Brussel, RvB, 41, fo 258.

100 Vgl. Mellink, "The "Radical Underground", p. 45.

300

De zendingsdrang

De neiging tot wereldmijding die de Dopers eigen was, betekent overigens niet dat zij zich niet bewust waren van hun verantwoordelijkheid voor de medemens. Er valt een tweede belangrijke factor in het doperdom in deze jaren aan te wijzen: de drang tot bekering van de naaste. Valerius formuleerde het zo: Omdat wij de waarheydt hadden (om daarmee) den volcke tot boete te wijzen, om het rechtveerdigh oordeel Gods te ontvlieden.¹⁰¹

Het was dit gevoel van verantwoordelijkheid voor het heil van medemensen, waardoor de Zierikzeese Dopers in 1552 tot hun wervende praktijken kwamen.¹⁰²

Het meest in het oog springend vóór 1566 zijn de activiteiten die de beide chirurgijns Gillis Mathijsz. en meester Filips ontplooiden. Eerstgenoemde zaaide door zijn wervend optreden, zoals wij zagen, zelfs zoveel verwarring in de Vlissingse Hervormde gelederen, dat een delegatie van de Londense moederkerk naar Walcheren afreisde om aan de invloed van deze "verleider" paal en perk te stellen.¹⁰³

Meester Filips was, zoals vermeld, werkzaam op Zuid-Beveland, in de omgeving van zijn woonplaats Nisse.¹⁰⁴

Missionaire activiteit was dus reeds vóór 1566 een wezenskenmerk van het Dopers leven.

De vloedgolf die het Calvinisme in de zomer van 1566 teweegbracht, sleurde ook de Doperse beweging mee in een stroomversnelling. Doperse openbare preken in augustus en september te Middelburg en Zierikzee waren daarvan de eerste uitingen." Onmiddellijk kwam de overheid in het geweer om een eind te maken aan deze ongehoorde zaken. De Middelburgse burgemeesters, snel ter plaatse, sommeerden de Dopers stante pede hun bijeenkomst te beëindigen en in Zierikzee werd daags na de Doperse preken een ordonnantie uitgevaardigd dat niemand die leeringhe van den wederdooopers openlijk of heimelijk mocht verspreiden of aanhoren.

De Dopers, althans die te Middelburg, meenden ook zelf wel dat zij zich in de euforie van het moment te ver gewaagd hadden en beloofden de burgemeesters dat dit niet meer zou gebeuren.¹⁰⁵

Bij die ene keer bleef het inderdaad. Een vergadering, door de Middelburgse Dopers belegd om zich te beraden op het eventueel verder organiseren van openbare bijeenkomsten, leverde géén positief resultaat op.¹⁰⁶

Toch bleef het hierbij niet. N

u de Middelburgse gemeente officieel afzag van verder openbaar optreden, nam een

van haar leden, Valerius, de fakkel over. Valerius, van Geneff zoals hij eenmaal genoemd wordt¹⁰⁸, is een van de weinige Zeeuwse Dopers die ons wat nader bekend zijn. In de autobiografische brief waaruit we reeds enkele malen citeerden, gunt hij ons een blik op zijn laatste levensjaren en de Doperse wereld waarin hij verkeerde.¹⁰⁹ Daarom blijven we bij hem even langer stilstaan.

101 [Valerius van Geneff], *Proba fide* (1634), fo 73. Over de Doperse opvattingen inzake genade-aanbod en geloofsverbreiding, Voolstra, "Valerius Schoolmeester", p. 119, noot 94. In Vlaanderen werd de recruterij van nieuwe gelovigen vrij rigoureuus ter hand genomen, Verheyden, "Les anabaptistes", p. 483.

102 Zie hiervoor p. 125.

103 Van Schelven, *Kerkeraadsprotocollen*, p. 41. Zie hiervoor p. 158.

104 Hiervoor p. 290.

105 Hiervoor p. 285.

106 Middelburg, Van Vloten, *Onderzoek*, p. 256. Zierikzee, 23 september 1566, ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 233-233vo.

107 [Valerius van Geneff], *Proba Fidei* (1634), p. 73.

108 GA Goes, SA, 686, to 76. Wellicht wordt met deze naam de heerlijkheid Jeneffe (omgeving van Luik) aangeduid.

109 Zie hiervoor noot 71. Het onderstaande is gebaseerd op [Valerius van Geneff], *Proba Fidei* (1634), p. 70-76.

301

In 1562 begint het verhaal van Valerius.

In dat jaar begon ook een nieuwe fase in zijn leven. Hij liet zich te Gent herdopen en zijn huwelijk met een zuster uit de gemeente volgde kort daarna. Omdat zijn Middelburgse weversschool begon terug te lopen, ging hij zich toeleggen op de handel in linnen en garen.¹¹⁰

Toen hij, na de executie van Willeboord Cornelisz. en Gillis Mathijsz. op 25 oktober 1564, gewaarschuwd werd dat het ook voor hem in Middelburg niet langer veilig was, verhuisde hij naar Zierikzee. Reeds na een half jaar trok hij weer verder, naar Hoorn. *Doen kreegh ick kennisse aen sommige broederen, arm van tijdelijcke (goederen), haer ghenerende stillekens alleen van haer simpel hantwerck. Deze levenswijze stond haaks op die van Valerius, de nijvere koopman, die dan ook niet begreep dat zij niet wat en leenden ende borghden ende slommerden om de koopmanschap te hanteren tot haer hantwerck. Het contact met deze lieve broeders ..., hebbende horen lust in de Wet des Heeren, ghelijck ick ende andere kooplieden hebben in silver oft gout te winnen, bracht een totale ommekeer in Valerius' leven. Hij keerde zich af van zijn aertsche ghesintheyt en begon vyerich te worden, so dat ick in steden ende op mercten ende in de velden openbaer geerne de lieden ghewaerschout hebbe ... dat den dach Christi so nabij voor de deure was.*

Door deze ervaringen getekend, keerde hij in 1566, juist toen de Hervormden in het openbaar begonnen te preken, terug naar Middelburg. Hier moest hij hun uitdagende houding verdragen, toen ze hem vroegen waarom de Dopers ook niet voor alle man preekten, als ze toch pretendeerden de waarheid in pacht te hebben. Hier moest hij ook de teleurstelling verwerken, dat de gemeente van Middelburg besloot niet in de openbaarheid te treden. Hijzelf wilde wel, maar durfde niet *uyt vreesen oft schaemte*.

Toen diende zich een gelegenheid aan. Een Doperse vrouw kwam uit Goes terug naar Middelburg en stelde hem de mogelijkheid voor ogen de inwoners van Goes tot de kennisse der waarheyt te brengen. Gretig ging Valerius daarop in. Nog diezelfde

avond voer hij van Arnemuiden over naar Zuid-Beveland en reeds op het schip begon hij zijn zendingsarbeid. Zo vrijmoedig als hij zich toonde in klein gezelschap, zo onzeker voelde hij zich de volgende dag. Gaande over de markt van Goes, was hij ten prooi aan grote innerlijke verwarring *denckende, wil ick, derf ick, sal ick, neen ick, niet wetende wat ick doen soude*.

Inmiddels kwamen de mensen van alle kanten toegelopen, want Valerius, vrezend dat hij de draad van zijn betoog zou kwijtraken, had zijn toespraak op papier gesteld. Daarmee hoopte hij tegelijkertijd de schijn te wekken van een deurwaarder die een nieuw plakkaat afkondigde. Zijn list gelukte. Nieuwsgierig wat hij te zeggen had, was een grote menigte samengestroomd. Zich vermannend doen greep ick eenen moet begon hij voor het stadhuis het volk toe te spreken. Hij kwam niet ver; haast onmiddellijk werd hij gearresteerd. Maar Valerius was niet te stuiten. De strenge vermaningen om het preken na te laten, waarmee de Goese magistraat hem weer liet gaan, wijzigden zijn plannen slechts in zoverre dat hij inging op de voorstellen van de omstaanders:

110 De linnennijverheid was in verscheidene delen van Vlaanderen een typisch Dopers milieu. Ook Hans Busschaert en Jacob de Keersmaker kwamen voort uit linnenweverskringen, Decavele, Dageraad, p. 568-570.

303

laet ons buyten in een ander heerlijkheyt gaen; daer moecht ghij 't wel doen. Doen was ick recht gaende gemaect ende beter daertoe ghemoet dan te voren, schrijft Valerius. Inderdaad, op 28 augustus verstoorde Joos van Schaewijck, stadhouder van de rentmeester op Zuid-Beveland vergezeld van acht manschappen zijn predicatie te 's-Heer Abtskerke.¹¹¹

Valerius daargelaten, waren het niet in de eerste plaats Walcherse leerverkondigers die op Zuid-Beveland preekten. Meester Filips kreeg hoofdzakelijk versterking vanuit het zuiden. Het was een Vlaming die op 5 of 6 oktober in zijn woonplaats Nisse een bijeenkomst leidde. Dezelfde voorganger, wiens preek reeds op 24 september in 's-Gravenpolder van overheidswege verstoord was en die toen per boot naar Vlaanderen teruggestuurd was.¹¹² Behoorde hij misschien ook tot de uutlandege, suspect zijnde, die op 18 augustus uit het land gezet waren, omdat ze aangekondigd hadden predikaties te zullen houden in de streek van Ovezande, Driewegen en Koudorp?¹¹³ Werden vreemde predikanten zo teruggestuurd naar hun plaats van herkomst, de inheemse voorganger, meester Filips, arbeidde vanuit Nisse onverdroten voort. Wel werd in het begin van december 1566 een predicatie in zijn huis verstoord¹¹⁴, maar ook in de volgende jaren blijven we sporen van zijn activiteiten aantreffen, twee mislukte pogingen tot gevangenne, in april 1567 en in 1568, ten spijt.¹¹⁵

In Heinkenszand had zich, waarschijnlijk onder zijn impuls, een plaatselijke Doperse kring gevormd, die in 1566 en 1567 ook bezocht werd door voorgangers van elders.¹¹⁶

De Doperse ontwikkelingen in het centrum van Zuid-Beveland liepen dermate in het oog dat rentmeester Filibert van Serooskerke in juli 1567 zelf naar Heinkenszand en Nisse kwam om tijdens een vijfdaags bezoek een goed beeld te krijgen van de ongeoorloofde bijeenkomsten daar. Zijn voornaamste informant was de plaatselijke pastoor van Heinkenszand, Christiaan Jacobsz. alias Lynkens.

Deze stelde hem gerust. Op een totaal van 650 communicanten waren er met Pasen

600 ter communie geweest. Hoogstens 30 personen hadden zich onthouden.¹¹⁷

Maar de pastoor had er alle belang bij dit aantal zo gering mogelijk voor te stellen. Enkele personen, gearresteerd op verdenking van Mennonisme, verklaarden immers aan de rentmeester dat ze de kerk juist vaarwel gezegd hadden vanwege het gedrag van deze pastoor. En inderdaad, de handelwijze van de parochiegeestelijke moest naar de mening van Filibert, die, anders dan wij, op de hoogte was van de details, wel tot grand scandale du commun peuple leiden. Deze verzachtende omstandigheid en een belofte van beterschap hergaf de verdachten de vrijheid.

Uiteindelijk constateerde de rentmeester dat het allemaal nogal meeviel. Ongeoorloofde vergaderingen waren er in Heinkenszand nooit geweest, volgens zijn zegslieden althans.

111 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 43.

112 Ibidem, to 44vo.

113 Ibidem, fo 42vo.

114 Ibidem, fo 46vo.

115 RA Middelburg, Rek. II, 86, ongefol.; Ibidem, I, 298, fo 48.

116 Ibidem, 296, fo 46vo; 297, fo 34vo. Filibert van Serooskerke aan de landvoogdes, 25 juli 1567, ARA Brussel, And. (Zendbrieven), 1737/4, ongefol.

117 Verklaring van de pastoor van 21 juli 1567, Ibidem.

304

De inlichtingen die Filibert van Serooskerke daarmee aan de landvoogdes gaf, waren evenwel onjuist en hij kon het weten.

Zijn eigen stadhouder, Joos van Schaewijck, had er kort voor Kerstmis 1566 nog een bijeenkomst verstoord en de voorganger gelast te vertrekken.¹¹⁸ Ook bij de rentmeester zelf, zoals bij zijn informanten, zien we herhaaldelijk de neiging tot minimalisering van de religieuze problemen. In zijn correspondentie met Brussel benadrukt hij bij voorkeur de *tranquillité et observance de la foy catholique in zijn ambtsgebied*.¹¹⁹

Veel komen we dus over de Doperse kring van Heinkenszand niet te weten.

Dat ze bestond is evenwel zeker. Op diverse plaatsen hadden deze bijeenkomsten plaats. Wij noemden reeds de openbare predikatie op het eind van het jaar 1566.¹²⁰ In 1567 waren er beschuldigingen tegen Cornelis Hendriksz. Smid en Cornelis Jansz. landmeter, dat zij hun huis voor dit doel beschikbaar stelden.¹²¹

Ook in de volgende jaren gingen deze vergaderingen blijkbaar door.¹²²

Een soortgelijke kring heeft waarschijnlijk in de streek van Baarland en Hoedekenskerke bestaan. In 1566 en in 1567 diende de stadhouder van de rentmeester zich verscheidene malen naar het zuid-oosten van Zuid-Beveland te begeven, omdat daar heimelijke samenkomsten gemeld werden. Eenmaal wist hij inderdaad een vergadering te verstoren.¹²³

Baarland en Hoedekenskerke bleven daarna zijn speciale aandacht houden. In januari 1568 trok hij het hele eiland rond op informatiereis *ende bisonder in de prochien van Baarlandt, Oydekenskercke ende andere prochien*.¹²⁴

Op het platteland van Walcheren waren eveneens Dopers uit de steden actief. Kort na zijn aanhouding in 's-Heer Abtskerke op 28 augustus 1566, was de Middelburger Valerius naar Walcheren teruggekeerd. Enkele dagen later was zijn optreden op Walcheren reden voor de Walcherse stadhouder Jan Turck hem op te sporen en streng te vermanen geen openbare preken meer te houden, noch op Zuid-Beveland, noch op

Walcheren. Valerius trok zich daar evenwel niets van aan. Nog tweemaal gedurende de maand september moest Jan Turck een predikatie van hem in de omgeving van Arnemuiden verstoren.¹²⁵ Ook de Vlissingse voorganger, Hendrik Alewijnz., zag zijn werkterrein niet beperkt tot zijn woonstad en leidde godsdienstige bijeenkomsten op verschillende plaatsen in Walcheren. Daarover door de stadhouder van de rentmeester in 1567 vermaand¹²⁶, ging hij toch voort met preken.

118 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 46vo.

119 Van Serooskerke aan de landvoogdes, 25 juli 1567, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1737/4, ongefol. Id. aan Id., 6 oktober 1566, ARA Brussel, Aud., 330, fo 259-259vo.

120 Als noot 118.

121 RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 34, 36.

122 Zie hierna p. 436.

123 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 39, 42vo; 297. fo 47.

124 Ibidem, 298, fo 47.

125 Ibidem, 296, fo 43-45. Na 30 september vernemen we niets meer over Valerius. Hij duikt pas weer in de bronnen op als gevangene te Brouwershaven in september 1567.

126 Ibidem, 297, fo 39.

305

Zoutelande wordt met name genoemd als de plaats waar hij zijn predikaties bleef voortzetten. Eerst in een lijnbaan of op een wei, daarna zocht men beschutter plaatsen op.¹²⁷

We constateerden, kort samengevat, ***dat het doperdom zich in de jaren '60 sterk uitgebreid had over de Zeeuwse eilanden.*** Het recruteerde (zeker in de steden) hoofdzakelijk in het ambachtsmilieu en kende een intensief gemeenteleven, in sterke verbondenheid met geloofsgenoten elders. Daarmee is de Doperse broederschap wel getekend, maar niet scherp omlind. Wie en wat wordt precies begrepen onder het etiket "Dopers"? Wanneer kinderen ongedoopt gelaten worden en ouderen de herdoop ontvangen, is alles duidelijk. Ook als over een groep gesproken werd als personen die Menno Symons leeringhe aanhingen¹²⁸, lijkt er geen twijfel mogelijk. Dan zijn we in contact met Dopers.

Maar waar moeten we Pieter de wever situeren die in 1562 conventicle ende schole van heresie hield in Zonnemaire?¹²⁹ Of de metselaar Jacob Pietersz. die hetzelfde deed in zijn woonplaats Kerkwerve?¹³⁰

En zijn de vergaderingen die, zoals verteld werd, tussen 1565 en 1567 in Biezelinge, Kruiningen, Valkenisse, Waarde, Wemeldinge, Ellewoutsdijk, Koudorp, Driewegen en Ovezande plaatsvonden niet ook van Doperse inspiratie? De stadhouder van de rentmeester op Zuid-Beveland had het ons kunnen vertellen. Hij verstoorde op 28 februari 1566 ten huize van Jan Lenaartsz. in Koudorp inderdaad een bijeenkomst van sectarissen en deed in augustus van dat jaar enkele "buitenlanders", ervan verdacht predikanten te zijn, uit diezelfde regio vertrekken. Maar arrestaties werden niet verricht en er vond geen ondervraging plaats.¹³¹

Kunnen we enerzijds de uitwendige grenzen van het doperdom moeilijk aangeven, anderzijds kende de beweging ook zelf vele schakeringen en gradaties. Overtuigden, reeds herdoopt of zich daarop voorbereidend, vormden de kern van de gemeenschap. Maar wát met de sympathisanten of belangstellenden die, soms op uitnodiging, de bijeenkomsten bijwoonden? Mogen we hen zonder meer onder dezelfde noemer rangschikken? Was de Kloetingse molenaar Hendrik Hubrechtsz., die in 1567 als herdooper gevangen genomen was, inderdaad van deze gevoelens?¹³² Of Frans Jansz.

van Yerseke, in 1565 om dezelfde reden gearresteerd¹³³, Jan Goverts. Vychbakker die in maart 1560 uit de gevangenis ontsnapte¹³⁴ en de naamloze wever uit Grijskerke, die in 1568

127 Ibidem, fo 37vo, 43. Vgl. hierna p. 436.

128 Sommelsdijk 1569, RA Middelburg, Rek. B, Acquiten, 15741, losse stukken.

129 Toen de rentmeester van Beoosten Schelde hem in mei 1562 wilde arresteren, was hij gevlucht, RA Middelburg, Rek. 1, 1199, fo 13.

130 Marcus, Sententiën, p. 178. Dat hij in Kerkwerpe woonde blijkt uit ARA Brussel, RvB, 342, fo 87vo.

131 RA Middelburg, Rek. I, 295, fo 39vo; 296, fo 39, 42vo. Ook in het land van Wolphaartsdijk werd een onderzoek ingesteld naar verdachte personen of verschijnselen, Ibidem, 296, fo 43.

132 Ibidem, 297, fo 34.

133 Ibidem, 295, fo 23.

134 Ibidem, RAZE, 3847 fo 129vo.

306

wist te ontkomen aan de achtervolging van de stadhouder?¹³⁵

Is Mayken Jansdr. uit 's-Gravenpolder Dopers te noemen omdat ze verboden boeken bezat en niet alleen zeer oneerbiedig sprak over het altaarsacrament, maar ook over de doop? In haar blasphemische ende irreverente (godslasterlijke en oneerbiedige) woorden horen we wellicht de echo's van de Doperse bijeenkomsten die in haar omgeving gehouden werden. Toch vonden de bisschop en diens vicarisgeneraal Jan van Strijen, voor wie ze in mei 1564 ter ondervraging gebracht was, geen reden haar langer gevangen te houden, aangezien ze catholijck geantwoord had.¹³⁶

De grenzen van wat in beweging is, kunnen niet met strakke lijnen getrokken worden. De contouren blijven onscherp. De Doperse beweging, vooral op het platteland, blijft voor ons dan ook in verscheidene opzichten een vage grootheid.

De verhouding tussen de Dopers en de Hervormden

In toenemende mate was de stroom van nieuwgezindheid die de oude kerk doortrok na het midden der eeuw buiten de oevers van het rooms-katholiek kerkelijk kader getreden om verder zelfstandig haar weg te zoeken. Twee kristallisatiepunten hebben we in deze beweging onderscheiden: enerzijds de Doperse gemeenten, anderzijds de Hervormde gemeenten die naar Calvinistisch model waren ingericht.

Dat daarmee niet de hele reformatorische beweging beschreven is, zij hier nogmaals herhaald. We vestigden in het voorgaande de aandacht op hervormingsgezinden die binnen de kerk bleven en op diegenen die met hun nieuwgezinde overtuiging geleidelijk buiten het verband van de kerk raakten, zonder zich misschien onmiddellijk aan te sluiten bij de Dopers of de Hervormden.

Hoe was nu de verhouding tussen de twee protestantse stromingen in de jaren '60? Men zou kunnen denken dat de situatie van vervolgd worden, van onvrijheid en onzekerheid waarin Dopers en Hervormden beiden verkeerden, spontaan zou leiden tot een gevoel van solidariteit. En inderdaad zien we daar soms voorbeelden van. In 1565 pleitten de Hervormden van Gent in een verzoekschrift aan het stadsbestuur niet alleen voor hun eigen zaak, maar ook voor de Dopers.¹³⁷

Ook in Zeeland zien we Dopers en Hervormden een enkele maal broederlijk samenwerken. Toen op 23 augustus 1566 de geloofsgevangenen bevrijd werden, stonden de Middelburgse Dopers zij aan zij met Hervormde activisten. Vooral de Dopers Anthonis en Lieven Coppins onderscheidden zich in deze actie, die erop

gericht was alle gevangenen, zoe anabaptisten als Calvinisten, in vrijheid te stellen.¹³⁸

135 *Ibidem*, Rek. I, 298, fo 36.

136 Zij werd op 12 mei 1564 vrijgesproken, GA Goes, RAZE, 1571, fo 149vo-150.

137 Decavele, Dageraad, p. 613. Meerdere voorbeelden van goede contacten tussen beide groeperingen, *Ibidem*, p. 354-357.

138 RA Middelburg, Rek. I, 465, fo 1, 2vo; Marcus, *Sententiën*, p. 99-100; Van Vloten, *Onderzoek*, p. 26.

307

Meestal evenwel was solidariteit, broederlijkheid, ver te zoeken en stonden de twee groeperingen niet naast, maar scherp tegenover elkaar. Over en weer zagen zij elkaar als bedreiging. Ter sprake kwam reeds het wervend optreden van Gillis Mathijsz. in Vlissingen en de drastische maatregelen die de plaatselijke Hervormden tegen deze "verleider" meenden te moeten nemen. Ook de Goese Hervormden riepen deskundige hulp in om het venijn van de Doperse predikant onschadelijk te maken.¹³⁹

Anderzijds bekeken ook de Dopers de Hervormden vol wantrouwen. Gillis Mathijsz. doelde stellig op hen toen hij in een brief aan zijn gemeente opmerkte: *(De duivel) heeft al een ander cap aengetrocken, die niet meer der roomscher gelijc en is, wel wetende dat zijn spel haest daermede nut is ... in 't voorleden, doen quam hi met menschen gesetten ende gheboden, maer nu weet hij dat die menschen Schrift willen hooren, daerom coemt hij nu en brengt veel Schriften voort ... Sij seggen stoutelijcken: Het stat er ymmers also.*¹⁴⁰

Scherp tekent Valerius ons de onderlinge verhouding in Middelburg. Hij klaagt in zijn brief over de Hervormden, die de Dopers zeer lasterden en hen uitdaagden om ook in het openbaar te gaan preken, aangezien zij (de Dopers) immers pretendeerden de waarheid te bezitten.¹⁴¹

Omstreeks 1566 waren Dopers en Hervormden zo directe concurrenten. In Zoutelande bijvoorbeeld arbeidden niet alleen Middelburgse Hervormden, maar ook Vlissingse Dopers. Confrontaties konden dan ook niet uitblijven.

Het meest markant kwam deze confrontatie tussen Hervormden en Dopers tot uiting in de disputaties. Beide kampen trachtten dan in een speciaal voor dat doel belegde bijeenkomst de ander van hun zienswijze, van hun waarheid, te overtuigen. Kwamen disputaties ook elders wel voor er zijn onder meer vermeldingen van Axel, van Hondshoote, van Gent en Oost-Friesland¹⁴² in Zeeland vinden wij ze frequent vermeld. In Valerius van Geneff bezaten de Dopers een man die met overtuiging aan een dergelijk evenement deelnam.

Op 30 september verstoorde de stadhouder van de rentmeester op de dijk van Arnemuiden naar Veere de predicatie die hij hield als voorbereiding tot een disputatie tussen hem en de Veerse Hervormde predikant Adriaan Obry.¹⁴³

De Zeeuwse Dopers kregen al spoedig versterking in hun confrontatie met het Calvinisme. In de bijeenkomst die op 6 oktober bij de West-Souburgse molen plaatsvond, was van beide zijden veel volk samengestroomd. Voor de Dopers zou daar optreden Hans Busschaert, alias de Wever. Deze oudste, uit Vlaanderen afkomstig en vaak in Gent en Antwerpen verblijvend, nam graag deel aan dergelijke twistgesprekken.¹⁴⁴ Maar nu kreeg hij nauwelijks een kans.

¹³⁹ Zie hiervoor p. 264.

140 BRN, II, p. 452.

141 [Valerius van Geneff], *Proba Fidei* (1634), p. 73.

142 Decavele, "De Reformatorische beweging", p. 6; Id. Dageraad, p. 355; Verheyden, *Geschiedenis der Doopsgezinden*, p. 106; Krahn, *Dutch Anabaptism*, p. 243 e.v.; Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden*, I, p. 191-199. Over disputaties in de zeventiende eeuw, Voolstra, *Het Woord*, p. 65-67. Zie ook Wessel, *De leerstellige strijd*.

143 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 45.

144 Vos, Menno Simons, p. 146; Id., "Doopsgezinden te Antwerpen", p. 354-355; Verheyden, *Geschiedenis der Doopsgezinden*, p. 114. Vgl. ook Van 't Spijker, "Het gesprek", p. 54.

308

De stadhouder van de rentmeester was er snel bij en verhinderde de voortgang van de disputatie. Enkele dagen later, op 9 oktober, werd evenwel een tweede poging ondernomen.¹⁴⁵

Een dergelijke ontmoeting was voor beide protestantse groeperingen een gebeurtenis van gewicht en een zorgvuldige voorbereiding ging daaraan vooraf. In een boomgaard buiten de Dampoort stond op die oktoberdag een lange tafel opgesteld waaraan beide disputanten, Hans Busschaert voor de Dopers en Adriaan Obry voor de Hervormden, plaatsnamen.

Beiden waren vergezeld van hun secondanten. Stadhouder Jan Turck herkende onder hen de Middelburgse predikant Geleijn d'Hoorne en oud-baljuw Pieter Haeck. Boeken lagen uitgespreid en notarissen zaten gereed om het dispuut op te tekenen.

De datum en de plaats van de vergadering waren vooraf bekendgemaakt en enkele honderden mensen stroomden toe. Zo ook de stadhouder met zijn dienaren en daarmee was ook nu het pleit weer snel beslecht. Op zijn bevel ging de vergadering in alle stillicheyd uiteen.¹⁴⁶ Eenzelfde lot trof de openbare bijeenkomst te 's-Heer Hendrikskinderen, waar een Hervormd predikant zou disputeren met een voorganger van de Dopers.¹⁴⁶

In Zierikzee vormde de religie eveneens belangrijke gespreksstof. Zo vroeg Jacob Jorisz. Baselis, de Hervormde predikant van Zierikzee, op 21 september 1566 naar aanleiding van de openbare preek van Hendrik van Arnhem, toestemming aan de magistraat om een gesprek met de Dopers te mogen aangaan in het bijzijn van stedelijke gezagsdragers. Het werd hem geweigerd.¹⁴⁷

De gezagsgetrouwe houding van de Zierikzeese Hervormden in deze weken is ons reeds bekend. Naarmate de tijd verstreek werd de Hervormde gemeente evenwel stoutmoediger en voelde zich niet langer afhankelijk van een, toelating.¹⁴⁸

Wegens de disputen tussen de Calvinisten en de doopers was de stedelijke overheid genooddaakt om op 12 januari 1567 nogmaals een verbod uit te vaardigen dat een eind moest maken aan alle disputaties.¹⁴⁹

De directe aanleiding tot dit verbod vormde het twistgesprek dat op 26 december 1566 op de gasthuisbrug ontbrand was tussen drie partijen, de aanhangers van Calvin, van Menno en van de paus.¹⁵⁰

Of dit slechts een eenmalige gebeurtenis geweest is, blijft onduidelijk. Wij dienen wel te bedenken dat slechts die disputaties in de bronnen zijn overgeleverd, waar de overheid heeft ingegrepen. Zeer waarschijnlijk was het fenomeen dus wijder verbreid dan ons bekend geworden is.

Interne verscheurdheid

De indruk zou gewekt kunnen zijn dat Dopers en Hervormden als twee massieve blokken tegenover elkaar stonden. Was dit voor de Hervormden zeker niet

145 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 46.

146 Van Vloten, Onderzoek, p. 53.

147 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 45.

148 ARA Brussel, RvB, 126 (130), to 170vo-171; StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 102, fo 9191vo; RA Middelburg, Verz. De Vos, 91.

149 Vgl. hiervoor p. 260.

150 StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 102, fo 92.

309

het geval¹⁵², voor de Dopers gold dat nog veel minder. Vanaf het begin reeds was in hun midden de kiem van splitsing en scheuring aanwezig, door de sterke nadruk die bij hen gelegd werd op de zuiverheid van de gemeente. Verscheidenheid in opvattingen binnen de broederschap over de naleving van dit ideaal had reeds geleid tot scheuring: de meer gematigde groeperingen gingen vanaf 1556 hun eigen weg.

Omstreeks 1566 dreigde in Friesland binnen de strenge richting een nieuwe splitsing. Ook nu weer was het min of meer rigide gebruik van de ban, waardoor gemeentelieden buiten de gemeenschap gesloten konden worden, het belangrijkste punt van betwisting tussen beide partijen, de Friezen en de Vlamingen. Oorspronkelijk waren dit benamingen die verwezen naar de plaats van herkomst en met Vlamingen werden dan de Vlaamse vluchtelingen bedoeld. Al spoedig evolueerden deze geografisch bepaalde aanduidingen tot louter partijnamen.¹⁵³

Niet alle gemeenten lieten zich evenwel indelen of verdelen. Zo wilden de Dopers van Zierikzee geen partij kiezen. Zij werden daarom stilstaanders genoemd.¹⁵⁴ In hun geschrift: *Een Christelijcke proeve ende overlegginge ofte rekeninge, waarin dat alle broeders ende susters vermaendt worden tot een scherp end neerstich ondersoec...* riepen ze hun twistende geloofsgenoten in 1570 op tot boete en bekering.¹⁵⁵

De gemeente van Zierikzee handelde daarmee in de geest van Valerius, die Friezen en Vlamingen beide opriep vreedzaamich ende onpartijdich te blijven, opdat ze in der vreden bevonden zouden worden bij de wederkomst van de Heer.¹⁵⁶

Stellig is ook het feit dat Hendrik van Arnhem in nauwe betrekking stond met de gemeente van Zierikzee niet vreemd aan hun verzoenende houding. Van hem is immers bekend dat hij, hoewel aan de zijde van de Vlamingen staande, ook voor de Friezen sympathie toonde en tenslotte hun zijde koos.¹⁵⁷

Zierikzee raakte door haar opstelling in een eenzame tussenpositie, misprezen door beide partijen, Friezen zowel als Vlamingen.¹⁵⁸

De houding van de overige Zeeuwse gemeenten kan minder gemakkelijk bepaald worden. Stonden ook zij stil, weigerden zij ook partij te kiezen, of waren de Zeeuwse gemeenten, die zich op het eind van de eeuw "Vlaams"

151 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 146vo (met datering 26 december 1567); RA Middelburg, Verz. De Vos, 91.

152 Zie hiervoor p. 151.

153 Van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden*, p. 79-80. Over het gebruik van de ban en de Doperse twisten verder ook Krahn, *Dutch Anabaptism*, p. 233-234; Williams, *Radical Reformation*, p. 731-747, 1177-1183; Kuhler, *Geschiedenis*, p. 308 e.v.

154 Ook in het land van Kleef, Zuid-Holland en Friesland waren stilstaanders te vinden, *Successio Anabaptistica*, BRN, VII, p. 66. Vgl. ook [Carel van Ghendt] *Het beginsel der scheuringen*, *Ibidem*, p. 547, over onpartijdige gemeenten in de omgeving van Steenwijk.

155 Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta Reformatoria*, I, p. 71. Van de uitgave van 1570 zijn geen exemplaren meer voorhanden. Herdrukken verschenen in 1610 en 1626.

156 [Valerius van Geneff], *Proba Fidei* (1634), p. 76. Wellicht moeten we Valerius op grond

van de overeenkomsten tussen zijn *P roba Fidei* en de Christelijke Proeve, ook zien als auteur van laatstgenoemd geschrift, Voolstra, "Valerius Schoolmeester", p. 113.

157 Vos, "Doopsgezinden te Antwerpen", p. 357. Vgl p. 285.

158 [Carel van Ghendt], *Het beginsel der scheuringen*, BRN, VII, p. 542.

310

konden noemen, reeds vanaf de aanvang der twisten deze richting toegedaan? Zien we naar de contacten die rondreizende oudsten met de gemeenten onderhielden, dan brengt dat alleen verheldering voor wat Middelburg betreft. De relatie van deze Doperse gemeente met Hans Busschaert bleek duidelijk uit het voorgaande. Deze nu was een van de leiders van de partij der Vlamingen.¹⁵⁹

De invloed van het groeiend aantal Vlaamse emigranten op het eind van de eeuw zal hier wellicht verder bepalend geweest zijn.

De houding van de overheid ten opzichte van de Dopers

Zó, in zichzelf verdeeld, stonden de Dopers in de wereld, waar zij samen met de Hervormde gemeenten geconfronteerd werden met een overheid die hen diende te vervolgen. Dat beide groeperingen niet spontaan één blok vormden, lag niet alleen aan de theologische verschillen. Ook de houding van de overheid werkte een controverse in de hand.

Hoe stil en teruggetrokken de Dopers ook leefden, de herinnering aan de Munsterse tijden was niet geheel verbleekt en argwanend werden Menno's volgelingen bekeken. Cunerus Petri, de te Brouwershaven geboren Leuvense theoloog, maakte zich tot tolk van het heersende wantrouwen toen hij, met verwijzing naar de aanslag op Amsterdam en de Munsterse gebeurtenissen, in 1567 aan de stad Brouwershaven schreef: *also lange als hun (de Dopers) dunckt dat sij niet sterck genoeg en sijn, bedwingen sij hun handen, maer wanneer sij sullen sien die ure ende bequaemhey, zoo sal't te laet sijn om hun te wederstaen*.¹⁶⁰

Af en toe kregen deze angstgevoelens nieuw voedsel. Zo schreef de **prins van Oranje** in oktober 1566 naar Brussel *dat de Walcherse Dopers hun geloofsgenoten uit Holland, Friesland en Waterland opwekten om naar Zeeland te komen en zich gezamenlijk meester te maken van Middelburg en het hele eiland Walcheren*.¹⁶¹

En de gedachten van de magistraat van Zierikzee zullen op 27 juni 1567 onmiddellijk de Doperse richting uitgegaan zijn, toen hen de dreigbrief werd voorgelezen die burgemeester Jacob Jansz. Boeye bij de aanvang van de raadsvergadering op zijn plaats had aangetroffen.

De schrijver distantieerde zich immers reeds in de aanvang van zijn brief van de *papistes, calvenistes et semblables*. Levend als vluchteling in Antwerpen, rekende hij zichzelf tot de *fideles et vrays zelateurs de la verite et parolle de Dieu*. En hij sprak de hoop uit dat de vrijheid van preken, waarvan de Hervormden een tijdlang hadden genoten, ook nog eens, zonder onderscheid, voor iedereen zou gelden.

159 *Successio Anabaptistica*, BRN, VII, p. 62, 69; Vos, "Doopsgezinden te Antwerpen", p. 355; Id., Menno Simons, p. 145-147. Misschien is uit het ontbreken van brieven en liederen van Hendrik Alewijnsz. in de diverse edities van *Het Offer des Heeren* eventueel af te leiden dat deze de Vlaamse zijde hield, Gregory, "Particuliere martelaarsbundels", p. 100-104.

160 Cunerus Petri, *Den Schik*, to 6.

161 Meegedeeld in een brief van de landvoogdes aan koning Filips II d.d. 10 oktober 1566, Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, II, p. 390-391; Theissen, *Correspondance francaise*, I, p. 190-191.

Bij de afbeelding: Verslag van de foltering op de pijnbank die Joos Joosz. op 17 december 1560 onderging: (laatste twee regels) "En heeft noyt woirden gebruyct, hoewel dat hij stricffelijk gepinicht was."

311

Verrassend was de inhoud van het packet van pampier, dat daar op het rode tafelkleed voor de burgemeester lag, zeker. De magistraat kreeg onder meer een dringende waarschuwing te lezen om de aanstaande processie, waarbij traditiegetrouw het beeld van Sint-Lieven werd rondgedragen, niet te laten doorgaan. De dreiging van "Grieks vuur", opgesteld op verborgen plaatsen langs de ommegangsroute, moest deze woorden kracht bijzetten. Wel 50 mensen zouden dan in één klap om het leven komen. Wie had dit schrijven het stadhuis binnengesmokkeld?

De ondervraging van stadhuispersoneel en omwonenden leverde geen enkel aanknopingspunt op. Toch vermeldde de brief zelf dat geestverwanten van de schrijver, les nostres, zich binnen de stad bevonden en bezig waren met de voorbereiding van de aangekondigde acties. Pas wanneer de Raad de aanbevolen besluiten nam, zouden ze afzien van de uitvoering.¹⁶²

De magistraat liet zich door dit raadselachtig intermezzo niet van de wijs brengen. Onder strengere veiligheidsmaatregelen ging de processie

162 De beeldenverering wekte de toom van de schrijver bijzonder op. Hij zinspeelt verscheidene malen op zijn aandeel in de beeldenbreking, waarschijnlijk te Antwerpen. Voor een doper zou dat alleszins vrij merkwaardig zijn. Te Water (Kort Verhaal, p. 75-76) meent dat het gaat om een list van de katholieken om de Hervormden in opspraak te brengen. Dit lijkt, mede gezien de stijl van het schrijven, weinig aannemelijk. Verseput ("Godsdienstige beroerten", p. 282) ziet in de auteur een "revolutionaire doopsgezinde". De (zwaar beschadigde) kopie van de brief in ARA Brussel, RvB, 126 (130), to 235-241vo. Ondervragingen, Ibidem, to 249-252vo

312

door als gewoonlijk triurnphantelijk ende in alder mode.vtie (ingetogen).¹⁶³

Er gebeurde niets, maar de huiver voor ongrijpbare religieuze groeperingen zoals de Dopers, zal er niet minder door geworden zijn.

Ontegenzeggelijk heeft de overheid de vervolging tegen hen strenger gevoerd dan tegen protestanten van andere signatuur, al krijgen wij steeds de indruk dat zij ook van de Dopers nogal wat door de vingers zag. Deze verschillende houding werd eveneens gesignaleerd in de missive die het Hof van Holland in augustus 1559 uit Brussel ontving.

Het is, aldus het schrijven, niet goed dat alleen de Dopers bestreden worden, zoals sommige autoriteiten doen. Ook andere Lutheranen ende sacramentarissen dienen nauwlettender vervolgd, want zij zijn de poorten ende inganck om van d'een quaet in arger te vallen.¹⁶⁴

En daarmee is tevens de rangorde van de secten aangegeven, zoals de overheid die zag. Het arger quaet, het doperdom, werd inderdaad heftiger bestreden. De Middelburgse magistraat mat duidelijk met twee maten toen zij zich op zondag 25 augustus spoorlags naar *zekeren hoff begaf, waar die van den doepe* in het openbaar preekten en hen verbood dat ooit nog te doen. De Dopers volgden op dat moment slechts het Hervormd voorbeeld: zowel in de Sint-Maartenskerk als in de Sint-Pieterskathedraal konden protestantse diensten ongehinderd doorgang vinden.¹⁶⁵

In de ordonnantie van 5 september, die de uitoefening van de godsdienst in zijn

katholieke en Hervormde verschijningsvorm regelde, werden de Dopers nadrukkelijk buitengesloten. Voor hen gold een totaal preekverbod.¹⁶⁶

Ook in Zierikzee kreeg de leeringhe van de wederdoopers geen enkele ruimte. Hun prediking werd op 21 september verboden, terwijl het bestaan van Hervormde godsdienstoefeningen de facto werd erkend.¹⁶⁷

Onder de slachtoffers die de godsdienstvervolging in Zeeland maakte, treffen we tijdens het tijdvak 1560-1567 vrijwel uitsluitend Dopers aan. De terechtstelling van Dopers deed de steden een alibi aan de hand tegenover de centrale overheid. Beschuldigde Brussel in februari 1561 de Middelburgers van laksheid inzake vervolgingen, dan wezen burgemeesters en schepenen de aantijging dat zij begunstigers van de Hervormden waren, verontwaardigd van de hand. Hadden zij niet onlangs Dirk Jansz. van Rij ter dood gebracht? Het is zeer opmerkelijk dat de magistraat diens executie inriep als bewijs voor hun vervolgingsijver tegen de Hervormden, want Dirk was niet Hervormd; hij was herdoopt en volhardde in die overtuiging.¹⁶⁸

In Brussel nam men overigens soms ook min of meer dezelfde houding aan. Een verslag van de pastoor van Veere over de openlijke en zeer brutale

163 Ibidem, fo 154, 227vo, 261.

164 ARA Den Haag, HvH, 38, fo 216vo; ook de andere gewestelijke hoven en de Grote Raad van Mechelen ontvingen dit schrijven. De franse tekst is uitgegeven bij Gaehard, Collection, 1, p. 332-339.

165 Van Vloten, Onderzoek, p. 256. Vgl. hiervoor p. 285.

166 Unger, Bronnen, I, nr. 217.

167 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 171, 233-234vo.

168 ARA Brussel, Aud., 327, fo 68. Zijn executie had plaats op 3 februari 1561, Pekelharing, "Bijdragen", p. 262-263; RA Middelburg, Hs. verz., 866, p. 303-304; Aanwinsten 1960, nr. 17 sub 27. Eerdere correspondentie over zijn zaak, Aud., 327, fo 56-57vo.

313

provocaties van de Schotse kooplieden in 1560 ¹⁶⁹, lokte in de Raad van State slechts een voorzichtige reactie uit. Raadsheer Coebel moest, wanneer hij ter plaatse was, eerst maar eens nader informeren. Maar het bericht van de gevangenneming van twee Dopers door de Veerse baljuw, bracht geen aarzeling teweeg in hetzelfde college. Onverbiddelijk handelen volgens de plakaten was het devies.¹⁷⁰

En daarmee wordt de tweede reden zichtbaar waarom de Zeeuwse overheid maar zij dus niet alleen" zo verschillend optrad tegen Hervormden en Dopers. De onrust en commotie die een terechtstelling om geloofsredenen teweeg bracht was altijd, of het nu een doper of een Hervormde betrof, schadelijk voor een goed handelsklimaat. Toch was er een verschil.

De baljuw van Middelburg, Tjmnme Rollema, merkte in februari 1566 op dat er vele kooplieden in de stad aanwezig waren oock eenichsins verscheyden zijnde van onse heylige religie: Fransen, Engelsen en Schotten. De wijnhandelaren werden daarbij expliciet vermeld.

Het Calvinisme nu was wijd verbreid in hun milieu. Deze belangrijke relaties mochten zeker niet afgeschrikt worden door de aanblik van een brandstapel of schavot waarop een geloofsgenoot het leven liet.

Hetzelfde gold onverkort voor de Schotten in Veere. Daarbij komt dat de infiltratie van Hervormde ideeën zich ook in de leidinggevende kaders van de Walcherse handelssteden, gedurende de eerste helft van het decennium, snel had voltrokken. Het

Calvinisme had daarmee het respectabel gezicht gekregen van de koopman en de magistraat. De Dopers daarentegen waren overwegend handwerkslieden en hun leer had in het Zeeuwse handels- en bestuurlijk milieu nauwelijks ingang gevonden. Deze tegenstelling schiep mede de situatie waarin de stedelijke geloofsvervolgung zich hoofdzakelijk tegen hen keerde.

169 Hiervoor p. 148.

170 Vergaderingen van 7 en 20 november 1560, ARA Brussel, Aud., 778, fo 36vo, 37.

171 Ook in verband met Antwerpen merkt Thijs (Van Geuzenstad tot Katholiek bolwerk, p. 13) hetzelfde op.

172 Brief van Rollema aan de landvoogdes, 12 februari 1566, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1715/1, nr. 599.

314

Hoofdstuk 15 (1568-1572)

De Dopers

Wie hield echter in september 1568 drie heimelijke sermoenen te Zierikzee?¹⁶⁴ Was dit het werk van de predikant Jacob Jorisz. Baselis en betrof het dus samenkomsten van de Hervormden,¹⁶⁵ of ging het hier om Dopers?

We zijn geneigd om het merendeel van de verdere samenkomsten waarover na Pasen 1567 werd bericht, op rekening van de Dopers te plaatsen. Het bestaan van Doperse vergaderingen te Goes blijkt wellicht uit de stedelijke ordonnantie van 1 juli 1567.¹⁶⁶ In Zoutelande preekte Hendrik Alewijnz. sinds april 1567 niet langer op de lijnbaan, maar in particuliere huizen, waarschijnlijk in het huis van twee vreemde lynnewevers, maar zekerheid kon de rentmeester tijdens zijn onderzoek niet verkrijgen.¹⁶⁷

Zijn prediking droeg vrucht; in 1569 woonden er Dopers in Zoutelande. Sommige ouders immers lieten hun kinderen niet dopen.¹⁶⁸

Op Zuid-Beveland vonden er vergaderingen plaats te Baarland (februari 1568), te Heinkenszand (april 1568), ten huize van Adriaan Andriesz. en waarschijnlijk ook te Nisse, waar in april weer jacht gemaakt werd op meester Filips.¹⁶⁹

Nog in 1571 kreeg de rentmeester een tip dat er Mennonisten in Heinkenszand en Hoedekenskerke bijeenkwamen.

160 Id. aan Id., Ibidem, 332, to 114; de Raad van Beroerten aan de commissarissen in Zeeland, 7 maart 1568, Koninklijk Huisarchief Den Haag, A 11, XI, 9, I, fo 178vo; Id. aan Id., 6 april 1568, Archivo General de Simancas, Secretarias Provinciales, libros, 1413, fo 275.

161 Deze stierf, beschuldigd conventikelen in zijn huis gehouden te hebben, voor 13 juli 1570 in de gevangenis van Middelburg. Een van zijn medegevangenen was Joos Foortsz. David Zomer, tegen wie een arrestatiebevel was uitgevaardigd, bleek gevlucht te zijn op het moment van zijn gevangennamen. Beiden waren bekende bezoekers van de Hervormde kerkdiensten, brief van baljuw Martin de Posa aan Alva, 13 juli 1570, ARA Den Haag, Aanwinsten eerste afdeling, 1906, XLV, 3.

162 RA Middelburg, Rek. I, 298, to 46vo. Vgl. hiervoor p. 309.

163 Ibidem, fo 34. Vgl. hiervoor p. 263.

164 StrA, SA Zierikzee, [voorl. nr.](#) 102, fo 94.

165 Aldus Van de Velde, Tweehonderdjarig jubelfeest, p. 18.

166 GA Goes, SA. 686, fo 52. Zie ook hiervoor p. 290.

167 RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 43.

168 Ibidem, 299, fo 20vo.

169 Ibidem. 298, to 47, 48. Vgl. hiervoor p. 304.

Ook in Sommelsdijk gingen de samenkomsten van de gesintheit van de Mennonisten vermoedelijk vrij ongestoord door, tot in 1568 toen Michiel Vincentsz., stadhouder van de rentmeester van Beoosten Schelde met drie dienaars tweemaal, in mei en november, een overval deed en twaalf personen, met hun gezin soms, op de vlucht sloegen.¹⁷⁰

Een jaar later, in april 1569, kwam hij tevergeefs naar Sommelsdijk. De Mennonisten die hij zocht, waren reeds gevlucht.¹⁷¹

Wel arresteerde hij in dezelfde maand te Haamstede de blinde broers Adriaan en Jan Huigsz., in wier huis volgens de burens en de pastoors Doperse bijeenkomsten plaatsvonden.¹⁷²

In al deze plaatsen bestonden Doperse of Dopers georiënteerde kringen. Was dat ook het geval in Waarde en Wemeldinge, waar, naar men zei, in februari 1568 heymehjcke vergaderingen werden gehouden, of in Gapinge, waar Oolbrand Jacobsz. Hollander in juni 1567 zijn huis voor dit doel leende?¹⁷³

Veel blijft ons verborgen aangaande het voortleven van de Dopers in deze jaren. Zo horen we bijvoorbeeld niets meer over de Doperse gemeenschap van Domburg, al schreef baljuw Gerard van Uuytwijck op 19 februari 1568 naar Brussel dat de plaats geheel geïnfecteerd was met anabaptisme en dat kinderen ongedoopt bleven.¹⁷⁴

Ook de gemeente te Vlissingen, met haar actieve voorganger Hendrik Alewijnsz., en die te Veere, waar zich volgens Anthonis van Bourgondië grand nombre des annabaptistes bevonden, blijven geheel in het duister.¹⁷⁵

Voor de Dopers was een ondergronds bestaan niets nieuws; daaraan waren ze reeds decennialang gewend. We nemen dan ook aan dat het gemeenteleven tijdens deze jaren van vervolging gewoon doorgang vond. De schaarse gegevens die we dienaangaande in handen hebben, bevestigen dat. De Amsterdamse varensgezel Cornelis Jansz. verklaarde tijdens een verhoor dat hij in de loop van 1568 driemaal in Middelburg in de Doperse samenkomsten aanwezig geweest was. Telkens waren daar wel dertich, veertich, vijftich, zestich ende meer personen bijeen.¹⁷⁶

Nog steeds werden er kinderen geboren die niet naar het doopvont werden gebracht. Domburg kwam in dit verband reeds ter sprake. In Brouwershaven assisteerde Lynken in het Spuystraetje de Doperse vrouwen bij de bevalling. Zij was geen beëdigd vroedvrouw maar hielp die van de religie heimelijk. Zekere tijd voor de geboorte van haar kind kwam Trysken, de vrouw van Michiel Gerritsz. reeds naar Brouwershaven. afwachting van de bevalling werd ze door Lynken ondergebracht bij Mayken, een weduwe die eveneens tot de gemeente behoorde.

170 RA Middelburg, RAZE, 3847, fo 227vo-228vo; Rek. B, Acquiten, 15611, losse stukken; Pekelharing, "Bijdragen", p. 300. Het zal deze groep vluchtelingen geweest zijn, ingniven berucht wesende van Menno Symons leeringhe over wie notaris Pieter Steenhoudt in juni 1569 inlichtingen moest inwinnen, RA Middelburg, Rek. B, Acquiten, 15741, losse stukken.

171 RA Middelburg, Rek. B, Acquiten, 15741.

172 Pekelharing, "Bijdragen", p. 301.

173 RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 47; 297, fo 44vo.

174 ARA Brussel, Aud., 333, fo 34.

175 Ibidem, 332, fo 110-110vo. Hendrik Alewijnsz. werd gearresteerd voor 25 juni 1568, RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 25.

176 3 maart 1569, Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 291. Ewout Jansz., Dopers de voorganger te Middelburg werd op 18 mei 1568 gedaagd.

437

Omstreeks mei 1571 zag dit derde kind van Michiel het levenslicht.¹⁷⁷

Ook de baljuw van Zierikzee uitte herhaaldelijk klachten over ongedoopte kinderen 178 en tot in mei 1570 veroordeelden schepenen van Zierikzee (berouwhebbende) ouders vanwege dit verzuim tot geldboete en eerlijke betering.¹⁷⁹

Zendingsijver bleef, ondanks moeilijke omstandigheden, kenmerkend voor de Dopers. Regelmatig kreeg Lenaart Huigez. uit Haamstede in de loop van 1568 bezoek van enige personen van de gesintheyt der Mennonisten die hem, een ongeletterde boer, voorlazen uit verboden boeken. Volgens zijn verklaring deden ze dat op eigen initiatief, ongeroupen. Hun overtuigingskracht was zo groot, dat hij inderdaad afstand nam van de katholieke kerk.¹⁸⁰

Ook de theologische strijd binnen het doperdom ging onverminderd door, zoals blijkt uit de oproep tot boete en bekering door de gemeente van Zierikzee in 1570 tot hun twistende geloofsgenoten elders gericht.¹⁸¹

177 ARA Brussel. RvB, 41, fo 242. Is Lynken identiek aan Lyncken, vroedvrouw der sekte die in 1574 werd verbannen uit Antwerpen? Marnef, Antwerpen, II, p. 232 nr. 465.

178 Februari en oktober 1568, februari 1569, StrA, SA Zierikzee, [voorl. nr.](#) 102, fo 93vo, 94vo95.

179 Zie Bijlage V: Jan Leendertsz., Adam Pietersz., Tonis Meeusz., Joos Dirksz. en Anthonis Hendriksz.

180 RA Middelburg, RAZE, 3847, to 219vo.

181 Zie hiervoor p. 310.

438

Bijlage I: Martyrologium van Zeeland

Zeeuwen, naar elders gevlucht en daar ter dood gebracht, zijn hier niet opgenomen.

Datum naam (d): doper, (c): Hervormd (Calvinist) woon- of verblijfplaats; executie

1530	3 febr.	Dirk Arendsz.	Middelburg, onthoofd
	3 febr.	Adriaan Laureisz	Middelburg, onthoofd
1531	na 10 juli	Joachim Ditmars	Middelburg, onthoofd
1532	11 mei	Hendrik van Lekkerkerk	Middelburg, onthoofd
1534	11 mei	Ingel Cornelisz. (d)	Everswaard/ Bergen op Zoom
1535	19 april	Jan Evertsz. (d)	Veere, onthoofd
	31 april	Marcus Cornelisz. (d)	Middelburg, onthoofd
	8 mei	Adriaan Aartsz. (d)	Middelburg, onthoofd
	31 mei	Cop Heinen (d)	Middelburg, onthoofd
	25 okt.	Cornelia Wouters (d)	Middelburg, onthoofd
1536	8 sept.	Janneke Mels, weduwe van:	Zierikzee onthoofd
	8 sept.	Melchior Simonsz. (d)	Zierikzee onthoofd
	8 sept.	Adriaan Jorisz. (d)	Zierikzee onthoofd
	8 sept.	Pieter Gerritsz. (d)	Zierikzee onthoofd
	8 sept.	Pieter Leydecker. (d)	Zierikzee onthoofd (niet genoemd door dr. Stouthanmer)
	8 sept.	Jan Jansz. van Tongeren (d)	Zierikzee onthoofd
	6 martelaren,	Van Braght Martelaren blz. 38	
1537	2 juni	Adriaan Cornelisz, de Crigere (d)	Zierikzee onthoofd
1537		Jan de kramer	Baarland / Arnemuiden. opgehangen
1539	14 okt.	Adriaan Woutersz. (d)	Veere, onthoofd
1540	7 dec,	Pauwels Herrentsz.	Sommelsdijk verbrand
1542	17 febr.	Arend Sibrechtsz. van den Bossche (d)	Arnemuiden onthoofd
1559	21 febr.	Andries van Laerebeke (d)	Middelburg verbrand
	21 febr.	Jan Hendriksz. (d)	Middelburg verbrand
	21 febr.	Mayken Danielsdr. (d)	Middelburg verbrand
1560	23 dec.	Joos Joosz. (d)	Goes/Veere verbrand.
			Van Braght mart. Blz 282
1561	3 febr.	Dirk Jansz. van Rij (d)	Middelburg verbrand
	11 okt.	Joos Jansz. (d)	Sommelsdijk onthoofd
			Van Braght mart. Blz 301
1563	30 jan.	Jan Jansz. Grendel (d)	Goes verbrand. Van Braght mart. Blz 298
1564	26 okt.	Gillis Mathijsz. (d)	Middelburg, onthoofd
	26 okt	Willeboord Cornelisz. (d)	Oostkapelle onthoofd
		Mathijsz martelaar, Van Braght mart. Blz. 306	

- 1568 na 13 nov. Valerius van Geneff (d) Brouwershaven opgehangen.
 Schoolmeester, leraar Van Braght mart. Blz 371
 15 dec. Cornelis Willeboordsz. Westkapelle, opgehangen; beeldenstorm
- 1569 9 febr. Hendrik Alewijnsz. (d)
 9 febr. Hans (Jan) Marinusz. Van Oosten (d) Vlissingen verbrand
 9 febr. Geert Jansz. Duynherder (d) Middelburg verbrand
 3 martelaren 9 febr. Zie Van Braght, blz 389-405
- 9 febr. Gelein Jansz. Middelburg opgehangen, beeldenstorm
 9 febr. Pieter Cornelisz. (c) Middelburg opgehangen, beeldenstorm
 2 mei Aaltgen Jansdr. (d) Buiten Middelburg verbrand
 2 mei Adriaan Cornelis.z. den Decker Oost-Souburg opgehangen. Stierf cathol.
 2 mei Bastiaan Cornelisz. (d) Middelburg opgehangen
 2 mei Cornelis Barbier (c) Middelburg opgehangen, beeldenst.
 2 mei Cornelis de Jonge (c) Middelburg opgehangen; cath. beeldenst.
 2 mei Jacob Anthonisz. (c) Koudekerke opgehangen, cath. beeldenst.
 2 mei Mayken Jans (d) Buiten Middelburg verbrand
 2 mei Pieter Lambrechtsz. Middelburg verbrand, beeldenst.
 2 mei Pieterella Pietersdr. Oost-Souburg opgehangen, beeldenst.
- 19 sept. Noel Adriaansz. (c) Middelburg opgehangen; stierf cath.
 22 okt. Dirk Andriesz. (d) Zierikzee onthoofd. Van Braght, mart. blz 424
 28 nov. Guillaume Deynoot (c) Middelburg, onthoofd, cath. beeldenst
 28 nov. Pieter Claasz. (c) Middelburg, onthoofd, stierf cath.
- 1570 15 juni Anthonis Jacobsz. (c) Middelburg opgehangen, beeld, stierf cath.
 15 juni Balten Simonsz. Middelburg opgehangen, beeld. stierf cath.
- 1571 28 mei Job Erasmusz. Vlissingen opgehangen, beeld. stierf
 cath.
 3 dec. Anneke Jans (d) Middelburg verbrand
- 1572 13 maart Magdalena Jansdr. (d) Hogelande verbrand
 13 maart Matheus Maurisz. (d) Hogelande verbrand
 8 mei Dirk Mieuwsz. Goes, verbrand. (Komst niet voor bij dr. Stoothamer) Van Braght blz. 537
 1 april Jan Anthonisz. de Bruyne (c)

Jan Anthonisz, de Bruyne werd veroordeeld tot verbranding. De uitvoering van dit vonnis is niet aangetroffen.

De mogelijkheid dat ook **Matheus Jansz.** op 8 oktober 1562 te Poortvliet wegens ketterij wilde verbrand, kan niet worden uitgesloten. Vgl. hiervoor p. 140, noot 163.

De geëxecuteerden in 1569 hadden voor het merendeel betrekking op de Beeldenstorm die ze in Middelburg uitvoerden.

Een aantal Doopsgezinde martelaren komen voor in de Doopsgezinde Martelaarsspiegel van Th. van Braght.

Bijlage III: Doperse en Hervormde gemeenten in Zeeland voor 1572

De criteria die wij aanleggen om een protestantse gemeenschap als gemeente te bestempelen, zijn verschillend voor Dopers en Hervormden (Calvinisten). Bij de Dopers spreken wij van gemeente wanneer in hun kring de herdoop werd toegediend of, als dat vanwege het lacuneuze bronnenmateriaal niet duidelijk is, wanneer men over een eigen voorganger beschikte. Bij de Hervormden is de aanwezigheid van een kerkenraad het kenmerk om van gemeente te spreken.

Onderstaande opsomming moet, zeker wat de Doperse gemeenten betreft, beschouwd worden als een minimumlijst. Wellicht zijn ook de Doperse groeperingen te Brouwershaven, Domburg, Westkapelle, Goes en Haamstede en de Hervormde kringen te Arnemuiden en Koudekerke als gemeenten aan te merken. Wij kunnen dit evenwel aan de hand van bovengenoemde criteria niet aantonen.

Middelburg, Doperse gemeente, vermeld: 1534-1535; vanaf 1557

voorgangers:

Hein de lijndraaier (1534)

Laurens de schrijnwerker (begin 1535)

Gillis Mathijsz., chirurgijn (onthoofd 26 oktober 1564)

Ewout Jansz. (tot mei 1568)

herdoopten jaren '30:

Adriaan Aartsz.

Anthonis de kruier

Cop Heinen

Cornelis Polderman

Gillis van Dendermonde

Jan Jansz. van Tongeren

Jan Mathijsz. Blauwaert, goudsmid

herdoopten jaren '60:

Aaltgen Jansdr.

Anneke Jans

Bastiaan Cornelisz. Dagge

Dirk Jansz. van Rij

Evert Hendriksz., kleermaker

Geert Jansz. Duynherder

Grietgen Jansdr.

Hans Marinusz. van Oosten

Jan Hendriksz. (uit Utrecht)

Jan van de Walle

Magdalena Jansdr. uit Hogelande

Matheus Maurisz. uit Hogelande

Mayken Jans

Michiel Gerritsz.

Valerius van Geneff

de echtgenote van Valerius van Geneff (Trysken?)

Middelburg, Hervormde gemeente (institutie zomer 1561)

Dit betreft de oude (religieuze) kerkenraad. Zie voor de samenstelling van de nieuwe (politieke) kerkenraad hiervoor p. 322. De leden van de oude en de nieuwe kerkenraad kennen wij uit het verhoor van Jan de Lannoy, zelf belijdend lid van de Hervormde gemeente, ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 95-95vo. De namen van Jan d'Hoorne, Guillaume de la Fosse, Jacob Evertsz., Nicolaas Simonsz. en Wouter Jansz., die in de vonnissen van de Raad van Beroerten ook als kerkenraadsleden vermeld worden, zijn slechts door buitenstaanders, "van horen zeggen", genoemd, Marcus, Sententiën, p. 63, 67-69, 212; Van Vloten, "Onderzoek", p. 9, 89, 98, 129, 154, 160-161. Een eventueel lidmaatschap van de kerkenraad van Reinier de la Dauvre en Joachim Stuetelinck (Marcus, a.w., p. 211) wordt nergens bevestigd.

predikant:	Gelein Jansz. d'Hoorne, schrijnwerker (ca. 1559-1567)
hulppredikanten:	Benedictus den Engelsman Salomon de houtzager Samson Moreys, timmerman Hendrik van Os, voormalig pastoor van de Sint-Pieterskathedraal
catechese:	Anthonis Willemsz. van 's-Hertogenbosch, norbertijn
voorzangers:	Jacques Foy, (schipper?) Richard van de Varent, notaris (Nederlandse psalmen)
kerkenraad':	Adam Jansz., lijndraaier (ouderling) Hans de beeldsnijder (ouderling) Lieven de schoenmaker (ouderling) Mathijs Jansz., goudsmid (ouderling) Mels Andriesz., schaliedekker (diaken) Pauwels Christoffelsz., brandewijnman (ouderling) Samson Moreys, timmerman (ouderling) Misschien ook: Guillaume de la Fosse Jacob Evertsz. Jan d'Hoorne Nicolaas Simonsz. Wouter Jansz.
scriba en ontvanger:	Pieter Boreel, koopman
bode:	Hans van Zwol, kleermaker

Avondmaalsgangers:

Aalbrecht Jansz.

Andries Jacob Oortsz. en echtgenote Willemijne

de echtgenote van Andries Jansz. Brabander en haar dochter

Anne Hugedr. Favoilla met dochter Lucretia Anthonis Jacobsz.

Bartholomeus Claas Domisz.

Cornelis Barbier en echtgenote Jacquemijne

Cornelis de Jonge en echtgenote

de echtgenote van Crijn

Dirk Pietersz.

Dominicus de glasmaker

Emerentia van Goirle, echtgenote van Salvador de la Palma Geert Lenaartsz.

Geertken apotheker

Hugo Jansz.

Isabeau Haeck, echtgenote van Jacob Jansz. van der Meersche

Jacob Evertsz.
 de echtgenote van Jacob Jorisz. (kuiper)
 Jacob de Questere
 Jacques Foy en echtgenote
 Jan Anthonisz. de Bruyne met echtgenote en schoonmoeder
 Jan de Hiniosa met echtgenote Clara Borslap
 Jan de Lannoy, de jonge
 Jan van de Perre en echtgenote Tanneke
 Josyne Pier Heine
 Josynken, dochter van Servaas Ghijbels
 Lynken van de Perre met dochter
 Mathijs Mathijsz. (uit Vlissingen) en echtgenote
 Nicolaas Thuys en echtgenote Cathelyna Adriaansdr.
 Noel Adriaansz.
 Olivier Corbeau
 De echtgenote van Pauwels Christoffelsz.
 Pieter Bartelmeusz.
 Pieter Claasz.
 Pieter Cornelisz.
 Pieter Symonet en echtgenote
 Pieternella Willeboordsdr., echtgenote van Vincent Laureisz.
 Reinier de la Dauvre en echtgenote
 Sara, weduwe van Rein de makelaar
 Simon Jansz. in den Draeck en echtgenote
 Simon Jansz. van Rome en echtgenote
 Willem Robrechtsz. en echtgenote
 Wouter Bartelmeusz. en echtgenote
 Wouter Jansz.

Nieuwerkerk (Duiveland), Doperse gemeente, vermeld in 1558

Nisse, Doperse gemeente, vermeld: 1563-1568

voorganger: meester Filips, chirurgijn

Poortvliet, Hervormde gemeente, vermeld sinds september 1566 predikant:

predikant: Jan Versteech (van Scherpenisse)
 Erasmus Top (van Sint-Maartensdijk) kerkenraad:
 Kerkenraad: Filips Cantsz.
 Jacob Lodewijksz., boer
 Pieter Cornelis z. den Tijt, boer
 Vincent Marinusz., boer

Scherpenisse, Hervormde gemeente, vermeld sinds 1566

Predikant Jan Versteech, voormalig pastoor
 kerkenraad: Adriaan Domisz., boer
 David, barbier
 Jan Marinusz. de Bode, boer
 schoolmeester: Jaspar Erasmusz. van Vliet

Sint-Maartensdijk, Hervormde gemeente, vermeld sinds 1566

predikant: Erasmus Top (doctor Spoel), wever

kerkenraad: Jacob Anthonisz. (ouderling)

Lieven Quirijnsz., boer (ouderling)

Maarten Engel Jacobsz., winkelier (ouderling) waarschijnlijk ook:

Dignus Jansz.

Dirk Victorsz., boer

Jan Jansz., timmerman

ontvanger: Cornelis Cornelisz. Zoutevisch

Sommelsdijk, Doperse gemeente, vermeld: 1560?, ca 1568-1571

voorganger: Aart Jansz., smid (ca. 1568-1571)

herdoopten: Joos Jansz., van Krabbendijke

Jacob Joosz., van Goes

wellicht ook: Jan Barendsz. en echtgenote

Tholen, Hervormde gemeente, vermeld: 1566-1570.

predikant: Jan Versteech, van Scherpenisse

hulppredikanten: Anthonie Pietersz.

Balten Huibrechtsz., barbier

kerkenraad: Claas Pietersz., kleermaker (voorlezer)

Cornelis Jacobsz., kuiper

koster: Jan Dingemansz.

Veere, Doperse gemeente, vermeld: maart 1534-1537; 1560-1565

herdoopten jaren '30: Adriaan Woutersz. uit Schiedam

Arend Pauwelsz., kleermaker

Marijtgen, zijn echtgenote

Jan Evertsz., schoenmaker

Anneke, zijn echtgenote

Pieter de blokmaker

herdoopten jaren '60: Aaltgen Pieters

Adriana Theunes

Barbara

Evert Hendriksz.

Gerritgen Jansdr.

Janneken Harmans

Joos Joosz., schoenmaker

Veere, Hervormde gemeente, institutie ca 1560.

predikant: Adriaan Jeroensz. Obry (doctor Leest), schoenmaker (tot april 1567)

Jan van Miggrode, voormalig pastoor en kanunnik (sinds 1566)

Anonymus (vanaf april 1567)

kerkenraad: (1562) Joannes Nerdensis (diaken)

(1566) George Kincaid, (Schots) koopman

Hendrik Zomer, koopman

Jan Reygersberch, apotheker

vermoedelijk ook: Adriaan Knape, koopman

Adriaan Loysz., chirurgijn

Alexander Sigait, (Schots) koopman
 Claas Claasz., smid
 Cornelis de Ram, droogscheerder
 Gijsbert, barbier
 Hans Turck, metselaar J
 an Pronck, kleermaker

avondmaalsgangers:

Leunis de taanman
 Ocker de lijndraaier
 De echtgenote van Cornelis van Heussen

Vlissingen, Doperse gemeente, vermeld in 1567

voorganger Hendrik Alewijnsz., tasmaker; gearresteerd voor 25 juni 1568

Vlissingen, Hervormde gemeente, institutie voor augustus 1561
 predikant: Erasmus Top, wever (mei 1561-1563?)
 Geleijn Jansz. d'Hoorne, tot voorjaar 1567 (combinatie met Middelburg)
 kerkenraad: Willem Jansz. Cooman, koopman
 Herman Willemsz., smid
 avondmaalsgangers:
 Joos, schoenmaker
 Mathijs Mathijsz., scheepsmaker, en echtgenote

Zierikzee, Doperse gemeente, vermeld eind 1534-1536; vanaf 1552

voorganger: Aart Jansz., smid (ca 1564)?
 Huibrecht (voor augustus 1571)
 herdoopten jaren '30: Adriaan Aartsz., wever
 Adriaan Cornelisz. de Crigere?
 Adriaan Jorisz., smid
 Jan Jansz. van Tongeren, schaliedekker
 Janneke, weduwe van Melchior
 Simonsz. Pieter Gerritsz., schoenmaker
 herdoopten in 1558: 25 herdoopten en ca 50 kandidaten, namen niet bekend
 herdoopten jaren '60: Francois Spierinck?
 Michiel Gerritsz.
 Tanneke Hendriksdr.
 Tryskén, tweede echtgenote van Michiel Gerritsz.
 Valerius van Geneff
 De echtgenote van Valerius van Geneff (Tryskén?)

Zierikzee, Hervormde gemeente, sinds 1563?

predikant: Jacob Jorisz. Baselis
 kerkenraad: Adriaan Lenaartsz. Poelvoet
 Bartholomeus Adriaansz. Cau, vleeshouwer
 Jan Jansz. de Wever, leerlooier
 Jan Kempez., metselaar
 Jaspas Jansz. Oudejans, chirurgijn (diaken)
 Pieter Couwenburg Pietersz., klerk van de weeskamer
 Rochus Adriaansz. Hoffer, vleeshouwer

Willem Adriaansz. Schenck, vleeshouwer
vermoedelijk ook: Jan de houtzager

II. PERIODE 1533-1540: DE DOPERSE BEWEGING MANIFESTEERT ZICH

Arnemuiden:

Aachte Jansdr. (d)

Adriaan Jansz., zie Middelburg

Gerrit Claasz.

Pieter Romboutsz. (Pier de Pape) (d)

de echtgenote van Pieter Romboutsz. (d)

Baarland:

Jan de Kramer uit Gorinchem, marskramer

Bergen op Zoom (uitgeweken Zuid-Bevelanders):

Cop Heinen, zie Reimerswaal

Cornelis van Valkenisse, priester, verwant met Dignus de brouwer (d)

Dignus de brouwer uit Kouwerve (d)

Ingel (Engel) Cornelisz. uit Everswaard, beeldsnijder (d)

Biezelinghe: Coppen Clap

Bommenede:

Pieter Daensius, zie Waarde

Brouwershaven: Cornelis Jansz., pastoor

Gapinge:

Jan Woutersz., zoon van Wouter Heinen (d)

Laurentie Jansdr., gehuwd met Wouter Heinen (d)

Goes:

Adriaan Jansz., zie Middelburg Claas in de Zwaene

Grijpskerke:

Lieven de schoenmaker

Middelburg:

Aalbrecht Ficke uit Liibeck, koopman (?) (d)

Adriaan Aartsz., zie Zierikzee

Adriaan Jansz., kleermaker (d)

Anna Barendsdr.

Anthonis (schele Teunken), kruier (d)

Barbara Adriaansdr., gehuwd met Cornelis Cornelisz. (d)

Bartelmeus Andriesz., timmerman gehuwd met Tanne Hermansdr. (d?)

Cop Heinen, zie Reimerswaal

Cornelia Wouters, gehuwd met Jan Pietersz. (d)

Cornelis Cornelisz., blauwverver, gehuwd met Barbara Adriaansdr. (d)

Cornelis Evertsz., (schoenmaker?) (d)
 Cornelis Polderman (d)
 Fyne Kammen uit Brugge, kramer (d?) Gillis van Dendermonde (d)
 Govaart Gellius uit Friesland, priester, procureur
 De echtgenote van Govaart Gellius
 Hein, lijndraaier (d)
 Jacob de Grave, kleermaker (d)
 Jacob Jansz., linnenwever
 Jan van Gorsman
 Jan Jansz. van Tongeren, zie Zierikzee
 Jan Joosten uit Goeree, priester (d)
 Jan Mathijsz. Blauwaert, goudsmid (d)
 Jan Pietersz. (Pooxken), lijndraaier, gehuwd met Cornelia Wouters (d)
 Jeroen Jansz., kuiper (d)
 Laurens, schrijnwerker (d)
 Lodewijk Pietersz., linnenwever
 Marcus Cornelisz. uit Westkapelle (Vlaanderen), tasmaker (d)
 Tanne Hermansdr., gehuwd met Bartelmeus Andriesz. (d?)

Poortvliet:

Adriaan Cornelisz.
 Andries Lanze Cant Mathijsz. Claas (lange Claas)
 Claas Dirksz.
 Cornelis Jacobsz. Bluts
 Jan (meester), barbier
 Jan de koster Marinus Matheusz.
 Quirijn Domisz. Willem, zadelmaker
 Een molenaar (naam niet vermeld)

Reimerswaal:

Cop Heinen uit Kouwerve, linnenwever, ook werkende mitter spade (d)

Sommelsdijk:

Anna Jacobsdr.
 Pauwels Herrentsz., leemplecker

Veere:

Adriaan Jansz., kleermaker, zie Middelburg Adriaan Jansz. Nore
 Adriaan Woutersz. uit Schiedam (d)
 Anneke, geboren in het Sticht van Munster, gehuwd met Jan Evertsz. (d)
 Arend Pauwelsz., kleermaker, gehuwd met Marijtgen (d)
 Clement, kleermaker (d)
 Jan Evertsz. uit Deventer, schoenmaker, gehuwd met Anneke (d)
 Jan van Hasselt
 Macharis Schuit
 Marijtgen, gehuwd met Arend Pauwelsz. (d)
 Pieter, blokmaker (d)
 Quirijn, schoenmaker (d?)
 Reinier Antheunisz., schaliedekker
 Reiniere Jacobsdr., gehuwd met Anthonis Berthoensz. (d)

Vlake:

Jan Wynter, geestelijke

Waarde:

Pieter Daensius uit Gent, augustijner monnik

West-Souburg:

Pieter Daensius, zie Waarde

Yerseke:

Adriaan Jansz., zie Middelburg

Zierikzee:

Adriaan Aartsz. uit Schiedam, wever (d)

Adriaan Cornelisz. de Crigere (d)

Adriaan Jorisz. uit Brouwershaven, smid, gehuwd met Elisabeth Andriesdr. (d)

Elisabeth Andriesdr., gehuwd met Adriaan Jorisz. (d)

Jan Jansz. van Tongeren (Hansken), schaliedekker (d)

Janneke uit Brielle, weduwe van Melchior Simonsz. (d)

Job Willemsz. uit Goeree, kleermaker (d)

Laureis Lievensz., alias Moelenaer, kanunnik van het kapittel

Lieven, zoon van Iman Jansz. Boenaert, pastoor van de begijnhofkerk (d)

Lieven Jacobsz., schoenmaker (d)

Marijke, gehuwd met Jozef (d)

Maritgen Adriaansdr. uit Schiedam, gehuwd met Christiaan Jansz. (d?)

Pieter Domisz. (d)

Pieter Gerritsz., alias Waegeman, uit Enkhuizen, sch.m., geh. met Hendrikgen

Hendriksdr. (d)

Rochus Jacobsz., schoenmaker (d)

3. GELOOFSGETUIGENISSEN VAN MARTELAREN

Die genoemd worden in het overzicht van Dr. C. Rooze-Stouthamer. Blz. 68

Overgenomen uit: Thieleman J. van Braght. Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. De 'Martelarenspiegel'.

Bladzijde 301 Van Braght

Joos Jansz. 1563.

In ditzelfde jaar 1563 werd ook te Somerdijk [Sommelsdijk] om de beleving van de waarheid gevangen, een broeder genaamd Joos Jansz. Terstond werd hij naar Zierikzee gevoerd waar hij veel onderzoeking en aanstoot geleden heeft. Maar op generlei wijze is hij van het Woord Gods en de liefde van Christus afgeweken, noch zich laten bewegen. Zodat hij ten laatste ter dood werd veroordeeld en onthalt. Hij heeft also de waarheid vromelijk met zijn bloed betuigd.

Het tevoren gemelde plakkaat van de keizer Karel V in het jaar 1550 gemaakt en door Philips de 2e, koning van Spanje 1556 bevestigd (op welk jaar wij het omstandig vertoond hebben) alsook Anno 1560, werd nu ter tijd - te weten als men schreef 1564 - voor de 3e maal vernieuwd en vastgesteld. Tot de vernieuwing en ondergang van onnozele en weerloze Christus-gelovigen zoals te zien is in het groot Plakkaatboek van Gent en geallieerd door Willem I, prins van Oranje in zijn verantwoording tegen zijn wedersprekers, editie 1569, pagina 165.

Hierop is geen kleine verdrukking gevolgd als uit de beschrijving der volgende martelaren kan gezien worden.

Bladzijde 282.

Joost Joosten te Veere in Zeeland verbrand in het jaar onzes Heeren 1560.

Het is geschied in het jaar 1560 dat te Veere in Zeeland gevangen is, een jonge broeder genaamd Joost Joosten, geboren te Goes, een stedeke in Zeeland, die redelijk goed in de Latijnse taal ervaren was.

Het is geschied, als hij een student was van omtrent 14 jaar, dat koning Philips de 2e in Zeeland was en dat deze Joost Joosten in de kerk op het orgel zong voor een koraal, zoals het in de Papistenkerk gebruikelijk is. En dat de koning zo'n behagen had in het zingen van deze gezelschap, dat hij hem mee wilde nemen naar Spanje. Om die reden is Joost wel 6 weken verborgen geweest omdat hij niet begeerde te vertrekken.

Daarna is hij tot had waarachtig geloof bekeerd en heeft zich volgens dien op zijn geloof laten dopen; leidende also een christelijk leven.

Dit hebben de benijders van de waarheid niet kunnen verdragen en hebben hem gevangen als hij 18 jaar was. Hij heeft veel aanvechtingen moeten lijden en is verscheiden keren verzocht om zich van het geloof te onttrekken. Hij moest met 4 kettermeesters disputeren van vele Artikelen van het geloof, doende grote naarstigheit om hem tot hun religie over te trekken. Als zij hem nu met zulke middelen niet konden bewegen hebben ze hem vreselijk gepijnigd, voornamelijk met instrumenten

genoemd *ijzeren teerlingen* die zij hem bij de knieën ingedrongen hadden en dat deze bij de enkels er weer uitkwamen.

Maar dit alles heeft hij met groot geduld en standvastigheid verdragen en heeft de schatten die hij in het aarden vat had ontvangen getrouw bewaard. Daarom is hij door Herodus' kinderen ter dood veroordeeld om verbrand te worden.

Wat zij aan hem volbracht hebben op een maandag voor Kerstdag waar hij ter dood gaande zich zeer verheugde in de Heere. Hij zong nog toen hij ging in het strooien huiske waarin hij verbrand werd. Het laatste vers van het liedekje door hem gemaakt luidde:

O Heere, Gij staat altijd in mijn zinnen.

Hij heeft ook een Belijdenis des geloofs geschreven van 5 bladen papier. Maar deze is door verloop van lange tijd verloren.

Joost gemarteld

Bladzij 424.

Dirk Andriesz. 1569.

Dirk Andriesz., een vroom en godvruchtig broeder werd te Zierikzee gevangen in het jaar onzes Heeren 1569. En als hij in alle aanzoek en lijden even vast aan de liefde van Christus bleef hangen is hij eindelijk als een ketter ter dood veroordeeld. Hij heeft also ter navolging van Christus die de bittere dood voor hem gestorven was, ook om des Heeren wil graag zijn tijdelijk leven in de dood overgegeven om met Hem in het eeuwige leven te komen.

Bladzij 371.

Valerius, schoolmeester. Anno 1568.

Anno 1568 is een Godvruchtig, vroom broeder geheten Valerius, om het getuigenis van Jezus te Brouwershaven in Zeeland gevangen genomen, hebbende in zijn tijd te Hoorn in Holland en Middelburg in Zeeland het schoolmeesterschap bediend. Deze genoemde is een ijverig navolger van Christus geweest. Hij heeft zijn ontvangen pond niet in de aarde willen verbergen maar met grote naarstigheid op woeker aangelegd. Zodat hij op wegen en straten waar hij een geschikte gelegenheid zag, de lieden met Gods woord vermaand heeft en de zondaren met de vervaarlijke straf en wraak Gods bedreigd, die in de haastige wederkomst van Christus van de hemel over alle goddeloosheid geschieden zal.

En wederom, hij heeft de boetvaardigen getroost met een grote en heerlijke beloften en beloning die God de Heere in het einde der wereld alle gelovigen uitdelen zal. Zodat hij door dezen van de verduisterde mensen die het licht van het Evangelie niet willen horen, noch verdragen, in ongenade is gevallen waardoor hij eenmaal te Goes

in Zeeland in de banden is gekomen.

Maar wederom daaruit verlost behoudende zijn geloof, is hij eindelijk te Brouwershaven in het land van Zierikzee gevangen genomen waar hij veel aanvechtingen en langdurige gevangenis heeft geleden. Maar door des Heeren genade alles heeft overwonnen en het geloof der waarheid met zijn dood en bloed betuigd en verzegeld heeft. Hij heeft alzo de kroon van het eeuwige leven uit genade verworven.

Hij heeft ook de tijd van zijn gevangenis niet ledig voorbij laten passeren. Maar 2 schone lezenswaardige boekjes heeft hij geschreven en vanuit zijn gevangenis gezonden. Waarvan het 1e luidt: "Het afnemen en het verval van de Apostolische Gemeente en de opkomst van de Antichrist. En hoe het licht van het Evangelie door dezen werd verdonkerd. Geschreven in de 60e week van zijn gevangenis met een hartgrondige vermaning aan de afvalligen van Gods Woord, opdat ze intijds de genade van de Almachtige mogen zoeken terwijl Hij nog te vinden is."

Het andere boekje wordt genoemd: *de proeve des geloofs*. Waarin hij met grote naarstigheid leert, deze wereld met alle zienlijke dingen voor niets en als schade en drek te achten, opdat men maar Christus mag gewinnen. Waarover hij alle gelovigen vermaand om Christus' wil arm te worden en de rijkdom te verwachten hierna bij God in de Hemel. Waarom hij - de nagelaten armoede en Godsvrucht van Menno Simons S.G. zeer prijst - en dat hij in dezen veel anderen beschaamd.

Waarom wij het voorste deel van dit genoemde boekje hier hebben bijgedragen tot zijn gedachtenis. Opdat de lezer bij dit weinigje, het andere mag beoordelen, omdat het te lang zou zijn om het hier meer te stellen.

Hij heeft uitgeschreven de 14e week van zijn gevangenis. Leest het met opmerking.

"O gij natuurlijke onpartijdige lezer of hoorder die enig verstand heeft, gij mag wel weten en denken dat een mens die zo verdorven kwaad is en zoveel kwaad heeft gedaan, dat hij zal moeten sterven waar hij gevangen is; zich behoort te vrezen nog meer kwaad te doen opdat hij ten laatste niet gevangen en gedood wordt. Maar laat hij niet af van het kwaad, dan zal hij in het einde gevangen worden om zijn misdaden wil. Dan mag hij gevangen zijnde zich bedenken en bekommeren nacht en dag hoe dat hij los of vrij zou mogen uitkomen. Hetzij met list, geweld of uitbreken en alom dat hij zijn onzeker leven een weinig tijd verlangen mocht; en dat hij al brak hij uit ten laatste het toch moet laten."

Valerius gaat verder met zeer ernstige vermaningen aan al degenen die de wereld dienen en het zalige geloof in Christus verachten. Daarna besluit hij als volgt.

ˆZullen wij zalig geworden door Gods barmhartigheid dan moeten wij ons beteren en moeten uit God wedergeboren en gehoorzame kinderen Gods zijn en Christus volgen in de wedergeboorte en de voetstappen des geloofs door de enge weg tot het eeuwige leven. Zo worden wij echter niet zalig uit verdienste van goede werken, maar uit de genade door Christus geschied. Want al was het dat wij heilig, onstraffelijk en volmaakt in alle gerechtigheden leefden, gelijk de Schrift eist en dat we leden om der waarheids wil, - ja een bitterder dood dan Christus, hetwelk bij ons mensen onmogelijk is, - zo kunnen wij niet zalig zijn door onze eigen goede werken maar alleen door Gods barmhartigheid en de genade van onzen Heere Jezus Christus, die alleen onze zaligheid gewrocht heeft. En indien wij onze zaligheid zochten of stelden in onze goede werken of in ons lijden, dan zouden wij afgoderij bedrijven en wij waren onszelf tot een afgod als wij op onszelf betrouwden. Maar nu is onze zaligheid gelegen alleen in Gods ontferming en niet in ons lopen en jagen. Ja, al jaagden en

liepen wij nog zo goed, hetwelk wij schuldig zijn te doen, dat wij de volkomenheid (daar wij van Christus onder begrepen zijn,) verkregen hadden, wat ons bevolen is en schuldig zijn te doen - zo waren wij dan nog maar onnutte dienstknechten. Want hoeveel onnutter zijn wij dan nu met zo vele gebreken. Als is het dat wij met een goede wil naar het goede staan en dat gaarne wilden volbrengen; en het ons leed is dat wij niet volkomen zijn?

Zo zijn wij dan verplicht en schuldig ons zeer laag te vernederen onder de overvloedige genade Gods en om te bidden. Want het eeuwige leven is een genade Gods en geen schuld, noch loon uit onze arbeid, of verdienste uit goede werken. *Want wij zijn Gods werk geschapen in Christus tot goede werken, die God bereid heeft opdat wij daarin wandelen zouden*, gelijk wij schuldig zijn te doen zowel in het minste als in het meeste.

Maar het loon der zonde is de dood. Zo moeten wij dan de zonde haten en vrezen, zodat wij ze niet navolgen noch volbrengen, willen wij zalig zijn door Gods genade en gave. Zo zijn wij door Christus verlost van des duivelsbanden en zonden.

Dat niemand dan zegge, noch hoopt zalig te worden uit zijn goede werken, want die zijn te weinig. Dat ook niemand zegge: zouden wij niet zorgen, zouden we ons niet generen? Waarvan zouden we moeten teren; dan tot degene die zeggen dat men zich met de arbeid zijner handen niet generen zal maar leeg moeten gaan?

Dat ook niemand zegge, het uur en de dag des Heeren weet niemand dan Degenen die de ure en dag gesteld heeft; daar mij de Heere voor beware. Wacht u dan voor lichtvaardige klappers want het zal met de spotters haast uit zijn. En wanneer ge uw gemoed uitspreekt of met zachtmoedigheid bestraft hetgeen dat u niet aanstaat, en als u dan iemand in 't goede weerstaat, zo zwijg terstond opdat ge uw vrede en gerustheid van consciëntie mag behouden. Bezwaart het u, valt in generlei twist opdat ge in vrede bevonden wordt als de Heere komt. Wij moeten toch hier geweld lijden en onrecht maar het zal niet lang duren. Dat wij toch onze zielen met lijdzaamheid bezitten.

De 14e week van mijn gevangenis, de 1e dag van Januari, zo genoemd in het jaar 1568.

Ik betrouw dat dit tegenwoordige jaar niet zo zal gaan als het voorledene.

Waakt en bidt want gij weet de ure niet nog de dag. Doch de Godvruchtigen mogen hier bedenken of dit het jaar is in welke de Heere Zijn uitverkorenen en gelovigen verlossen zal.

Elk zij gewaarschuwd.

Bladzijde 38 Van Braght

**Pieter Gerritsz.
Pieter Jorisz.
Pieter Leydekker.
Janneke Mens.
8 september 1536.**

Op Sint Margarieten dag, 's morgens heeft de Baljuw te Zierikzee 3 broeders en een zuster genaamd Pieter Gerritsz. Pieter Jorisz. Pieter Leydekker. Janneke Mens gevangen genomen, die hij half gekleed meenamen en hen zette op Den Steen. Daar hebben zij 7 weken gevangen gezeten en wilden door geen lijden, noch aangedane ellenden afwijken. Als ze nu geëxamineerd of onderzocht werden en men hen veel menselijke inzettingen voorstelde die zij met Gods Woord zochten af te weren, zei de burgemeester: wij achten uw Woord Gods niet, maar wij houden ons aan des keizers

Mandament [bevelschrift] en allen die iets daartegen doen zullen wij bespottelijk uitroeien.

Zij antwoordden: heer burgemeester, daarmee betoont gij u te willen wezen een voorstander van het Babelsrijk en van Bel, omdat u hier op aarde wel enige beloning ontvangt, maar hierna met de Antichrist en het gekroonde Beest de eeuwige verdoemenis in de vurige poel ontvangt.

Toen werden ze op de pijnbank gelegd; (hoewel zij burgers waren, tegen de privilege) doch ze hebben niet willen afstaan al werden ze gepijnigd dat er bloed bij de voeten uitliep. Maar hun betrouwen en roepen was in alles tot God. Na het beëindigen werden ze weer boven gebracht daar zij elkaar met Gods Woord getroost hebben.

Eindelijk zijn ze de 4e september ter dood veroordeeld. Men bracht hen gebonden op de stellage. Niettemin zijn ze vrijmoedig en ootmoedig als lammetjes van Christus voortgetreden en hebben ten laatste neerknielde gezegd met Stefanus: *Heere Jezus in Uw handen ontvang onze geest*. En zijn samen in korte stond onthoofd, hun lichamen verbrand en de hoofden op staken gesteld. Alzo hebben deze hun offerande gedaan.

Bladzij 298 Van Braght,

Jan Janse Grendel. 31 januari 1563

In het jaar 1562 is er een man van Oudewater binnen Goes gekomen wiens naam was Jan Grendel van Kortrijk in Vlaanderen. Hij is op dezelfde avond als hij in de stad kwam van de schout Uytwijk aangetast of gevangen; die hem in zijn huis gebracht hebbende vroeg naar zijn geloof. Daarvan heeft hij een openlijke bekentenis gedaan na welke hij in de gevangenis gesteld werd, daar hij omtrent een jaar gelegen heeft.

Maar omdat deze schout Uytwijk zich niet goed gedroeg in zijn officie is hij van zijn schout-ambt afgezet en een andere met name Floris Schaek is in het officie getreden. Onder dezen is hij na veel aanzoeken en lijden in de vastentijd van het jaar 1563 openbaar op de markt, vanwege zijn geloof, verbrand of gedood.

Van Braght, bladzijd 537.

Dirk Mieuwesz. 1571.

Na menigerlei vervolging, moorden en branden tegen de ware navolgers van Christus is mede te Vlissingen in Zeeland een vroom broeder met name Mieuwesz. gevangen en na lange gevangenis is hij door de Baljuw en stokmeester geoorloofd hen enige dienst te doen tot nut van hun huishouding waardoor hij een enige van zijn medegevangenen dikwijls uit de gevangenis gelaten is. Waarover ter gelegener tijd enige gevangenen ontlopen zijn en hebben de genoemde Mieuwesz. geraden mee te vluchten, hetwelk deze vriend van Christus geweigerd heeft vrezende dat door deze zaak de stokmeester en die hem had laten weglopen in last zou komen.

Aldus gevangen blijvende is hij de 6e maart 1570 voor Pasen verwezen ter Bank om gepijnigd te worden het andere jaar anno 1571, de 8e mei is hij ter gemelde plaats in grote volstandigheid verbrand en heeft de God des hemels en der aarde zijn tijdelijk en vergankelijk lichaam tot een lieflijke reukwerk opgeofferd; niet lijdende als een dief of moordenaar, noch die naar andermans goed stond, maar alleen om der waarheid van Christus en een goede consciëntie wil. Waarom voor hem de beloften van Christus vaststaan, Die gezegd heeft: *zalig zijn zij die om der gerechtigheid vervolgd worden, want hunner is het koninkrijk der hemelen*.

Van Bracht bladzij 305.

**Willeboord Cornelisz. te Middelburg in Zeeland om de evangelische waarheid
gedood. Anno 1564, de 14e september. Samen met Mr. Jelis Matthijsz.**

Een brief van de Willeboord Cornelisz. geschreven uit de gevangenis te Middelburg, daar hij gevangen lag, die hij met zijn bloed bezegeld heeft. Luidende aldus:

De genade en vrede van God de hemelse Vader die ons geschied is door Jezus Christus Zijn enige Zoon, onze Heere, die wil u vertroosten in al uw druk, mijn hartgrondige lieve zuster in den Heere; en de Heilige Geest wil u leiden in alle waarheid en gerechtigheid tot het einde toe. Die sterke hand Gods wil u en mij houden op een effen baan dat wij mogen recht wandelen tot het einde toe. Amen.

Nademaal mijn hartgrondelijke lieve en beminde zuster in den Heere, dat wij in deze ellendige en bedroefde wereld moeten allemansroof geacht worden, zoals ons de profeet heeft verhaald, Jesaja 59 vers 15; ja Christus Jezus zelf gezegd: *gij moet gehaat worden van alle mensen om Mijns Naams wil. Ja* wij worden geacht als verleiders nochtans waarachtig en wij zijn een schouwspel geworden. Wij hebben in alle dingen verdrukking, maar wij zijn niet beangst. Wij worden gedrongen, maar wij worden niet verslaagd. Wij lijden vervolging maar wij worden niet verlaten. Wij worden verdrukt, maar wij vergaan niet. Wij zijn gerekend als schapen die ter dood beschikt zijn, maar in alle dezen overwinnen wij verre om Zijnentwil, Die ons heeft liefgehad.

Want mijn lieve schapen, wij weten dat wij door veel druk en lijden moeten ingaan in het koninkrijk der hemelen. Want wij weten zolang wij nog tehuis zijn in het lichaam gaan wij in pelgrimage in het afwezen van de Heere. Daarom zegt Petrus: *ik vermaan u, als pelgrims en vreemdelingen, onthoud u van de vleselijke lusten die strijden tegen de ziel.*

Daarom mijn lieve schapen, al hebt ge nu met Abraham ons vaderland verlaten, daarom wees niet traag in uw voornemen. Maar wees ijverig in de geest, schikt u naar de tijd, wees vrolijk in de hoop, geduldig in de verdrukking en gedurig in het gebed. Neemt u der heiligen nooddrift aan en ziet toe dat gij gaarne hen herberg. Want mijn lieve schapen, al is het dat onze uitwendige mens vergaat zo wordt nochtans de inwendige van dag tot dag vernieuwd. Want onze druk die tijdelijk en licht is, brengt ons toe een eeuwig en over de maat grote gewichtige heerlijkheid; ons die niet zien op hetgeen dat zichtbaar is maar dat onzienlijk is.

Daarom mijn lieve zuster, ziet altijd op de Hertog des geloofs en op de Voleinder Jezus, Dewelke als Hem de blijdschap voorgelegd werd, heeft Hij aan het kruis geleden met verachting van de schanden. Gedenkt Zijner die al zulk wederspreken van de zondaren tegen Zich heeft geleden opdat gij niet aflat in uw nood en niet mat wordt. *Want die de Heere liefheeft kastijdt Hij en Hij geselt een iegelijke zoon welke Hij liefheeft en ontvangt.* Want onze Zaligmaker heeft zelf zoveel geleden om onzentwil. Zodat Jesaja wel mag zeggen: *Hij had geen gedaante noch schoonheid en er was geen gedaante dat wij Hem zouden begeren. Hij was de allerverachtste en onwaardigste, vol smarten en krankheden. Hij was zo veracht dat men ook het aanschijn voor Hem verborg.* Dat Hij wel zeggen mag door de profeet: *ze gaven Mij gal tot spijs en gaven Mij als Ik dorstig was, voor Mijn drank gal en edik. En alle mensen bespotten Mij, zij schudden de kop en zij sperden de mond op tegen Mij.* Ja,

zoals Hij door de profeet zegt: *Ik ben een worm en geen mens, een spot der lieden en verwachting des volks.*

Mijn lieve zuster in den Heere, heeft het Hoofd aldus geleden, de leden moeten volgen. Laat het u niet verdrieten, dat gij nog in deze wereld of woestijn moet zwerven. *Want God is het Die in u werkt beide het willen en het volbrengen naar het goede voornemen uws gemoeds.*

Mijn lieve schapen, *laat altijd uw licht schijnen onder het erge en verkeerd geslacht opdat degenen die u van u achterklap doen als van misdadigers, zij uw goede werken mogen zien en Godprijzen in de dag der bezoeking.*

Mijn hartgrondelijke lieve zuster in den Heere, verbeid toch de tijd met lijdzaamheid, wees lankmoedig tot de toekomst van onzen Heere. Ziet naar de akkerman, die verbeidt de kostelijke vrucht van de aarde geduldig verwachtede totdat hij ontvangt de morgenregen en de avondregen. *Hierom wees lijdzaam en versterk uw hart want de toekomst des Heeren geaakt.*

Mijn lieve zuster gij hebt gehoord de lijdzaamheid van Job en hebt ook gehoord het einde des Heeren dat Hij barmhartig en een Ontfermer is.

Mijn lieve schaap, laat ons recht behouden tot het einde toe dat wij hebben. Hij is getrouw die het ons beloofd heeft.

Mijn lieve zuster, vernedert u, altijd al uw zorg werpend op de Heere, want Hij zorgt voor u en voor ons allen. Want wij weten ons loon al tevoren. Is het dat wij Zijn geboden tot het einde toe vast behouden, naar onze zwakheid; en dat verwachten wij met lijdzaamheid. Daarom zegt Paulus, *dat de liefde de band der volmaaktheid is.* En Petrus zegt: *hebt elkander brandende lief want de liefde bedekt de menigvuldige zonden.*

Mijn lieve zuster in den Heere al moeten wij tot een de spot van de wereld wezen, en moeten zwerven in vreemde landen, het zal ons niet beletten als de Heere zal zeggen: *komt in gij gezegende Mijns Vaders bezit het Rijk hetwelk u bereid is van den beginne der wereld.*

Dan zal het kind geboren wezen; dan zal er niet meer gelasterd worden. Dan zullen al onze vijanden overwonnen wezen. Dan zullen onze tranen van onze ogen afgedaan worden. Dan zal ons geen leed meer geschieden. Dan zullen wij drinken van de Fontein des levens om niet. *Want alles wat er geschreven is, dat is tot onze lering geschreven opdat wij door lijdzaamheid en troost der Schrift hoop zouden hebben.* De God der lijdzaamheid en vertroosting geve u dat ge onder elkaar enerlei gezind zijt, naar Jezus Christus opdat gij éénmoedig met één mond prijzen mag God de Vader van onzen Heere Jezus Christus. Daarom neemt elkander aan, gelijk ons Christus heeft aangenomen tot de heerlijkheid Gods, de Vader van onzen Heere Jezus Christus. Amen. Adieu, mijn lieve zuster in den Heere! Amen.

Bij mij, Willeboord Cornelisz. in banden geschreven.

Bladzij 306 Van Braght

Mr. Jelis Matthijsz. [Gillis] om het getuigenis van Jezus Christus te Middelburg gedood. Anno 1564.

Een brief van Mr. Jelis Matthijsz. geschreven in de gevangenis te Middelburg in het jaar 1564 daar hij om de Naam des Heeren zijn leven liet.

Het vaste fundament Gods blijft eeuwig.

Genade, vrede, overvloeiende liefde onzes Gods met de hartgrondige, onuitsprekelijke liefde van Zijn Zoon onze Heere Jezus Christus, met de uitverkoren gave des geloofs is ons van God de barmhartige en lieve Vader door Christus Jezus geopenbaard en gegeven aan Zijn heiligen, die Hij door Zijn Vaderlijke liefde daartoe verkoren, geroepen en geordineerd heeft; ja verlost van de ketenen en zware banden der eeuwige duisternis des ongeloofs, daar deze erge, boze, verkeerde wereld mee gebonden is; en heeft ons naar Zijn Vaderlijke barmhartigheid wedergeboren tot een levende zaligmakende hoop en overgebracht in het rijk van Zijn beminde Zoon, door Wie wij hebben de vergeving onzer zonden door Zijn bloed; opdat wij Hem (mijn lieve schapen) nu voortaan zouden dienen in alle gehoorzaamheid, gerechtigheid en heiligheid, zonder vreze, al de dagen van ons leven.

Hiertoe helpe en sterke ons toch de barmhartige, lieve Vader met kracht van Zijn Heilige Geest. Amen.

Nademaal ulieden van mij begerende zijt door uw schrijven en ook door groetenis die ik tot verscheiden stonden van u gehoord heb en ook in voorleden tijden door schrijven van uw lieve huisvrouw die hetzelfde ook aan mij begerende was, zo zal ulieden weten, dat ik menigmaal in mijn hart heb voorgenomen om zulks te doen naar mijn kleine gave, hoewel ik hoop dat zulks eigenlijk geen nood doet; zo hoop ik evenwel dat het voor ulieden des te zekerder en vaster maken zal.

Maar om dies wil ik vrij wat ze te schrijven had en met andere dingen ook onledig ben geweest, zo heb ik het niet zeer wel bij kunnen brengen; nochtans ten allen tijde een vaderlijke zorg voor ulieden gedragen; mijn God menigmaal met vurige harten biddende, naar mijn zwakheid, dat Hij toch u beiden wil bewaren onder de schaduw Zijner vleugelen in deze gruwelijke, periculeuze tijd vol van alle boosheid. En dat Hij u meer en meer vervulle met Zijn Heilige Geest en open doen de ogen uws verstands opdat gij, mijn lieve schapen, des duivels strikken en uitgespannen netten toch recht mag leren kennen, die hij nu zo zeer menigvuldig dagelijks de wedergeborenen stelt. Hoewel zij ulieden voor een deel is niet onbekend zijn, wel wetende wat hij in de zinnen heeft. Waarom gij ook wakende zijt geweest te dezer tijd toe, waarin ik zeer verblijd ben. En ook hierom dat uw geloof wast en toeneemt in de kennis van onze Heere Jezus Christus tot Wie ik ulieden in mijn banden door tranen, met de kracht des Heiligen Geestes met de ander gebaad heb. En gij zijt mijn navolgers geworden en des Heeren en hebt het woord des Evangelies van het kruis van Christus ontvangen met veel zuchten en Goddelijke droefheid en zijt gehoorzaam geworden van harte in de vorm der lering waar gij nu in staat. Alzo dat gij geworden zijt een voorbeeld al degenen in **Middelburg** die hun leven willen beteren en des Heeren kruis willen opnemen. En niet alleen die, maar vele heiligen zijn daardoor verblijd als zij aanzien uw gehoorzaamheid en vernedering in de vreze Gods; dewelke ik hoop dat van dag tot dag nog meer uitgebreid en openbaar worden zal. Enzovoort, enzovoort ...

Blz. 309. Ook bid ik ulieden door de barmhartigheid van onze lieve Heere Jezus Christus dat gij toch niet verzuimt God de barmhartige en lieve Vader door Jezus Christus zijn lieve Zoon te danken en te loven dag en nacht voor Zijn grote, onuitsprekelijke weldaden die Hij aan ons arme en ellendige creaturen bewezen heeft. Hij heeft ons van moeders lichaam af voorzien en verkoren en dat omdat wij Zijn Naam onder de erge en overspelig geslacht recht zouden beleven en belijden en alzo het beginsel van het Christelijk leven tot het einde toe mogen behouden.

Want al is het, mijn hartgrondige lieve schapen en zeer beminde kinderen, dat gij nu rechte erfgenamen van het eeuwig leven door de gehoorzaamheid des Evangelies geworden zijt, en met mij en alle heiligen in het boek des levens geschreven staat, ja tot de menigte van vele duizenden Engelen gebracht zijt, - och mijn waarde, lieve schapen, kan Hij ons toch zo haast weer uitroeien en onze afvalligen namen in de aarde schrijven Jer. 17:13, indien wij in de geboden Gods niet getrouw naar onze zwakheid wandelen tot het einde onzes levens toe. Want wij weten dat de heerlijke beloften der vromen en de kroon des eeuwigen levens in beginsel nog niet in het midden ligt, maar: zo wie volharden zal en getrouw blijft tot het einde, die zal deze ontvangen van de hand des Heeren. Enzovoort ...

Blz. 310. Eerste kolom

... Daarbenevens gedacht ik, dat in Zijn gericht's dag veel kaf bevonden zal worden wanneer Hij de Zijnen overzien zal. Och, zo zal Hij ze toch wel zien die geen bruiloftskleed aan hebben. Waarom ik ook zeer bekommerd stond, zorgende of ik nog in Zijn toekomst door mijn dagelijkse misgrijpen en besmettelijke wandeling niet staande zal blijven. Waarom ik ook dikwijls met tranen Hem gebeden heb, dat Hij mij arme, ellendige door Zijn Vaderlijke barmhartigheid bekwaam wilde maken dat ik om Zijns Naams wil blijven mocht in banden en gevangenis en ook in de dood om Zijn heilige getuigenis te gaan. Dan zal ik gewis zijn geweest van mijner ziele zaligheid; en in de dag Zijner gramschap niet denken te schande te komen. Waartoe Hij mij door Zijn Vaderlijk barmhartigheid nu verkoren en daartoe verwaardigd heeft om Zijn heilige getuigenis voor dit erge overspelig geslacht in mijn banden te betuigen. Waarom ik ook zeer verblijd ben in mijn ziel en het mij van harte leed is, dat ik mijn en onze barmhartige, lieve Vader niet genoeg danken nog loven kan vanwege Zijn onuitsprekelijke grote daden die Hij aan mij, ellendig schepsel bewezen heeft en nog dagelijks bewijst.

Want ik vertrouw door Zijn Vaderlijke genade en barmhartigheid dat Hij mij voorts bekwaam en waardig maken zal, om voor Zijn heilig getuigenis in de dood te gaan. Want Hij weet hoe dat het mij van over lange tijd verlangd heeft om Thuis te zijn en dat om de menigerlei perikelen die ik op de weg zie.

Hierom mijn hartgrondige lieve schapen in den Heere dewijl ik een vaderlijke zorg voor ulieden heb en ik u bemin met een goddelijke liefde, zo kan ik niet nalaten - aangezien ik nog een weinig in deze hut ben - u een weinig door dit schrijven te vermanen, u biddende dat u niet denkt dat ik over u heers, maar zoek u met alle vriendelijkheid op te bouwen tot een volkomen wasdom van Christus, opdat gij mijn lieve schapen, toch een ware brief van Christus bevonden moogt worden. Niet door inkt op papier geschreven maar door de Heilige Geest des levenden Gods, met Dewelke gij ook verzegeld zijt tot op de dag uwer verlossing. Die Gods zeden en rechten in uw harten en zinnen geschreven heeft. Waarvoor gij nu een brief van Christus geworden zijt die van alle mensen gezien en gelezen wordt, die aanzien uw heilige en kuise wandeling in de vernedering uws harten en kleinachting van zelf. Enzovoort ...

Bladzij 312, kolom 1

... Verder mijn hartgrondige lieve schapen in den Heere, hoe het met mij staat en met mijn medestrijders, zult gij weten dat het nog tot bevordering des Evangelies is. Ook zult gij weten dat mij de Heere getrouw bijstaat in mijn strijd en verantwoording en heeft mij kracht gegeven het veld te behouden en heeft mij ook verlost van de mond der hel en der leeuwentanden. Ik meen dat ik daar wel 10 of 12 keer tegen in de weer

geweest ben. Maar de anderen zijn zoveel niet gekweld. In 't kort, ik hoop dat de strijd gestreden is, de loop geëindigd en het leven behouden is. Nu voortaan is mij de kroon der heerlijkheid bijgelegd dewelke ik hoop dat mij door geen schepselen afgenomen zal worden. Want getrouw is Hij die in mij dit goede werk begonnen heeft. Hij zal het mij zonder twijfel wel helpen uitvoeren naar dat goede voornemen mijns gemoeds, opdat ik de Jordaan onbeschadigd door mag komen. God geve ons Zijn genade. Amen.

Deelt dit onder elkander voort en beveelt het Gode, herkauwt het naarstig, verstaat het wijselijk. Och, als gij dit doet zo zal het blijken dat gij samen uw zaligheid zoekt en mijn schrijven in waarde houdt.

Voleindigd de 6e oktober in de 23e maand mijner gevangenis.

Nog eens, mijn lieve kinderen, houdt u toch te samen vroom in het kruis van Christus en wijkt daarvan niet af.

Nog een brief van Mr. Jelis Matthijsz. die hij geschreven heeft aan zijn huisvrouw.

De kracht des Geestes, daartoe een volstandig gemoed, wens ik mijn vlees, mijn bloed, in al hun druk, strijd en zware nood. Amen.

Mijn waarde, lieve huisvrouw die ik voor God en Zijn gemeente getrouwd heb.

Nademaal de tijd van mijn verscheiden nu voorhanden is, zal het ulieden nog believen te weten, dat mijn hart en gemoed met u bekommerd staat, u wat te willen schrijven; nochtans kwade gelegenheid hebbende. Overmits het met ons also staat en dat alsnu wel 8 of 10 dienaars ons bewaken en bewaren, zodat ik weinig kracht van geest bij mij voel om u nog een weinig te schrijven. Overmits het ons zo onvoorziens overkomt, want wij hadden niet een woord gehoord. En Willeboord, mijn trouwe maat, was al eensdeels ontkleed toen kwam onze waard en waardin boven en zeiden: *Mr. Jelis en Willeboord, kom af!*

En wij afkomende zagen de stadhouder daar en de Baljuw kwam met hem, die ons zulks voorhield; met dewelke ik wat woorden had.

Kortelijk, mijn hartgrondige lieve uitverkoren vlees en bloed, ik zal nu gaan de weg van alle profeten en getuigen van onze lieve Heere Jezus Christus waarin ik tot deze tegenwoordige tijd zeer vrolijk en welgemoed ben. Ja, ik vind zulke vreugde en troost in mij, dat ik het niet goed schrijven kan en vind nog gans geen vreze in mijn druk; maar ben allermeeft met u bekommerd om uw grote onmatige droefheid die gij hebt. Doch, ben betrouwende tot mijn en uw God dat Hij nevens de verzoeking ook uitkomst zal geven door de troost van de Heilige Geest daar hij u en mij troosten zal.

Och, mijn vlees, mijn bloed ik bid u door de bloedige wonden van onze lieve Heere Jezus Christus, zijt toch geduldig in uw druk opdat gij toch niet bevonden wordt als degene die tegen God strijden wilt. Maar zegt veeleer met Maria: *zie Heere, mij geschiedde naar Uw wil.*

Want gelijk de ure der vergadering daar was, ziet zo stond de ure der scheiding voor de ogen des Heeren al bekend en heeft ulieden daartoe uit Zijn Vaderlijke barmhartigheid voorzien en verkoren dat gij nu mede druk en smart om Zijns Naams wil zou leiden.

En al is 't, mijn uitverkorenen schaap, dat ik nu in meerdere blijdschap ben, omdat mijn pelgrimage nu ten einde loopt, zo bid ik u, zij toch getroost in de Heere en ontvangt het toch in verdraagzaamheid en smart. Drukte uw hart neer en lijdt.. Och, ik

weet dat de droefheid zeer groot is. Och, of het Gods wil ware, en ik in de dood voor ulieden mocht gaan. Ja al zou ik er twee voor ulieden moeten smaken, zo zou ik ze niet ontzien. Want ze valt mij nog niet zwaar. En och, alsdan zou ik immers verzekerd zijn dat gij van geen vreemde boelen bedrogen zou worden, noch door de middagsduivel en door uw eigen vlees niet verleid zou worden. Hoewel ik zulks nochtans uit de grond mijns harten betrouw dat gij de voetstappen mijns geloofs zult navolgen te weten tot het einde toe bij de waarheid te blijven.

Och, och, de oorzaak van mijn schrijven en mijn laatste en grote begeren is, dat ge toch blijft bij 't geen dat gij van God ontvangen hebt en uit grote genade uitgedeeld is. Och, wijkt en wankelt niet door uw grote droefheid of enige opkomende strijd die ulieden nog niet bekend is, maar in al uw aanlegging bidt met vertrouwen tot God de barmhartige en lieve Vader. Hij zal u niet verlaten, daarvan ben ik gewis.

En al is 't mijn waarde en uitverkorenen schaap dat wij nu van elkander gescheiden worden een kleine tijd, zo zullen wij weder hiernamaals in de opstanding der doden elkander tegemoet komen en zullen eeuwig bij de Heere zijn. Och, alsdan wordt onze kleine droefheid in een eeuwig onuitsprekelijke vreugde veranderd. En al onze tranen zullen van onze ogen afgewist worden en we zullen horen: *komt gij gezegende in het rijk Mijns Vaders hetwelk van het begin des werelds u bereid is.*

Och, mijn waarde lieve schaap, troost u met deze beloften, met de woorden van het Evangelie daar Christus Zelf zegt: *zalig zijn zij die nu wenen want zullen vertroost worden. Maar wee hen, zegt Hij die nu lachen, want ze zullen wenen.* Want de tijd zal komen dat zullen roepen: *och, bergen en heuvelen valt op ons en bedekt ons voor het aangezicht des Heeren.* Och, och, alsdan zal het met al onze vervolgers, beulen en rakkers en met alle verdervers een einde zijn.

Ja, het woord van de profeet Jesaja zal alsdan vervuld worden, die zegt: *O, gij verwoesters, meent gij dat gij ook niet verwoest zult worden? En gij verachters, zegt hij, meent gij dat gij ook niet veracht zult worden? Wanneer gij van het verwoesten een einde gemaakt hebt zo zal men ook met u een einde maken.* Jesaja 33 vers 1.

Maar gij mijn vlees, mijn bloed, met mij en al de heiligen zal de Zon der gerechtigheid opgaan. Geluk en een eeuwig welvaren zal ons deel zijn.

Och, mijn waarde schaap, hoe graag zou ik ulieden troosten en te hulp komen in uw druk. Maar het kan op deze tijd niet zijn. Doch ik bid u hartelijk, gedenk mijn woorden die ik eertijds met u gehad heb en volgt ze na; dat bid ik u en laat ze tot een eeuwige fundamentsteen zijn.

Voorts bid ik u hartelijk en dat om de eeuwige zaligheid uwer ziel, dat gij u toch in stilheid houdt en voed uw kind, hetwelk uit mijn lichaam voortgekomen is toch in de vreze des Heeren op, zo ik u toevertrouw.

Nog eenmaal, mijn hartgrondige uitverkoren schaap, zo bid ik u uit de grond mijns harten en met het binnenste van mijn ziel, gedenkt toch dikwijls hetgeen dat ik u eertijds gezegd en ook een weinig geschreven heb. Te weten dat gij toch al de dagen uws levens blijft bij hetgeen dat gij uit uw eigen begeerte zo gewillig hebt aangenomen. Hetwelk toch de rechten grond, fundament en weg tot het eeuwige leven is. Och, daar zal toch in der eeuwigheid geen andere bevonden worden dan deze weg des kruises.

En of het bijaldien was, dat u de barmhartige, lieve Vader nog door Zijn Vaderlijke roede des kruises, te weten met banden of gevangenis wilt beproeven, zo bid ik u om de eeuwige zaligheid uwer ziel, dat gij toch niet bevreesd wilt zijn door onze vijanden. Want het is niet te schrijven of uit te spreken hoe God de barmhartige, lieve Vader degenen Troost die zichzelf aan de Heere gans hebben overgegeven. Alzo dat ik niet gemeend had dat ik zulk een hart en gemoed hebben kon; alzo dat mij een zeer groot

wonder was, hoe ze van Gods woord konden wijken. Doch de troost der toekomende heerlijkheid hebben zij vergeten en zijn onachtzaam geworden. En de olie der gerechtigheid en liefde is uit hun aarden vat gegaan.

Hierom mijn trouwe, hartgrondig vlees en bloed, zijt gij toch gewaarschuwd opdat ge door traagheid en onachtzaamheid uzelf met de onachtzame dwaze maagden toch niet bedrogen vindt.

Hierom, zijt wakker in de geest en benaastig uzelf van dag tot dag om nóg meer en meer af te leggen. Want mijn lieve schaap, het is wel nodig dat ge wakende zijt, want zij zijn niet allen in het land van Beloften gekomen die uit dit tegenwoordige geestelijke Egypte en Sodoma gescheiden zijn. En dat door de kracht en het geweld der oude slang die immers niet rust noch aflat bij dag en bij nacht, maar gaat in het heirleger om, zoekende wie hij slaperig zou vinden. Och, wederstaat hem toch, sterk in het geloof; neemt een mannelijk gelovig hart.

Voortaan hartgrondige lieve schaap, zo is mijn begeren dat gij toch uzelf wilt stellen naar alle vernederingj en schik u toch om klein te zijn in uw eigen ogen. En acht niet wat hoog is maar maakt u de nederigen gelijk; en wees altijd bereid en schikte u daarna dat ge Gods woord mocht horen. En gedenk de woorden van Christus: *daar er twee of drie vergaderd zijn in Mijn Naam, daar ben Ik in het midden.*

Och mijn lieve schaap, heb toch brandende liefde tot de gemeente Gods en vergeet niet mee te delen van hetgeen dat u de barmhartige, de lieve Vader verleend heeft. Gedenkt dat hun de barmhartigheid roemt tegen het oordeel. Want met al zulke offeranden behaagt men Gode.

Doch ik weet mijn hartgrondig lieve schaap en ik betrouw uw wel, dat gij hiermee in de leer van onze lieve Heere Jezus Christus volgen zult.

Hiermee neem ik mijn allerliefste, mijn Adieu en oorlof aan u mijn vlees en bloed op deze aarde en beveel u in de handen van de almachtige God onzer behouders Christus Jezus, die u en uw kind te samen kan bewaren en opbouwen, versterken in alle nood gelijk Hij ook getrouw is en het doen zal.

Zo gij, mijn waarde schaap slechts bij Zijn zeden en rechten blijft en toch niet moede wordt in de weg des kruises hoewel ze u bang en hard valt.

Och, of gij mijn waarde schaap eens moed grijpen kon en uw God loven en danken kon, dat gij waardig bevonden wordt om voor Zijns Naams wil te leiden. Och, gedenk des wijzen mans woorden die zegt: *een luttel zijn wij gekweld maar in velen zullen wij beloond worden.* [Boek der Wijsheid hfd. 3.] Want God beproeft Zijn uitverkorenen gelijk goud in het vuur.

Hierom mijn waarde hartgrondig lieve schaap, laat uw beproefd geloof toch geduldig uitwerken en laat de geduldigheid of lijdzaamheid een volkomen werk in u hebben. En gedenk ook aan de woorden van de wijze man: een geduldig mens is beter dan een sterk man der en die over zijn gemoed een heer is; (och, merkt het) dan een die steden overwint. Spr. 16.

Verder zegt de profeet Jeremia: O, het is een kostelijke zaak en een groot ding lijdzaam te zijn en voor een die verlaten, op de hulp des Heeren te wachten. *Hierom bezit uw zielen nog een kleine tijd in lijdzaamheid;* dat bid ik u uit het binnenste van mijn hart.

Och mijn hartgrondig lieve schaap, nog eens bid ik u houdt u vromelijk. Och hebt gij mij lief, gelijk gij overvloedig doet, zo volgt de voetstappen van mijn geloof na. Want de tijd is vervuld de dagen zijn verlopen. Mijn jaren zijn geëindigd die ik in de wereld, de woestijn met veel gevaren heb doorwandeld. Nu heb ik niet op het onzekere gelopen of gestreden waarom ik mij verheug in de geest dat God de barmhartige lieve

Vader mij bijgestaan heeft. Alzo dat ik de strijd gestreden heb en de loop geëindigd; nu voorts is mij bereid de kroon des eeuwigen levens die God de barmhartige, - lieve Vader - mij geven zal; en niet alleen mij maar allen die Zijn toekomst liefhebben; en zal ik in dat waardige land komen. Hetwelk ik in het geloof gesmaakt en gezien heb. Waarom mijn inwendige mens een lust daartoe heeft, alzo dat ik mij niet ontzie tegen mijn vijanden, noch verschrikt voor de Jordaan. Hoewel ze in sommige ogen gans verschrikkelijk is om aan te zien, zo zijn wij gewis en zeker dat onze getrouwe God Israëls bij ons zijn zal; en zal ze door Zijn sterke arm bereid maken. Alzo dat wij ongeschonden daardoor zullen komen de jonge vrome Israëlieten daarmee moed gevende.

Kortelijk, allen die God van harte vrezen, die zijn wij door Gods genade een reuk tot het eeuwige leven en die ons haten een reuk des doods.

Adieu mijn vlees, mijn bloed; onder het altaar hoop ik ulieden altezamen te verwachten. Laat u mijn bloed tot een eeuwige testament en memorie zijn. Oorlof tot in der eeuwigheid. Amen.

Och houd u vromelijk, dat bidt ik ulieden op de weg der gerechtigheid. Want ik betuig ulieden voor God en Zijn engelen met mijn bloed dat het de rechte weg en de heerstraet is; ja de rechter genade onzes Gods op welke en in welke gij staat. De genade Gods zijn met u. Amen.

De 24e oktober 's morgens en 5:00. Anno 1564.

Van Braght blz. 314

Nog een brief aan meester Jilles Matthijs aan zijn huisvrouw.

Mijn hartgrondige uitverkoren, lieve huisvrouw en zuster in den Heere.

Ik wens u veel kracht en troost van God de barmhartige, lieve Vader door de troost van de Geest waarmee Hij alle bedrukte, bekommerde harten vertroost die bezwaard zijn vanwege Zijn getuigenis. Gelijk het immers met u is op deze tegenwoordige tijd; alzo dat het u al wat zeer drukt, hoewel gij nochtans wel zo veel vrede door de Heilige Geest geleerd zijt, dat gij wel weet dat het onzes Heeren en Meesters wil is; voor Wie wij onze knieën gebogen hebben om Hem te dienen en getrouw te zijn in alle nood, druk en aanvechting. Want daartoe heeft Hij ons beiden verkoren en geroepen opdat wij Zijn Naam onder veel druk en smart zouden bewaren. En ons toch niet zouden laten verdrieten deze weinige slagen en Vaderlijke kastijdingen. Want daardoor maakt Hij ons er rechte erfgenamen van Zijn hemels Rijk als wij ze in gehoorzaamheid en lijdzaamheid ontvangen en daardoor geoefend worden. Waartoe ons sterken moet de barmhartige, lieve Vader met kracht van Zijn Heilige Geest. Amen.

Voorts mijn hartgrondige lieve huisvrouw, nademaal ik dan wel vermoedde dat uw hart zeer bekommerd en de bedroefd staat om Mijnentwil en gij - zo ik wel vermoed, - nog gaarne horen en weten zou hoe het met mij is, zo kan ik het niet laten, ik moet u nog een weinig schrijven, hoe het ons gegaan is.

Doch ik heb u geschreven op onze laatste nacht, zo ik meende; en ik bad de Baljuw of ik nog een weinig aan mijn arme bedroefde vrouw mocht schrijven. Hij zei *ja*. Maar wij mochten niet weder naar boven gaan en moesten in de keuken blijven en Huyge wil dit nog niet concentreren dat ik schrijven zal, of hij wilde het houden en het aan de Baljuw zelf geven; wat mij dunkt dat hij ook gedaan heeft. Doch ik hoop dat gij het nog wel krijgen zult.

Voorts, mijn lieve schaap, zo zult gij ten eerste weten dat mijn gemoed nog onveranderlijk staat en ben bereid te verwachten met lijdzaamheid alles wat mij van

God de barmhartige en lieve Vader opgelegd wordt en door hen die der waarheid vijanden zijn.

Voorts zult gij weten dat wij van geen zwaarigheid des vleses gehoord hadden dan 's avonds omtrent 9 uur. Toen kwam Huyge met zijn huisvrouw boven en zeide: meester Jilles en Willeboords. Kom af!, daar is een persoon die begeert te spreken.

Toen begonnen onze vrouwen bijzonder Maeken zeer te roepen en te wenen. Ik vroeg hem, of wij niet weder boven komen zouden.

Daarop gaf hij niet veel bescheid.

Zo trok ik terstond mijn kasak uit en trok het oude sayen aan en gaf mijn bloed, te weten het kind een kus; en nemende mijn bonette af, sprak ik met korte woorden tot God de barmhartige lieve vader, dat Hij het toch wilde bewaren al de dagen zijns levens. En mijn hart was een weinig bedroefd daarover toch het duurde niet lang.

Als ik nu beneden kwam toen stond de stadhouder daar een weinig tijds. Daarna kwam de Baljuw ook en mocht mij aanzien en zei: *Wel Mr. Jilles de tijd is hier*; of zodanige woorden.

Toen trad ik een weinig naderbij hem en ik was gans vrolijk in het gemoed en sprak zeer vriendelijk met hem. En zei, mijnheer, ik heb u 8 of 10 jaren gekend en voor een redelijk man aangezien hoe komt dat ge ons also verrassen wilt? Wij hebben d'r immers niet een woord van gehoord.

Toen zei hij: het is immers tijd genoeg; het zal nog niet zijn. Maar maakt u bereid tegen morgen ten 5 ure. Toen had ik nog wat woorden met hem en zei nog: man, man, wat grote last laadt ge toch op u. Ik wilde wel van harte dat ge geen rechter over ons waart. Niet om ons vlees wil, want wij daartoe zeer welgemoed zijn. En ik nam een kan die daar stond en bracht het hem eens.

En als hij weg was begon ik wat te schrijven en schreef tot bij 5 uren toe. Toen kwam hij weder en zei dat ons niet naar boven brengen zouden. En hoe het boven op 't stadhuis vergaan is; dat moogt gij wel gehoord hebben.

Vandaar komende sloot men ons beide op in een kamer en geboeid zijnde kon ik u niet schrijven. En voorts zult weten, dat de baljuw met de stadhouder de andere dag, als hedenmorgen ons weder ontbood. En ze brachten ons beide in een kelder alleen. Die zeer donker was, also ze ook het venster toegestopt hadden. Ze zeiden: *hier moet ge blijven ter tijd toe dat het anders is*.

De stadhouder zei wij zijn allen sterfelijk wij weten zelfs niet wanneer wij sterven zouden. Ik zeide niets. Als ik in de kelder stond de Baljuw op mij zag, sloeg ik mijn ogen hemelwaarts en zei: *O God, bewaar ons*; of zulk een woord of twee. Het scheen aan de baljuw dat hij wilde zeggen: *ja het komt door u*. Doch hij sprak zoveel niet uit en ging weg met de anderen.

En onze God was niet verre van ons met de troost van Zijn Heilige geest en maakte mijn hart vrolijk dat ik moest een lied opheffen en zingen.

Na de middag kregen wij een eindje kaars toen begon ik dit te schrijven en had het u nog gaarne voor de nacht gezonden, maar ik heb het niet kunnen bijbrengen. Hierom neemt het doch in de liefde.

Och mijn hartgrondige lieve schaap, ik vermoedde dat onze ure nu haast genakende is, want het schijnt dat de oversten van deze wereld van deze nacht komen zal. Daarom bid ik u door de bloedige wonden van onze lieve Heere Jezus Christus en om de eeuwige zaligheid uwer ziel dat gij toch nimmermeer mijn voorgaan uit uw hart wilt laten gaan en zo mijn Bloed tot zijn verstand komt (welk ik hoop dat gij de vreze Gods opvoeden zult) wil het hem vermanen en voorhouden. En gij mijn aller-liefste vergeet het ook niet.

Maar laat u mijn bloed tot een eeuwige testament en gedachtenis zijn hoe dat ik u naar mijn zwak vermogen een voorbeeld ben geweest. Doch ik wilde wel dat ik heiliger en onstraffelijker voor ulieden had kunnen wandelen. Doch gij weet dat ik naar mijn zwak vermogen gezocht heb den Heere te behagen. En hebt naar mijn zwakheid met vrijmoedigheid op de weg des kruises gewandeld, hetwelk mijn hartelijke begeren ook voor u is. Verlaat ditzelfde toch niet.

Maar mijn vaderlijke bede is aan u, dat ge toch meer naarstigheid doet om uw heilige roeping en verkiezing vast en vaster te maken. Want de dag des Heeren is niet verre in welke Hij een ieder loon naar zijn werken geven zal en alsdan zal Hij mijn trouwe schaap, de luie, tragen en onachtzame vinden, die nu de naam dragen dat ze Christenen zijn. Ze dragen wel de vaten, maar de olie der liefde en der gerechtigheid is daar uitgegaan. Hierom mijn vlees, mijn bloed, ik bid u vriendelijk dat ge toch op de luie, trage, onachtzame, vreesachtigen niet ziet maar beproeft toch uzelf onderzoekt uzelf dagelijks of gij ook recht in het geloof des Zoons Gods wandelt. Uzelven alzo inziende, moogt ge proeven en weten wat u nog van node is af te leggen. Enz. Enz.

Vervolg blz. 317 1^e kolom

... Voortaan bid ik nog, mijn hart grondige lieve schaap, dat gij u altijd schikt bij de vromen opdat gij toch meerdere vroomheid en geschiktheid krijgt. En zijt toch begerig naar de verstandige en onvervalste melk, te weten naar Gods Woord te horen opdat gij daardoor moogt opwassen en toenemen in alle goede werken. En houdt uzelf in stilheid; gij weet wat ik bedoel; dat bid ik u hartelijk. En wacht op de dag uwer verlossing; misschien is hij niet ver.

Hiermee wil ik mijn oorlof en eeuwige adieu aan u mijn vlees, mijn bloed nemen en bid u nog eens ootmoedig om de eeuwige zaligheid uwer ziel, en op al de grote liefde die gij tot mij ooit gehad hebt; dat gij toch aan mijn schrijven, hartgrondig bidden en vermanen hetzij door schrijven of met de mond, toch na mijn afscheid gedachtig wilt zijn. En laat ze toch niet bij u liggen als een dode historie of fabel. Maar wilt ze dikwijls nuttig als een recept tot uw gezondheid dienend en wilt het bewaren in het kofferke uws harten tot een eeuwige schat en memorie. Want het zal ulieden meer profijt en nutheid brengen dan veel stukken van zilver en goud.

Och, de tijd genaakt zeer waarin ik van schrijven en van alle ding ophouden zal. Daarom is mijn hartgrondige begeren: hebt gij mij lief en de eeuwige zaligheid uw ziel, vervult mijn begeerte naar uw zwak vermogen en wijkt toch niet ter rechter- of ter linkerhand; hetzij door het kruis van banden of gevangenis of iets anders. En als u God de barmhartige lieve Vader, waardig maakt om Zijns Naams wil te lijden, zo vreest niet. Want ik had nooit gemeend dat banden en gevangenis zo weinig strijd hadden kunnen maken voor een die zichzelf verzaakt heeft en een hartelijk verlangen naar Huis heeft. Hierom vreest ze toch niet.

Nu hartgrondige lieve uitverkoren schaap en lieve zuster in den Heere, mijn tijd is vervuld, de dagen zijn verlopen, de jaren zijn geëindigd; mijn goede strijd heb ik gestreden, mijn loop is voleind. Ik heb het geloof behouden. Alzo dat mijn vijanden beschaamd geworden zijn, die zich tegen mij gesteld hebben. Want door mijn God heb ik het veld behouden dewelke mij verlost heeft van der leeuwenkaken en de mond der hel en zal mij ook verlossen van alle kwaad en zaligmaken in Zijn toekomst en mij uitdelen het waarachtige land van Beloften hetwelk ik door het geloof gezien heb en van Zijn vruchten gesmaakt heb. Waarom ik ook een hartelijk verlangen daarnaar heb. Och, help mij de barmhartige lieve Vader danken en loven dat ik door de wilde woestijn van deze huidige boze verkeerde wereld gekomen ben.

En nu sta ik voor de Jordaan waardoor ik maar te gaan heb. Hoewel ze wat vreselijk is om aan te zien, zo vrees ik ze toch gans niet. Want ik ben gewis, dat mijn God mij bijstaan zal en bereid maken dat ik daar onbeschadigd en behouden zal doorkomen. Want getrouw is Hij, die het beloofd heeft. En Hij zal mij niet verlaten nog verzuimen, also dat ik spreken mag: *de Heere is met mij ik vrees niet, wat mij een mens doen mag.* .. Ik word gehaald.

Dr. C. Rooze -Stouthamer:

De meest ongebruikelijke plaats om religieuze vergaderingen te houden was wel het Gravensteen, - Den Steen genoemd - dienend als gevangenis. En toch kwamen juist hier Middelburgse Dopers samen. Na de arrestatie van de voorganger der gemeente, de chirurgijn Gillis Mathijsz., omstreeks november 1562, zou de gevangenbewaarder Huige Wisse regelmatig 's nachts mensen binnengelaten hebben om samen met gevangen Dopers godsdienstige bijeenkomsten te houden. De Middelburgse geestelijkheid verhief waarschuwend haar stem; de stedelijke overheid hield zich onwetend.

Het is een feit dat het gevangenisregime in deze stad, voor gevangen Dopers althans, zeer liberaal was. De Middelburgse gemeente lijkt daar een dankbaar gebruik van gemaakt te hebben door die conversatie ende hanteringe die (zij) met henluyden (nl. Willeboord Cornelisz. en Gillis Mathijsz.) gehadt hebben, vrijelijker dan het wel gedient ende behoert heeft.

Ook na de executie van deze Dopers gingen de gevangenisbijeenkomsten door. In september 1565 klaagde de bisschop dat er dagelijks mensen de gevangen Dopers bezochten, die daar dan tot hen ongelooove getrocken wierden.

Van Braght, blz. 389-405

**Hendrik Alewijnsz.
Hans Marijsz. van Oosten
Gerrit Duynherder. 9 februari 1569**

Anno 1569 zijn te Middelburg in Zeeland om het getuigenis van Jezus gevangen gezet deze vrome schaapkens en navolgers van Christus, met namen: Hendrik Alewijnsz., zijnde van zijn ambacht een Tasmaker en Hans Marijsz. van Oosten, met Gerrit Duynherder. Dewelke van de dienaars van de Antichrist menigvuldige aanvechtingen en voor het vlees vervaarlijke dreigementen en pijnigingen geleden hebben, hetwelk zij allen lijdzaam door geloof en de kracht Gods die in hen was vromelijk hebben weerstaan.

En nadat zij dit alles om Christus' wil geleden hadden zijn ze samen de 9e februari in hetzelfde jaar 1569 op de gemelde plaats levendig verbrand en hebben het geloof der eeuwig blijvende waarheid met hun dood en bloed bevestigd, staande nu voor al de ware gelovigen tot een baken om hun ongeveinsd geloof na te volgen.

Deze hier genoemde Hendrik Alewijnsz is in zijn tijd een zeer ijverig navolger van Christus geweest en van de broederen daartoe gestemd en verkoren om de gemeente Gods met het woord van het heilig Evangelie te bedienen. Waarin hij zeer naarstig is geweest. Hoewel jong in de dienst gemaakt heeft hij in het werk Gods bovenmate gebloeid en toegenomen. En al was 't dat hij goud noch zilver of tijdelijke middelen niet had, hebben hem zijn handen tot zijn nooddrift met zijn vrouw en kinderen gediend. En hij heeft de schapen van Christus gezocht te dienen niet om melk en wol, maar deze held heeft de oprechte getrouwe Herder Jezus gevolgd en 't werk Gods gewillig uit toegenegen gemoed bediend. Waarom hij in de wederkomst van de opperste Herder de onvergankelijke kroon der eer ontvangen zal.

Hij heeft mede in de tijd van zijn gevangenis zijn welbeminde broeders en zusters niet vergeten. Maar met schone lezenswaardige brieven, taferelen en liefdekunst also ook aan zijn 3 weeskens geschreven. Die vóór dezen indruk zijn verschenen. Biddend de lezer dat hij deze hier gestelde, met opmerking wilt lezen.

Van welke deze eerst gezonden is aan de lieve kinderen Gods in Zeeland. Als volgt:

Een zendbrief van Hendrik Alewijnsz gezonden aan de lieve kinderen Gods in Zeeland, schreven in zijn gevangenis te Middelburg waar hij de waarheid Gods met zijn dood standvastig heeft betuigd, de 9e februari anno 1569.

Een gans Christelijke groete en aandacht in den Heere.

Hendrik Alewijnsz, onwaardig, een zwak broeder en eenvoudig medegenoot des geloofs aan God, en deelachtig Zijns lijden en de verdraagzaamheid, in de hoop des eeuwigen levens, met alle heiligen; alles uit genade Gods onverdiend.

Genade, vrede, barmhartigheid Gods, zaligheid, welvaart en alle goeds van Boven door Christus Jezus; en gestadige opwekking te onderhouding en vurige drijving des Heiligen Geestes tot in 't zalig einde; wens ik al mijn lieve vrienden, broeders, zusters en medegenoten, van God de Vader door Jezus Christus onze lieve Heere, Verlosser en Zaligmaker. Amen.

Zulks ter groetenis, goede mening, uit de diepste grond van mijn liefde, aan u gezonden als mijn speciale kennissen en vriendschappen; ten goede aandacht,

vermanende en opwekkende elkander in het afwezen; doch in enerlei hoop op het koninkrijk en de glorie Gods; hoewel ik van u afwezig, hier zit.

Mijn zeer goedgunstige, bijzondere vreedzame en ooit welbeminde vrienden, ziende mijn vertrek uit 't leven en de tijd om te scheiden, zo neig ik mij met vreugde een weinig tot uwe liefden om te doen kondschappen en blijde tijding; naar uw verlangen en begeerte, mijns vermoedens.

Zie, ulieden allen worde geboodschapt dat het mij, uw vriend nog in den Heere beidezins, dat is naar lichaam en ziel, wel gaat in een onveranderlijk gemoed om met een goed voornemen te pogen een overgegeven lichaam en ziel in God te bewaren; u lief om te horen en mij tot een zalig deel. Dit moet immer God geven tot mijn zalig geloofs einde, o lieve Heere. Amen.

Verder de oorzaak van mijn schrijven aan u en tot uw liefde is ook om mij te helpen bidden voor mij om volstandigheid in Gods waarheid en te leven in Zijn genade, en trouwe bijstand Gods aan mij. Dat laat ik u weten, dat ik in mijn gevangenis hier, druk, leed, smaad en lijden om der gerechtigheids wil, nochtans zeer getroost ben ook met alle heiligen in mijn druk een vooruitzicht heb, hoop en troost des Geestes ook een rijke beloften Gods, om ons in deze tijd bij te staan; en die ons namaals het eeuwig leven verzekert, waarvan zo rijkelijk in de Schrift gemeld staat.

Ten eerste beken, aanmerk en geloof ik ook vaste met vele heiligen, naar de vele getuigenissen van de Schrift, dat God getrouw is in Zijn beloften te houden. Leest in Deut. Cap. 32 vers 5. Numeri 23 vers 10. I Korinthe 10 vers 13. Een Thessalonicensen 5 vers 24 en 2 Timotheüs 2 vers 13. *Die ons niet laat verzoeken boven ons vermogen maar geeft met de verzoeking ook een uitkomst.* Hij laat de Zijnen geen wezen. Hij zal met Zijn Geest ons voor koningen en vorsten doen verantwoorden, zoveel als dan nodig is in die tijd. Hij zal en weet de Godzaligen uit de verzoeking te verlossen. En heeft gezegd: *Ik zal u niet verlaten, noch verzuimen.* Daarom wil ik mij op de Heere verlaten en niet vrezen wat mij een mens zou doen. *Want wat kan toch vlees doen?* Zegt Paulus.

Idem, *is God met ons, wie kan dan tegen ons zijn?* En God is met ons zo wij met Hem zijn. Merkt hierop.

Idem, wij hebben overal droefenis maar wij een bekommeren ons niet. We hebben wel benauwdheid, maar wij versagen niet. Wij lijden vervolging maar wij worden niet verlaten. Och ja, wij worden verdrukt maar wij vergaan niet, etc.

Idem, God zij gedankt die ons altijd het veld helpt behouden in Christus Jezus.

Edem, al wat uit God geboren is dat overwint de wereld. Daarom ziet, zo worden wij niet moede omdat God ons troost. Al is 't dat onze uitwendige mens vergaat zo worden nochtans de inwendige van dag tot dag vernieuwd.

Idem, ik vermag alle dingen door Christus die mij kracht geeft. O hoe zalig is de man die de bekoring verdragen kan. Want als gij beproefd is, zal hij ontvangen de kroon des levens welke God beloofd heeft, degenen die Hem liefhebben.

En nadien toch God in al Zijn beloften zo getrouw is, als gemeld, zo gaan wij nu in gerechtigheid verder, alsof wij God zagen en alsof wij geen tegenpartij zagen, of wij geen plakkaat, vuur, water nog zwaard zagen. Want wie is 't die ons beletten kan als wij naar het goede staan? Zoals Petrus voor gewis houdt. En Paulus ook: *wie zal ons scheiden van de liefde Gods?*

Idem, wie wil onze Herder Zijn schapen uit Zijn hand rukken? Niemand. Maar iemand kan en moge wel uit Zijn hand zelf weglopen.

Idem, also geschiedt hem geen leed die God vreest, zo staat er. Want als hij aangevochten is, zo zal hij weer verlost worden. Merkt wat Johannes zegt: *in de liefde is geen vrees.* Verstaat vreeze, die uit de weg des rechts wijkt. Ja, zodanige onbevreesd

te lopen *door* de verdraagzaamheid (merkt *door*) niet uit, maar in de strijd die ons voorgelegd is. Deze ziet niet op de vreselijke tirannie maar op de Hertog des geloofs op onze Beginner en Voleinder Jezus. In deze troostrijke Goddelijke beloften hier ten dele gemeld en aangeroerd, zie dat luid en duidelijk en nog meest van Gods trouw, bewaring, bijstand en versterking van ons in deze tijd, en in deze tijd des lijdens. ... Enzovoort

Vervolg bladzijde 395 2^e kolom.

[Nadat Alewijnsz een groot aantal vermaningen, geestelijke lessen en voorbeelden heeft opgesomd uit de Schrift van vervolgers, en martelaren besluit hij met enkele passages uit de boeken der Makkabeeën. Deze boeken waren vroeger in de gewone Bijbel ingebonden.]

...Merkt op, is het niet altijd gezocht tegen de vromen? Ja, gezocht en gevonden. O Heere! Alle standvastige vromen in Israël worden verstrooid en zeer moorddadig gedood door Antiochus. 1 Makkabeeën. Waarom?

Merk op, omdat ze hun kinderen naar Gods bevel besneden. Ook omdat ze geen varkensvlees wilden eten, naar de wet verboden en deze heidense wijze weigerden omdat die onrein en tegen de wet waren.

Idem, nog eens, alzo al de Joden overal worden als beesten gevangen, gebonden, gejaagd, gesleept en te scheep werden weggevoerd en tot een zware doding werden bereid gemaakt, maar toch nog wonderbaar verlost door de hand Gods. Deze werden van de koning Ptolemaüs alzo geplaagd omdat zij door de dwang van de koning, Gods wet af te gaan en afgoden te offeren en de heidense leefwijze aan te nemen niet hadden willen doen. Geen fraaie oorzaak vrienden; zo is het nog al.

Idem in het 2e boek der Makkabeeën is desgelijks geschied. Een wreed gebod van dezelfde koning Ptolemaüs; en die zulks niet wilde doen hen terstond te doorsteken.

Sommigen worden verbrand. Twee vrouwen worden haar kinderen aan haar borsten gebonden of verhangen en alzo tot een spot rondom de stad gevoerd en ten laatste over de muren gesmaakt. Merkt op; waarom? Omdat ze standvastig bleven aan de wet Gods en zij hun kinderen hadden laten besnijden.

Zo werd ook de oude 90-jarige Eleazer van Antiochus omgebracht. Waarom? Om zijn ongeveinsde standvastigheid van geen varkensvlees te willen eten, noch [onder dwang] schijnen te eten.

Idem, alzo ook een vrome moeder met 7 volstandige zonen worden van de koning Antiochus in gloeiende pannen met afgetrokken hoofdhuid en afgesneden tongen toch nog gebraden. Waarom? Merkt, omdat ze geenszins tegen de wet varkensvlees wilden eten omdat dit verboden was. En dergelijke zijn er meer in het Oude Testament. In het Nieuwe Testament vinden we ook dergelijke.

Ten 1e. De heilige voorbode van Christus, Johannes de Doper werd van Herodes onthoofd. Hij toch, die goede man, waarom heeft hij hem gedood?

Merkt, omdat hij Herodus van een onbetamelijke en schandalige hoerenhandel bestraft.

De goede Christus Jezus werd ook van de wereld gehaat omdat Hij tegen hun kwade werken getuigenis gaf. Ja, zonder schuld of een zaak die de dood waardig was, heeft Hem de rechter Pontius Pilatus, uit haat aan de Joden overgeleverd en gedood.

De heilige apostelen ook, worden van de raad der priesters dikwijls gevangen, gegeseld en het preken in Jezus' Naam verboden. Waarom? Omdat Jezus' Naam, Leer, en Kerk niet zou uitbreiden en toenemen zou.

Stefanus, een dienaar der armen en een kroongetuige van Jezus werd van die hardnekkigen gestenigd. Waarom? Omdat ze zijn Geest, wijsheid en leer niet konden tegenstaan.

De gemeente in de eerste tijd te Jeruzalem, werd door de Joden verstoord en verstrooid door het gehele land van Judea. En de vervolger Saulus trok hier en daar met brieven en macht om te vangen en te pijnigen al die hij van deze Weg of zin vond, tot verhindering van de Leer van Christus, van geloof en Zijn Weg.

En ten laatsten worden nog sommigen van Herodus gepijnigd. Jakobus werd met het zwaard gedood en Herodus ziende des volks welbehagen ving hij ook Petrus en bewaarde hem met 16 dienaars, bond hem met 2 ketenen, binnen gesloten deuren uit haat der Joden. Maar de engel verlostte hen.

Dit ziende, laat ons dan ons niet verwonderen als iets nieuws.

Tot een conclusie of besluitrede, ontvang mijn eeuwig Adieu en broederlijke groet. Zie, dit heb ik mijn lieve vrienden, broeders en zusters in den Heere, in mijn ootmoed en goede bedoeling, liefdachtig aangeschreven uit drie zonderlinge oorzaken.

De 1e oorzaak is om ulieden bekend te maken een tijdig liefde bericht om te horen en boodschap van mijn welvaart, gezondheid en goeden moed, beide naar ziel en lichaam. En daardoor in u op te wekken om mijn God te helpen loven, danken en bidden voor en om al Zijn genade en troost hier aan mij onwaardige bewezen en voorts aan ons allen. Van welke troost daar ik van God mee getroost ben, ik u ook hier wat mede heb willen delen, naar uw eis en begeerte aangewezen; en welke zoete honingraat, rozereuk, balsem, wierook en mirre - als uit Edoms lusthof, - vruchten van het hemels Paradijs, u tot een fruit, proef, reuk en verlustiging; inwendig haar grondige aandacht overziende. Jr u tot een kennelijk merkteken van mijn vreugde en vrede die ik in eendracht en in de geest met God voel te hebben. O, ik onwaardig en onnut knecht mijns Heeren, dat ik vrede met mijn Christus en in gemeenschap van Zijn Geest geniet, zoals Romeinen 8 vers 15. 1 Korinthe 6 vers 17. Galaten 3 vers 26 doen. Het is tot Zijn dank gezegd, het is alles door Zijn ontfermende getrouwheid en grote genade, onverdiend. Ik roem in den Heere en Zijn macht. Wij hebben van Hem zo kostelijke schat ontvangen in onze zwakke aarden vaten. Daarom is de dat het behouden blijft. Zo is de hoogheid van deze kracht uit God niet uit ons. Ook niet uit ons, maar uit genade zijn wij, dat wij zijn.

De 2e oorzaak is om uw gelijke hoop, loon en troost met mij en u een verversing, aandacht, vernieuwde geheugenis der beloften en inwendige blijdschap te maken door het aanwijzen van onze gemelde troost, zo in leer en in voorbeeld uit de Schrift als ten dele hier verhaald is; daarin bewijzende mijn gunst, liefde en goed hart tot u allen, als u gedachtig zijnde in den Heere etc.

Ten 3e en ten laatsten, ook om daardoor velen van u tot mijn schuldenaars te maken om weder desgelijks te doen ons weer een brief tot teken en kennis van uw standvastige vroomheid in de liefde, te zenden. Ons tot troost, vreugd en erkenning van uw aandacht voor ons, naar leer, schuld en verplichting aan de gevangenen, zoals in Mattheus 25 vers 37. Handelingen 12 vers 5.2 Timotheüs 1 vers 16. Hebreëen 13 vers 3. Hetwelk van u aan ons 3 gevangenen hier zeer aangenaam zou zijn. O, zo lief als reuk van jonge rozen, wierook en mirre uit het prieel van Sion onzes Gods wijngaard en lusthof. Hetwelk ons zo weinig nog hier is geschied, ja al te weinig, als bijna onze liefde door u is vergeten.

Hola. O, opdat ik u of niemand kwetse in woorden zonder erg, want van nooddrift bedoel ik dit niet. O nee, wij danken God en die zorgvuldigheid daarover ten volle. Neem mij toch alle goeds ten goede af, en duidt er mij alle lief der liefden na, dat bidt ik zeer om des Heeren wil. Niemand vergrijpe hij zich toch in mijn liefdadige doen,

mij na te duiden, of te denken als dit of iets dergelijks van mij zo gedaan, uit eer en prijs begeerd, of om beweging tot iemands handgift of enig vlees of aardse gemeenschap. Want de liefde heeft er mij uit de reine bedoeling toe bewogen.

O Heere, gij weet het al. En mijn vrienden, de reine liefde en denkt niets achterdochtigs. Doch zij ziet, bevindt en bestraft ook wel eens. Exempel, van Ananias, Simon de tovenaer en de Korinthische hoereerder etc.

En nu lieve vrienden, broeders en zusters als tevoren, beveel ik u Gode en de woorden Zijner genade - als de groetenis van Paulus, - Welke machtig is u op te bouwen en te geven de erfenis onder allen die geheiligd zijn.

Weest gegroet, gesterkt, vertroost en heel welgemoed in den Heere. Vaarwel.

Waakt en bidt. Door mij Hendrik Alewijnsz en mijn medegevangenen; samen goedsmoeds.

Datum: anno 1568 in november.

Ja lieve vrienden, eer toch deze brief van mij geraakte, kwamen wij tweeën voor 't recht. De lieve Gerrit Jansz. Duynherder, onze vrome broeder met mij.

En zie, wij zijn gehouden in advies als genoeg verwezen. En wij verwachten nu zeer kort allebei te sterven. *En O Heere, o Heere, in Uw handen, o getrouwe Schepper, bevelen wij onze ziel en geest. Amen.*

O lieve gemeente Gods, houdt acht op mijn arme lieve 3 weeskens, zonder ouders, zonder goed of erve.

Adieu mijn lieve kinderen. Arthur mijn vrienden al. Dit is voor u allen [volg] mijnen Heere Jezus Christus na in Zijn voetstappen.

Heere, staat bij tot de laatste toe, Uw knechten hoewel onwaardig en onnut.

1^e kolom, blz. 397

Dit is hetgeen dat Hendrik Alewijnsz de heren overgaf bij de pijnbank.

Zeer waarde officiers, justitieciers en al mijn heren uit naam en geweld des Konings te zijn mijn rechters en schepenen, examiner's hier tegenwoordig, geeft audiëntie mij patiënt Hendrik Akewijnsz., hier tegenwoordig bereid ten tormentie door uw vonnis. Zie, ik bevind mij inwendig gedwongen en zonder rust daartoe gedrongen om niet te verzuimen aanwijzing en boodschap te doen van alle uw misgrijpingen aan mij en mijns gelijken en van ontschuldigende boze feiten en justitieën onverdiend en vrij.

Ten 1e zij u bekend, heilig en Schriftuurlijke bewezen, geboodschapt en verklaard, hoe dat onze of mijn zaken geen misdaad of criminele stukken zijn, maar een recht Gods van het geloof en Geesteszaken zijn. Daarom dat ook alleen geestelijk en met Geest behoort en moet geoordeeld worden. Want een natuurlijk mens kan het niet begripen, het is hem een dwaasheid. Let hierop vrij met grondige aandacht.

Ten 2e moet een christen zijn belast met stukken des geloofs en met de Schrift zonder de zijn berucht van rebellie, vleselijk daden; zo ik niet ben. Dies zij God geloofd dat ik niet sta onder straf der Justitie maar onder voorstand, bescherming en prijs van dien. Ook dat de mens Gods, die zo eenvoudig naar Gods Rijk, eer en lof zoekt, uw justitie niet onderworpen staat inzake van de leer en de godsdienst. Daarom hebt gijlieden Leer en exempel genoeg. Maar in goede werken moet de overheid bereid staan. Justitie's macht is van God gegeven alleen tot straf der bozen en lof der goeden en bescherming der weldoeners. *De onschuldigen en vromen zult gij niet doden, zegt God.*

Ten 3e, wordt u kenbaar en met de Heilige Schrift getuigenis aangewezen, en dat uit liefde en zachtmoedigen geest, de grote misdaad der tirannen die zich in dit stuk der onnozelen van God vergripen in Zijn volk als in Gods oogappel aantasten, ja tegen God strijden, tegen Gods prikkel aanslaan. En van ulieden gewis wee, last en loop in de toekomstige tijd als onze Heere en rechtvaardige Vorst recht zal zitten en al uw geweld van u nemen zal, zo daar geschreven staat in Judith 16 vers 24, [apocrief]. "Wee dien volke welke opstaat tegen Mijn volk. Want God zal het aan ulieden wreken in den dag des oordeels. Hij zal vuur en wormen geven in hun vlees dat ze gebrand worden en gevoelen het in eeuwigheid, Hen zal geen verrijzenis tot het eeuwige leven geschieden. God zal ze niet verschonen. Zij zullen verzuchten, verschrikken en verwonderen in het verschijnen der kinderen Gods, ziende hun heerlijkheid, en zeggen. Dit zijn ze die wij benauwd, verdrukt en voor razende, dwalende geesten, - van eer, goed en lichaam beroofd hebben." En nog eens: de goddeloze verdringt de rechtvaardige. Hij trekt zijn zwaard uit, hij spant zijn boog, maar de Heere belacht hem. Ziende dat zijn dag komt. Hij helpt de ellendige en armen. Hij slaat de vromen ga; maar zijn zwaard zal in zijn eigen hart dringen; zijn boog zal in stukken breken." Van al deze bloedschulden straft, verdoemd en bedreigd Christus Zelf zeggende: *hoe zult gij de verdoemenis der hel ontvlieden?* Alzo straft en weeklaagt ook de heilige Jacobus zo vreselijk, dat ze de gerechtige veroordeeld en gedood hebben dien hij niet wederstond. Niet te vergeefs staat er geschreven in Jesaja: "Wee u gij verwoester; meent gij dat gij ook niet verwoest zult worden? En gij verachters, meent gij dat gij ook niet veracht zult worden? Wanneer gij het verwoesten en verachten teneinde gemaakt hebt, dan zult gij ook verwoest en veracht worden, zegt de Heere. Jes. 33:1 Daarom mijne heren, hebt hartgrondige nagedachten, want ik heb het niet geschreven. Wees met Gamaliël vriendelijk gewaarschuwd van mij zwak mens, nochtans als een getuige van Gods Woord en waarheid.

Deze wraak Gods heeft de wrede koning, de grootmachte tiran verstaan en gevoeld dat het kwaad is aan Gods volk te komen om huns Gods hulp wil; Wiens wraak niemand omkomen kan of mag zo men Zijn volk enig onrecht aandoet. Dit verstand gebod hij haastig aan al zijn landvoogden. *Houdt op van dit volk.* Handelingen 13 vers 15. Dit onderwijs en waarschuwing wilde: Holofernes van de wijze Achior niet verstaan noch geloven. Judith kunnen 5 vers 9.

Mijne heren, verdraagt mij deze gunst u ten goede. Ik heb het niet gedaan om van de gewezen sententie daardoor ontslagen te worden; omdat geen costuum is, ook zwaarlijk in uw vermogen is, blijvende des werlds en des Konings vriend; die gij toch wil blijven. Zo bid ik nochtans om genadige aantasting, doch zoveel als uw sententie's gang passeren mag en gij u verantwoorden kunt ten Hove. Beter lijde ik toch dan gijlieden. Want ik weet waarom ik lijd. Ik lijd om de goede consciëntie tot God en dat is genade bij God en ben deelachtig aan het lijden van Christus. Men pijnigt mij om te doen spreken tegen het hoogste gebod der liefde. Maar de liefde doet niets kwaads. De liefde lijdt het alles en verdraagt alles en laat zich niet verdrieten.

Och mijne heren, denkt of zo niet is? De boze kan en mag u draaien met leugens en neen zeggen als het ja is en ja zeggen als het nee is; doch wij al met lijden en ware woorden. Ontfermt u over deze. Ja zo gij wilt dat u geschieden zal, als mijn Rechter komen, dan zal het u daar te bang wezen en zult gij hulp van node hebben. God vergeve u alle leed aan mij, zo ik het u vergeve; en zo ik wil dat mij geschiedde aan al mijn zonden. Amen.

O, wijze Gamaliëls raad, waar hoort men u nu? Ja daaraan kent men welke de kinderen Gods zijn en welke des duivels zijn. Die niet recht doet is geen kind van God. De poort is wijd ende weg is breed die tot de verdoemenis leidt en velen zijn er

die door deze ingaan.

Blz. 398, 1^e kolom

**Een vaderlijk Adieu, testament en gans zorgvuldige schriftelijke onderrichting
van Hendrik Alewijnsz aan zijn kinderen.**

Het eerste punt.

Hoort mij uw vader. O mijn lijfeigene, welbeminde en lieve en zeer bedroefd gemaakte weeskens, mijn 3 moederloze en ook nu haast vaderloze kinderkens, van 10, van 8 en van 6 jaar. Gij werd van mij beroofd en zonder goed zijnde. Helaas o God. Nog eens zeg ik u, och mijn lieve kinderen; van een lieve moeder heb ik u alle ontvangen en behouden die mij ook zo duur bevolen heeft in haar laatste tijd, gelijk ik ook also doe wat de heilige Schrift mij leert en belast over u. Hoe dat ik u vaderlijk in goddelijke onderwijzing behoort op te voeden tot goede schikkelijke kinderen en mensen Gods. Hetwelk ik met goede zorgvuldigheid als mij betaamt, hierdoor begonnen en met ernst bewezen heb. En nog niet ten volle.

En zie, nu is mijn arbeid weggenomen en ik kan mijn vaderlijke liefde en tuchtschuld u niet meer voldoen in dit geval. Daarom heb ik nu voortaan de God des hemels, en naar mijn gelijke van geloof, de vrienden, getrouw bevolen; ja ik betrouw mij ook deswege ten volle, dat u wèl en zeer wel gedaan zult worden uit liefde, om God en mijnentwil. Onderwerpt u toch de vrienden, zeer gehoorzaam als lieve kinderen zo zult gij zeer lief en waardig worden onder alle vrienden. Ik heb hen tot Voogdij bevolen over u alsof ze uw vader en moeder zijn. Zo wees dan zeer gehoorzaam, vrees voor woorden, zo hoeft gij geen slagen; anders moet gij zeer geslagen en gekastijd worden zo de heilige Schrift wil en leert, daar ik hierna van schrijven zal en aanwijzen.

Mijn lieve kinderkens, het is waar, 't is waar zeg ik, gij zijt nog te kinds, zowel de oudsten als de jongste om alles te verstaan in de heilige Bijbel en ook hetgeen dat ik hier leren zal. Doch ik hoop gij zult hier lust in hebben dikwijls te lezen en verstandig te doen leven. Ook hoop ik dat uw verstand van dag tot dag zal toenemen en zelf goed en kwaad verstaan en zult kloek leren kennen wat de rechte gelovige en wat de ongelovigen zijn. Welke de kinderen Gods en welke des duivelskinderen en werelds kinderen zijn. Wie Christus' Naam terecht en die ten onrechte draagt. Hierom, uit zulk een hoop schrijf ik en tot mijn kwijschelding van vaderlijke onderwijzing, die u nog overig is en velen van mij tekort komt. Want ik ben u te vroeg ontnomen om te voldoen en nochtans mag ik het niet verzuimen uit liefde, mijn lieve kinderen dit van verre toe te reiken en te zenden, omdat ik korts moet gaan de weg der ganse sterfelijke wereld met David. Zo aanwijze, gebiede en raad ik u na mijn afscheid als vele patriarchen en heilige vaders gedaan hebben hunne kinderen, dat ge welgemoed en vertroost wilt zijn in geduld. Dat ge de wegen des Heeren, Zijn geboden, rechten, zeden en de gehele wille Gods doet en navolgt. En doet altoos wat recht en goed is. Bemint eerbaarheid, zedigheit, beleefdheid, beschaamdheid, deugd, geloof en al wat christelijk is en wat wèl luidt. Dat doende en daarnaar denkende zult ge geheiligde christenen zijn. Dan zult gij het eeuwige leven en die schone hemel krijgen, dat gij bij God en Zijne heirscharen met al Gods uitverkorenen daar zijn mag in eeuwige rust en vreugde van u ziel. En zo dan geen nood van de tweede dood en de vurige poel of het eeuwige vuur, het loon der zonde; noch onterving van het rijk van Christus, noch buitensluiting van Christus hebben.

Mijn lieve kinderen, neemt dit ter harte zo haast als uw klein verstand het begrijpen kan. Gedenkt aan de wederomkering uit het oude rebellige mens in de nieuwe mens, om de hemelse wedergeboorte uit water en Geest, om de genade Gods en de rechte tijdswaarneming, om de vrede met alle mensen te hebben, zo het met recht mogelijk in u is. Want de andere helft des vredes is in de andere partij. Met ook de heiligmaking zonder welke niemand den Heere zien zal noch het Rijk van Christus inkomen. Dat is mijn zorgvuldige raad en bevel aan u ná mijn leven, mijn lieve kinderen.

Het tweede punt.

Het eerste fundament der deugden, of aanwijzing van des wijsheids beginsel in kinderlijke jaren.

Kindertucht.

Ziet mijn lieve kinderen dewijl gij nog kinds van verstand, jong van jaren en nog weinig bekwaam zijt tot kennis Gods, wijs ik u voor 't eerste nu aan hoe gij zult mogen komen tot het Fundament der deugden en het beginsel der wijsheid. Dat is geeft goed gehoor, dat gij naar de Wijsheid met ernst roept. Daarom bid ik hoop dat gij alle goede onderwijzing met lust van diegenen die dat beste aanraden aanneemt. Enzovoort, enz.

Het derde punt

Korte aanwijzing van God om die te leren kennen aan Zijn beschreven Naam, heerlijkheid, handwerken, wonderdaden, stem, alvermogen, alwetendheid, schrikkelijke vijand Zijner vijanden en aan de trouwe noodhulp der vromen, en zulks en dergelijke.

Merkt lieve, mijn eenvoudige kinderen, dit is uws vaders God, de God aller gelovigen van des werlds begin tot nu toe geweest. De God van Abel, de God van Noach, de God van Abraham, Izak, Jakob, Israël, de God van Jezus Christus en Alle heiligen. En dit is die God niet van iemand of enig mensenhanden gemaakt of geëerd, maar de God die van eeuwigheid en voor alle dingen was en eeuwig zijn zal. De God van Welke en door Welke alle dingen geschapen en gemaakt zijn. Enzovoort, enz.

Vervolg bladzij 402.

Het vierde punt.

Wat ding dat zonde is en waardoor dat zonde zónde geworden is en wat der zonden loon voor God is en wezen zal, of Gods straf des zondaars hiernamaals.

Vervolg bladzij 405

... Ja mijn lieve schaapkens, de tijd wordt mij benomen om verder te voldoen naar het voornemen, opzet en ontwerp.

Doch dit was bijna voleindigd maar ik dacht die te verbeteren en in veel excellente letters en voege gezet te hebben. En nu is dat gedaan, want ik moet en wil mij nu gaan ontledigen en bereiden om te sterven in 4 dagen, zo het mij dunk.

En ziet mijn lieve kinderen, ik ben daarover vrolijk en welgemoed in den Heere. En hoop mijn lichaam niet te sparen voor de waarheid, maar het te begeven tot een offerande die levendig, heilig en Gode welbehaaglijk is, tot een Gode-dienst; en hoop door Gods genade u, mijn lieve kinderen een goed voorbeeldig vader te zijn geweest in mijn leven en sterven.

Als gij tot verstand komt, zo gedenkt grondig daaraan en volgt Christus alzo met mij. Zo Hij ons in alle lijden en heiligheid is voorgegaan, zo zullen wij weer bijeenkomen en dat in de eeuwige vreugde in het hemels Rijk en zo altijd en eeuwig.

Mijn lieve kinderen al is't dat gij niet bijeen woont, te meer het elkander zeer lief en bewijst uw liefde waarin gij kunt zo met groeten en leerbriefkens tot elkander en deelt dit boekken in 3 kopieën, voor elkeen.

Ten eerste zend ik het u mijn lieve zoon Alewijn Hendriks, omdat gij de oudste zijt. Gedenk wat ik u wel geschreven heb tot lering. Deelt het ook uw zusterkens mee.

Nu adieu en eeuwig adieu mijn 3 weeskens!

Geschreven bij mij Hendrik Alewijnsz. uw lieve vader.

Van Braght, bladzij 405.

Hier volgt een brief van Hans Marijnsz. geschreven, die hij uit zijn gevangenis aan zijn lieve broeders en zusters gezonden heeft.

Hebt God voor ogen, altijd.

Genade en vrede, vreugde van God onze hemelse Vader, wijsheid, gerechtigheid en waarheid door Christus Jezus Zijn lieve Zoon, onzen Heere en Zaligmaker, met de troost en verlichting van de Heilige Geest.

Dit wens ik u zeer geliefde broeders en zusters in den Heere voor een vriendelijke groetenis en een eeuwig Adieu op deze bedroefde wereld daar toch niets te halen is dan alle droefheid des harten. En hoop te gaan rusten met alle uitverkorenen Gods heiligen onder het altaar Openbaring 6 vers 9. En daartoe gunnen ons de Heere Zijn genade en wil mij ellendige zondaar toch nu bewaren tot het einde toe gelijk ik op Hem hoop en betrouwe dat Hij doen zal. Amen.

Weet zeer geliefde broeders en zusters in den Heere hoe dat wij al tezamen nog wel te pas zijn. De Heere hebbe lof. En ons gemoed staat allen, om bij des Heeren heilige waarheid te blijven al de dagen van ons leven. Waarvoor wij den Heere nimmermeer ten volle kunnen of mogen danken.

Och lieve broeders en zusters, hoe zouden wij Hem ten volle kunnen danken dat Hij mij onwaardige zo lief heeft, dat ik om Zijn Heilige Naam zal lijden, hoop ik door Zijn genade. En hoop met al Gods lieve heiligen te horen: *komt gij gezegenden Mijns Vaders bezit het Rijk dat u bereid is van den beginne.*

Och geliefde broeders en zusters, welke schone beloften zijn aan de overwinnaars beloofd! Te lichten als de zon in huns Vaders koninkrijk. Huisgenoten Gods. Te eten van het verborgen hemels Bood en van de Boom des Levens, die midden in het Paradijs Gods staat.

Och, wat zou ik u veel schrijven. Ik hoop en betrouwen dat gij zelf al van God geleerd zijt. Alzo lieve broeders en zusters, weet ik u niets bijzonders te schrijven, dan dat wij altijd toezien om wel te bewaren tot ons toevertrouwd is, opdat niemand onze kroon neme. Want Petrus zegt: *de duivel gaat rondom ons als een grimmige leeuw zoekende wie hij mag verslinden; wederstaat hem dan vast in het geloof.*

Och, het zal ons zowel beloond worden als wij het begin Zijns woord tot het einde toe vast behouden. Hiermee denk ik u al tezamen den Heere te bevelen met het rijke Woord Zijner genade, dat machtig genoeg is ons al tezamen op te bouwen tot Zijn hemels koninkrijk. Amen.

En ik bid u toch vriendelijk, wilt toch mijn kind ook wat gadeslaan zoveel als gij maar kunt. Ik heb het [een] zuster te Vlissingen ook geboden en Christiaan ook. Ge moogt elkaar aanraden zo het 't beste is. Want ik moet er nu vanaf scheiden dat ik hem niet bewaren mag; dan, van harte ben ik ermee tevreden. En ben niet alleen bereid om vrouw en kind te verlaten, maar lichaam en leven ook, als mij slechts de Heere bewaart gelijk Hij tot nu toe bewaard heeft en voorts doen zal.

Och, lieve broeders en zusters, wij zijn al tezamen zowel gemoed. Ik en Hendrik en Gerritt, doen u al tezamen zeer groeten.

En groet van mij Hendrik en Maeyken zeer en Adriaen en Gerrit Coelemey en uw maat Lieven en Huybert en voort Yde met haar man en voorts Jakob Wit en de andere broeders en voorts die te pas komt. En zegt zij van mij al tezamen Adieu.

Geschreven de 3e februari anno 1569 nadat ik in advies gehouden was.

Adieu altezamen en houdt u altijd vromelijk. Ik hoop dat we elkander weer zullen zien. Deelt Geertken altemet mede wat van de winst zo het u best dunkt. En doet het beste met haar, dat bid ik u zeer.

Bij mij Hans Marijnsz, uw onwaardige broeder in den Heere; wat ik vermag tot uwen besten op dit pas.

Zie P. Bor blz. 993. Nederlandse Historiën

Schrijven van de Prins van Oranje aan de Magistraat van Middelburg, inzake bemiddeling ten gunste van de Doopsgezinden.

Overgenomen uit: Oorsprong, begin, en vervolg der Nederlandse Oorlogen, beroerten en burgerlijke onenigheden, beginnende met de opdracht derzelven landen, gedaan bij Keizer Karel de 5e aan zijn zoon Koning Philips van Spanje en eindigende met het einde van het jaar 1600.

Waarachtig en onpartijdig beschreven door Pieter Bor Christiaansz.

In 37 boeken verdeeld in 4 stukken.

Amsterdam, bij de weduwe van Johannes van Someren, Abraham Wolfgang, Hendrick en Dirck Boom, 1679.

Omtrent deze tijd is er een kwestie voorgevallen binnen de stad van Middelburg in Zeeland, spruitende uit zaak van enige Doopsgezinden, dewelke de burger eed niet begeerden te doen, noch ook te waken *met wapenen*, waardoor men hen verbood enige burgerlijke nering te doen en hun winkels gesloten te houden. Zij hebben zich tot de Magistraat geadresseerd, verzoekende te mogen hun consciëntie vrij beleven en ontslagen te worden van de voorzeide eed; en ook mede van de wachten.

Presenteren de alle schattingen te betalen. Ook dat ze een bewaker in de plaats zouden mogen stellen als het hun beurt van waken zou zijn.

Echter zij hebben geen gehoor gekregen, waarom zij te Antwerpen aan de Prins van Oranje getogen zijn en aan hem verzocht door brieven van faveur en recomandatie aan de voorzeide Magistraat, teneinde vrijelijk en zonder bedwang hun Religie te mogen oefenen, in voege zij altijd gedaan hebben, presenterende als voorheen.

De Prins van Oranje heeft de 28e juli 1578 aan de magistraat van Middelburg geschreven in perfecte dit navolgende:

Dat zekere huishouden wezende, zo men zegt Doopsgezinde, zich beklagende tot diverse reizen toe, te kennen hadden gegeven, hoe dat zijlieden hen dagelijks waren molesterende en de middelen ontnemende van in de rust en stilheid de kost voor hen en hun familie te winnen. Door dezelfde interpunctie van hun winkelen te openen onder pretext dat zij zouden weigeren de eed te doen in zulke vorm als andere burgers. Waarop zijn rijpelijk gelet hebbende - en aangezien dezelfde lieden pretenderen alle lasten in de redelijkheid dragen nevens andere burgers, ook in het feit van wapenen dat het meest motiveert te doen, doet zulken devoir te haren kosten, als gijlieden of degenen die des last zullen mogen hebben, in alle redelijkheid en billijkheid bevinden te behoren.

Zo dacht hem, dat zij ulieden zeer groot ongelijk hadden dezelve niet te laten in vrede en stilheid leven naar 't gemoed van hun consciëntie, volgende de akte die hij hen lieden met advies van de Gouverneur en Raden eertijds verleend had; waarvan zij zeiden henlieden betoning gedaan te hebben.

En evenwel dewijl hij vernam dat zij tot die tijd toe daarop niet hadden willen laten, noch ook op zijn voorgaande brieven, zo was hij benodigd, deze voor d' lesten te schrijven, bij dewelke hij openlijk verklaarde:

Dat het hen lieden niet toe stond in particulier hen te bekommeren met iemands consciëntie; even verre. dat er niet gehandeld nog gedaan werd, dat zo iemand schandaal zou mogen gerijken, in welke geval hij niemand begeerte aan te zien of te lijden. En derhalve zo beval en ordeneerde hij hen lieden wel expresselijk te disisteren,

verder de voorzeide lieden, Doopsgezind zijnde, te molesteren of beletten van koophandel en handwerk te doen, om voor vrouw en kinderen de kost te winnen. Latende deze haar winkels openen en werken als zij voortijds hebben gedaan. Tenminste tot de tijd toe dat bij de Generaliteit, die hetzelfde staat te doen, anderszins geordineerd zou worden. En daarom, zei hij, wacht ulieden van hiertegen en de akte henlieden verleend iets te attenderen of enige boeten ter cause [oorzake] als boven af te nemen. Mits dat bij hen lieden niet geattendeerd zij hetgeen t' gunt tot schandaal van iemand zou mogen renderen; en dat zij alle behoorlijke lasten nevens andere zullen dragen, etc.

Van Braght, blz. 789

Omloop 1592.

De nijd van **sommige calvinistische gezinden in de stad Middelburg** was nu ter tijd zo groot tegen de weerloze schaapjes van Christus die uit verscheiden paapse steden vanwege de nood der vervolging te ontgaan, bij hen gekomen waren en onder hun beschutting meenden te rusten, dat ze op geen ootmoedig supplicatiën zien, noch op het tweevoudig gebod van de Prins van Oranje die in de jaren 1577 en 1578 de Magistraten daar bevel gegeven had om deze lieden in ruste te laten wonen, echter toch niet pasten, noch daar naar vraagden, maar verstoorden nog de rust van deze mensen en het beleving van hun godsdienst.

Weshalve Maurits de oudste zoon van de voorgenoemde Prins Hoogl. Memorie, de voetstappen van zijn vader, natredende; als nu voor de 3e maal verbod gedaan heeft over het verdrukken van tevoren genoemde ulieden. Teneinde zij nu immers vrijheid van consciëntie verkrijgen mochten. Dit blijkt uit de navolgende akte.

Kopie.

Maurits, geboren prins van Oranje, Graaf van Nassauw, etc. Markies van Veere, etc.

Aan de Eerzame, Hooggeleerde, Wijze, Discrete, lieve bijzondere, etc.

Hetgeen ons vanwege Mailjaart de Poorter, en Joost Leonisse, zagers en houtverkopers wonende binnen de stad Middelburg is te kennen gegeven, zult gijlieden uit deze, hier benevens gaande rekwest in het lange vernemen.

En al is het dat wij gans in geen twijfel stellen of gij zult u nevens de Supplianten in de punten van hun verzoek en bezwaarnis, geheel gedragen naar inhoud van de resolutie hier tevoren bij de Heere Staten van Holland en Zeeland, dies aangaande genomen; en ulieden conformeren met zulke akten en brieven als de Supplianten en hunlieder medebroeders in dezelfde professie bij wijlen onze heer en vader de Prins van Oranje, lofzaliger gedachtenis, gegund is.

Zo hebben wij nochtans ulieden hiermee wel ernstig willen verzoeken, aangezien deze zaak niet alleen de stad van Middelburg in particulier maar deze Verenigde Provinciën in het generaal is aangaande, dat gijlieden u wilt gedragen naar de inhoud der voorgeschrevene resolutiën, in alle stilheid en vriendschap; latende de voor beschreven Supplianten en hun medebroeders genieten zulke vrijdommen als zij bij de voorgeschreven resolutiën en acten perspective toegelaten is. Totdat de bij de voorschreven heren Generale Staten dezer Verenigde Provinciën op de voorgeschreven zaken nader gelet en gedisponeerd zal worden. En benevens dat wij hetzelve redelijk en billijk vinden, wordt het ons aangenaam.

En hiermee Eerzame, Hooggeleerde, Wijze, Discrete, lieve en bijzondere, etc. zijt Gode bevolen.

In 's-Gravenhage de 4e maart 1593.

Onderschreven

Ulieder zeer goede vriend

Maurits De Nassau.

Het was gecachetteerd met het cachet van Zijne Excellentie.

Onder stond geschreven:

Gecollationeerd jegens de principale missive en is daarmee bevonden te accorderen.

J. Milander.

Nadere aanmerking.

Hierop, zo het zich laat aanzien, is enige rust gevolgd. Alzo dat het verstrooide hoopje van Christus daar ter plaatse een weinig begon toe te nemen en in getal zich uit te breiden.

Doch middelertijd vervolgde men in het pausdom de lieden nog tot der dood toe. Waarvan onder meer andere, die daar hun leven lieten, ons de navolgende zijn voorgekomen; waaruit de nood van die tijden, hoewel op sommige plaatsen ruste was, kan afgenomen en geoordeeld worden.

Blz. 806, Van Braght

Een zeker verbod door die van Aardenburg tegen de Doopsgezinden gepubliceerd; en de wat er door de heren Staten Generaal der Verenigde Nederlanden daarin, tot wegneming ervan, gedaan is. Anno 1615.

Men begon ook te Aardenburg in Vlaanderen verscheiden middelen tot verdrukking der Doopsgezinden die daar woonachtig en de klauwen van de Roomse Wolf ontvloden waren, in 't werk te stellen. Waarvan zeker verbod door de Baljuw en Raad van de stad ingezet zijnde, de oorzaak was.

Waardoor deze lieden eerst werd verboden hun vrijheid en het beleven van hun godsdienst, in voege dat ze tot dit einde niet mochten vergaderen in de stad, noch binnen de limieten van derzelve jurisdictie.

Daarop is gevolgd dat men aldaar deze onnozele en onweerbare mensen begon te bezwaren. Niet alleen met zware amendementen of boeten, maar ook met arrestementen, apprehensiën of gevangenissen, etc.

Welke droevige beginselen, naar alle aanzien, tot meerdere en groter onheil van de voornoemde lieden zou doorgebroken hebben, was het niet de zaak geweest dat zich de Hoogh-Mogende heren Staten Generaal der verenigde Nederlanden die hier kennis van gekregen hadden, zich daartegen hebben aangekant, met zeker mandement waardoor degene die oorzaak van hun verdrukking waren, werden opgehouden met de excursie van hun voornemen en verbod voort te varen. Daarentegen vrijheid van religie vergund aan degenen die verdrukt werden. De inhoud van het voornoemde amandement luidt als volgt:

KOPIE.

De Staten generaal, etc. aan de Baljuw, burgemeesters en schepenen van Aardenburg.**Erentfeste, Eerzame, etc**

Wij hebben met verwondering verstaan dat contrarie onze resolutie die U edele bij onze last is aangezegd, door de Commies Jan Bogard, gijlieden de gemene lidmaten die men noemt Doopsgezinden, of Mennonisten, residerende binnen Aardenburg en de landen daaronder gelegen; verder nog in de vrijdom van hun vergaderingen en exercitie van hun religie binnen Aardenburg verhinderd, teruggekeerd en moeilijk valt met verbod van hun vergadering, arrestementen, apprehensiën en amenenden.

Dewijl wij verstaan dat de voorgeschreven genoemde lidmaten van de Doopsgezinden in hun gemoed, consciëntie, vergadering en exercitie binnen Aardenburg zo vrij met alle stilheid en modestie zullen toegelaten worden, als geschiedt allom elders in de provincie, steden en plaatsen van de verenigde Nederlanden zonder enige contradictie of tegenheid.

Behalve dat ulieden op hun vergadering opzicht zult mogen nemen bij zover als hun dat goedgebeurt. En dat zij tot het einde ulieden telkens zullen doen aangeven had zij zullen begeren te vergaderen. Ulieden overzulks ordinerende hierna precies te reguleren tot beter onderhoud van rust, vrede en enigheid in de voorschreven stad. Zonder de voorgeschreven lidmaten ook ter oorzaak van hun voorgaande gepasseerde vergadering, voor enige boete of contraventie te doen apprehenderen of executeren; daarop wij ons zullen verlaten en ulieden, etc.

Actum 1 mei 1615

Accordeert met de Minuut, berustende ter Griffie van hun Ho. Mo.

Getekend

N. Ruysch

Naarder aanmerking anno 1619.

Als het voornoemde mandement ingesteld en op last der Hoogh-Mogende naar behoren overgeleverd was, had men hoopt dat hetzelfde nagekomen en de gewenste rust daardoor teweeg mocht brengen. Maar zulks is door tussenkomen van nijdige en afgunstige mensen gemist. Want men legde het daar op toe om niettegenstaande hetzelfde in mandement, toch oorzaak te vinden waardoor men kwansuis [zogenaamd] met recht, de vrijheid der meer genoemde lieden zou mogen onvrijmaken en haar rust verstoren.

Hiertoe diende, of immers gebruikte men zekere ordenantie, tot last van enige lieden in juli van het jaar 1619; door last der Hoogh-Mogende gestatureerd. Hoewel zulks geenszins de Doopsgezinden raakte; evenwel men belette hun vergadering en godsdienst.

Weshalve zijlieden zich wederom met ootmoedigen supplicatie tot de Hoogh-Mogende der Verenigde Nederlanden keerden teneinde zij van onrust ontslagen en tot de oefening van hun godsdienst vrijelijk, zo te voren verordineerd was, mochten toegelaten worden. Waarop gevolgd is een ander mandement aan de gouverneur van Sluis de baljuw en magistraat van Aardenburg luidende als volgt.

Extract.**De Staten etc. aan de heer van Haultain, gouverneur van Sluis en de kwartieren daaromtrent; mitsgaders de Baljuw en Magistraat der stad Aardenburg.**

Edele, Gestrenghe, Erentfeste, eerbare, lieve bijzondere.

Wij zenden hierbij gevoegd het rekwest aan ons gepresenteerd, vanwege de gemene Lidmaten die genoemd werden Mennonieten, of Doopsgezinden residerende binnen **Aardenburg**. Zich beklagende, dat zij geturbeerd worden in de vrije exercitie van hun religie, die wij hen geaccordeerd hebben in de voornoemde stad; onder pretext van het plakkaat bij ons laten emaneren de 3e juli laatstleden.

Daarop wij nodig geacht hebben u lieden te adverteren en verklaren, dat wij niet verstaan dat de applianten onder den voorzeiden ge-emaneeerd plakkaat van de voorzeide Juli, begrepen zijn, maar dat de Supplianten zullen behouden, genieten en continueren dezelfde vrijdom in de exercitie van hunlieder Religie, binnen Aardenburg gelijk ze daar tevoren gehad en genoten hebben.

Ordineren ulieden daarom hun hiernaar te reguleren, zonder de Supplianten verder te bezwaren, als met het nakomen van onze voorgaande concessie en resolutie.

Hierop zullen wij ons verlaten en ulieden in de H. Protectie van de Almogenden bevelen.

Uit Den Haag de 16e November 1619.

Accordeert met de Minuut, berustende ter griffie van haar Ho.Mo.

Getekend

N. RUYSCH

GELOOFSBELIJDENIS VAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

Bladzij 808 Van Braght

**Van zware lasteringen tegen de Doopsgezinden in de provincie Holland etc.. tot
verwerking van vervolging; en hoe zij zich aan de Staten van dit land
verantwoord hebben. Anno 1626, de 8e oktober.**

Men hield middelertijd niet op van lasteren en kwaadspreken van het gevoelen der Doopsgezinden. Voornamelijk over het artikel dat ze beleden van God, alsmede van de Menswording des Zoons van God, etc. even alsof ze daar gans ongerijmde, ja ongoddelijke meningen uit voortbrachten; om zo het mogelijk was, over deze lieden een vervolging zelfs in het midden van de Nederlanden te veroorzaken.

Want dit droeg zich zodanig toe, dat ook de hoge Overheden en Staten des lands daarover gemoeid werden. Die om volkomen berichten dezer zaak te hebben, last gaven aan verscheiden gemeenten der Doopsgezinden over de voorgemelde artikelen, een eenparige Belijdenis te doen en deze aan haar E. E. Grootmogenden over te leveren. Waarin de voorgemelde Doopsgezinden niet onwillig zijn geweest; invoege dat ze deze stukken in geschrift vervat, die op de 8^e oktober anno 1626 aan de Gedeputeerde van het Hof van Holland overgaven. Waarvan de inhoud was op de volgende wijze:

Van de enigen God, Vader, Zoon en Heilige Geest.

Wij geloven van harte en belijden mits dezen naar het getuigenis van Gods Woord dat er is: een enig, eeuwig, almachtig, barmhartig en rechtvaardig God. Deut. 6: 5 Mattheus 19: 17. Psalm 90: 2. Jesaja 40: 28. Rom. 16: 25. Gen. 17: 1. Psalm 103: 8. Filipp. 2: 4. Dan. 9: 7.

Zonder meerder 1 Cor. 8: 59.

Die geen gelijkenis heeft, Exodus 8: 10. Jesaja 26: 8.

Wiens grootheid onmetelijk en Wiens gedaante onbeschrijfelijk is. 2Kron.. 6: 18. Job 11: 8,9.

Voor Wie, boven Die ook benevens Dewelke geen ander is. Jesaja 43: 11. Deut. 10: 17. Deut. 32: 39.

Die van Zichzelven is, dat Hij is. Exodus 3: 14. Van Wie alle dingen die er zijn, van hebben, dat ze zijn. Gen. I: 1 en doorgaans. Psalm 146e: 6. Hand. 14: 15. Die is de A en Omega, de Eerste en de Laatste, Het begin en het einde. Open. 21: 6. Jesaja 41: 4.

Die alle dingen weet, ziet en hoort. Psalm 94: 11. 1 Joh. 3: 20. Psalm 33: 13; 94: 9.

Die alleen goed en aller goedheid's Fontein en Oorsprong is. Math. 19: 17. Jak. 1: 17. Waarom Hem alleen om 't alle Goddelijke eer, vreze, liefde en gehoorzaamheid toebehoord en gegeven moet worden. Psalm 29: 1. Lukas 2: 14. Deut. 10: 12, 20. Kap. 6: 5. Matth. 22: 36. Jer. 11: 7. Hetwelk men ook aan niemand anders, noch Engelen, noch mensen, noch enig ander, hetzij hemelse of aardse creaturen mag tonen of bewijzen, Openb. 9: 10. Hand. 10: 26. Want Hij wil Zijn eer geen ander geven, noch Zijn roem geen afgoden. Jesaja 48: 11, kap. 42: 8.

Maar al is 't dat God op deze voorzeide wijze door Zijn woord in het algemeen Zichzelf openbaart en bekendmaakt, zo vertoont Hij Zich door datzelfde Zijn woord, ook onderscheiden en bijzonder, als namelijk:

Dat er **Drie zijn in de hemel** die daar getuigenis geven. 1 Joh. 5: 7. Niet drie Goden, maar één Vader, één Woord of Zoon en één Heilige Geest, zoals zulks is

betoond toen de Heere Christus gedoopt werd, Matth. 3: 16. En ook geleerd wordt in de woorden van Christus, daar Hij Zijn discipelen beval te dopen in de Naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes. Matth. 28: 19.

Zodat overzulks volgens het Woord Gods de Vader een **ware Vader des Zoons** is. Matth. 7: 21. Kap 10: 32,33. Kap 16: 17. Markus 14: 34. Joh. 17, en doorgaans. Van Wie de Zoon op een onbegrijpelijke wijze van eeuwigheid is uitgegaan en voor alle creaturen geboren. Micha 5: 1. Kolos. 1: 15. Waarom, de Zoon ook een ware Zoon des Vaders is. Psalm 2: 7, 12. Mattheus 3: 17. Kapittel 17: 5. Dat ook de Vader voor zoveel als Hij Vader is, niet is de Zoon. Joh. 3: 16, 17. Rom. 8: 3. Gal. 4: 4.

Dat desgelijk **de Zoon** voor zoveel als hij een Zoon is, niet is de Vader. Joh. 16: 28. Rom. 5: 10. Maar dat hier in de Vader een ander is als de Zoon en de Zoon een andere is dan de Vader. Joh. 5: 32, 37. Kap. 10: 25,29. Kap 15: 24. Dat ook de Vader en de Zoon voor zoveel als Zij Vader en Zoon zijn, niet zijn de Heilige Geest.

Dat ook de **Heilige Geest** voor zoveel als Hij van de Vader in de Naam des Zoons uitgaat, of gezonden wordt, een Ander is als de Vader of de Zoon. Maar zovelen als de Vader God is, eeuwig is, niet geschapen is maar een Schepper aller dingen is, met veel meer andere Goddelijke eigenschappen.

Daarin geloven wij dat de Zoon en de Heilige Geest met de Vader EEN zijn, die één en dezelfde benaming ook Gods in de hoogste betekenis, eer, dienst en gehoorzaamheid toebehoort. Doch al de manieren hoe en waarin Vader, Zoon en Heilige Geest, DRIE en ook EEN zijn, houden wij dat ons God in Zijn woord niet zo volkomen heeft geopenbaard.

Dat ook al de wetenschap daarvan tot zaligheid niet noodwendig is, alzo het een hoge of diepe verborgenheid is, die hier in dit leven maar als in een donkere spiegel, stukswijs kan bekend worden. 1 Cor. 13: 12. Waarvan de volkomen kennis en het oprecht aanschouwen door het geloof in dit leven verhoopt, maar hiernamaals in het eeuwige leven eerst volkomen zal bekend worden. 1 Joh. 3: 3. Waarom de diepte onderzoeking van dien buiten of boven het Woorden Gods meer curieuslijk als simpel eenvoudigheid is.

Het woord Eens-Wezens alsook de woorden Drievuldigheid alsook Drie Personen, door de ouden voortijds gedicht, vermijden wij, omdat de Schriftuur dezelve niet kent en omdat het periculeus is in de benaming Gods andere woorden te gebruiken als de eigen woorden van de Heilige Schrift.

De woorden drie Wezens, of Drie in het Wezen, voor dezen bij Jacques Outerman, als ook van sommigen onzer leraren gebruikt, wordt niet anders door verstaan als deze onze vorige bekentenis in zich bevat.

Van de menswording van de Zoon van God.

Wij geloven en bekennen dat God willende Zijn allergrootste liefde aan 't menselijk geslacht (dewelke door de zonde in de dood en in velerlei verderfelijheid gevallen waren) bewijzen en Zijn genadige beloften aan de voorvaderen gedaan, inderdaad volbrengen: Gen. 3: 15. Gen. 12: 3. Gen. 22: 18. Deut. 18: 18. Zo heeft Hij daartoe Zijn Enigen 1 Joh. 3: 16, Zijn lieven, Lukas 9: 35 en beminden Zoon, Matth. 3: 17, Die van eeuwigheid geweest is, Hebr. 1: 2, Daar alle dingen door geschapen en gemaakt zijn, Col. 1: 16. Hebr. 1, in deze wereld gezonden, Joh. 3: 17 en 1 Joh. 4: 9 de Welke Zijns Vaders wil ik gaarne gehoorzaamd heeft. Psalm 40: 9. Hebr. 10: 7 en is van Boven, Joh. 3: 19 en 8: 18 van de Hemel gekomen, Joh. 3: 13 en 6: 62 en is van

Zijn Vader uitgegaan, Joh. 16: 28 verlatende Zijn Goddelijke klaarheid, Joh. 17: 5 in gedaante, Philip. 2: 6 en rijkdommen, 2 Cor. 8: 9, nederdalende, Eféze 4: 9, is Hij in deze wereld gekomen; Joh. 16: 28. Zodat Hem de maagd Maria door kracht des Allerhoogsten, Lukas 1: 31 heeft ontvangen, Jesaja 7: 14, Matth. 1: 23, Lukas 2: 7. Ook Dezelve en geen ander is door haar gebaard, Jesaja 7, Matth. 1: 25, Lukas 1, 2, Gal. 4: 4.

Want al is 't zo dat Maria de Zoon Gods in een andere gedaante gebaard heeft als Hij bij de Vader voor des wereldds grondlegging geweest is, zo is Hij nochtans Dezelfde Wiens uitgangen van aanbegin en van eeuwigheid is geweest. Micha 5: 1, Jesaja 9: 5. Want het Woord - of Zoon - is vlees geworden, Joh. 1: 14. Ja, die God gelijk was, is geworden gelijk een ander mens, Filipp. 2: 7, de Zone Gods is verschenen in de gedaante des zondigen vleses, Rom. 8: 3. En God is in het vlees geopenbaard, 1 Tim. 3: 15. Zodat de Tweede Mens Christus, de Heere Zelf van de Hemel is. 1 Cor. 15: 9.

Overzulks zo was hetgeen dat de apostelen aan Christus zagen met hun ogen en met hun oren hoorden en met de handen tasten van het Woord des levens; zodat ze gezien hebben het Leven dat eeuwig bij de vader was, 1 Joh. 1. Want God heeft Zijn eerstgeboren Zoon in de wereld gebracht, die alle Engelen en mensen moeten aanbidden, Hebr. 1: 6. Filipp. 2: 10. En als wij aldus geloven, hebben wij Gods en aller vromen getuigenis voor ons die daar eendrachtig als met één stem roepen: dat die zienlijke Mens, Christus, Gods Zoon is. Matth. 3: 17. Joh 1: 2 en 9: 37. Joh 11: 27. Matth. 16: 16. 1 Joh. 4: 11. 1 Joh 5: 5. Die onder de mensen gewoond heeft, Joh. 1: 14, Zach. 2: 10. Bar. 3: 18.

Ook van de Overste der priesters, omdat Hij Zichzelf beleed Gods Zoon te zijn, ter dood is veroordeeld, Markus 14: 16. Johannes 18: 37. Want zij Hem niet kennende, hebben nochtans de Heere der heerlijkheid, dat is de Heere van de Hemel, 1 Cor. 15: 47, aan het kruis genageld, 1 Cor. 2: 8. Daar heeft de Zoon des levenden Gods geleden, Hebr. 5: 10. Dewelke God niet heeft gespaard, Rom. 8: 32, maar gaf Hem over voor des wereldds leven, Joh. 3: 16. 1 Joh. 4: 14, tot de aller-schandelijkste dood des kruises toe, Filipp. 2: 6. Daar heeft de Zone Gods Zijn dierbaar bloed tot vergiffenis onzer zonden vergoten, Hand. 20: 28, Col. 1: 14; 1 Joh. 1: 17. Openb. 1: 5. Door Wie God de wereld heeft gemaakt. Die heeft gemaakt de reiniging onzer zonden door Zichzelf, 1 Hebr. 1, 2. Hij is begraven en ten derden dage door de heerlijkheid des Vaders wederom van de dood verwekt, 1 Cor. 15: 12; Hand. 3: 26. Rom. 6: 4.2 Thess. 1: 10. Is opgevaren daar Hij eerst was, Joh. 3: 13, Joh 6: 62 - 16 - 28. Ef. 4: 48 een Tim. 3: 15. Zit daar ter rechterhand der Majesteit Zijns Vaders, Eféze 1: 20, Hebreëen 1: 3, vanwaar Hij komen zal in de wolken des Hemels, om te oordelen de levenden en de doden, Matth. 24: 30. Hand. 10: 42, Openb. 1: 7, Rom. 14: 9 en 1 Cor. 5: 10.

De eindelijke oorzaak van de zending, van de komst, van de Menswording, van het lijden en de dood des enigen geboren Zoons Gods in deze wereld, is geweest om zondaren zalig te maken, 1 Tim. 1n: 15, Matth. 18: 11, of de zondige wereld met God de Vader te verzoenen, Joh. 3: 17, 1 Joh 2: 2; 1 Cor. 5: 19. Waarom Hij ook het enig Fundament, 1 Cor 3: 11, de enige Deur tot de Vader, Joh. 10, de enige Weg tot de eeuwig leven, Joh. 14: 6; en de enigste verdienstelijke Oorzaak der rechtvaardigmaking, Hand. 13: 38, Rom. 3: 24 en der eeuwige zaligheid is. Want in geen anderen is er zaligheid; noch er is geen andere naam, zo de apostel Petrus zegt, de mensen gegeven waardoor zij zalig worden, dan in de Naam onzes Heeren Jezus Christus. Handelingen 4: 12.

Hem zijn lof, prijs en glorie, van eeuwigheid tot eeuwigheid. Amen.

**Beschrijving van de tegenwerking die de Doopsgezinden werd aangedaan vanuit
de kerkenraad van de Hervormde gemeente te Middelburg. Vooral door
GASPAR [Caspar] VAN DER HEYDEN.**

Academisch Proefschrift van DR. M. F. VAN LENNEP. Amsterdam J. Müller 1884

.... Heeft deze zaak ons enigszins lang bezig gehouden, het was, omdat ik helder de grote belangrijkheid wilde doen uitkomen van de taak der commissie, waarvan GASPAR VAN DER HEYDEN een deel uitmaakte. Zij toch baande door het indienen van het rekest de weg, waarop Prins WILLEM straks met zijn ontwerp van Religievrede zou kunnen voortgaan.

Deze zijn bemoeiingen omtrent de Synode van 1578, met hetgeen daaruit voortvloeide, behoren tot de merkwaardigste werkzaamheden van VAN DER HEYDEN in de jaren van zijn verblijf te Middelburg.

Onder hetgeen hij in deze stad zelve voor het belang der Kerk deed, verdient vooral onze aandacht **zijn verzet tegen de Doopsgezinden**, waartoe hij zich gedurende al de tijd, dat hij het leraarsambt aldaar waarnam, geroepen achtte. Ik wens al die gelegenheden, waarbij zijn naam in betrekking tot hen genoemd wordt, achtereenvolgens te behandelen, daar zij te zeer verspreid zijn en aan de anderen kant ook weder te nauw samenhangen, om iedere keer chronologisch in zijn levensbeschrijving te kunnen worden ingevlochten.

Reeds spoedig na de overgave van Middelburg aan de Prins VAN ORANJE in de aanvang van 1574 waren, gelijk wij zagen, vele Gereformeerden daar weder binnengestroomd, en met hen natuurlijk ook een menigte uitgewekenen van andere gezindten, die vrijheid in de nu voor hen veilige stad kwamen zoeken. Doch een onbeperkte vrijheid van godsdienst behoorde niet tot hetgeen mogelijk of oorbaar geacht werd in de zestiende eeuw, en zo geschiedde het dan ook dat de Calvinisten, die toen de sterkste aanhang in Middelburg hadden, spoedig andere gezindten, met name de **Doopsgezinden**, begonnen te belemmeren en, kon het zijn, uit hun stad te weren. Men was altijd bevreesd dat het met hen nog eens "op sijn Munsters" mocht toegaan, en achtte hun weigering om de eed af te leggen gevaarlijk voor de Staat als een mogelijk deksel der leugen, terwijl hunne weigering om de wapenen te dragen diegenen verbitterde, die hun leven veil hadden voor de verdediging van het vaderland. 2 Wij moeten dus niet voorbijzien, dat niet altijd onverdraagzaamheid of

1. Vgl. *De notulen van de Middelburgschen kerkenraad van 31 Maart 1574*, waar wij o. a. lezen: "Dagelicx siende de grote menichte der Wederdooperen, die dagelicx openbaerlic inder stadt quamen,..... soo was verordeneert, dat men (uit compassie van der lieden sielen, oock uit vreesse, oft op syn Munsters mocht toegaan) met requeste de Magistraet soude waerscuwen...." etc. Zie F. NAGTGLAS, *de Kerkenraad der Neder-Duitse Hervormde Gemeente te Middelburg, tegenover de Doopsgezinden, Voetwasschers en Martinisten, van 1574-1608, opgenomen in de Bijdragen tot de Oudheidk. en Gesch., inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen*, VI, bl. 240. Aan dit belangrijk stuk ben ik vele der nu volgende bijzonderheden verplicht.

2. In 1578 dienden de gilden van Middelburg een verzoekschrift in bij de Magistraat, waarin zij klagen over de vrijstelling der Doopsgezinden van de wacht, en ijveren tegen "die voorgheuwende heiligheit van seeckere ingesetenen, die sich aen 't wacht houden onttrecken." F. NAGTGLAS, a. w. bl. 241.

haat tegen andersdenkenden de grond was van de vervolging, tegen hen ingesteld, en

waar wij mannen als TAFFIN, VAN DER HEYDEN, ja zelfs MARNIX VAN ST. AIDEGONDE tot harde maatregelen tegen hen geneigd zien, moeten wij de drijfveer, die hen daartoe aanzette, elders en dieper zoeken.

Wij kunnen ons ook begrijpen, dat deze mannen bevreesd waren beginselen te zien zegevieren die, consequent doorgevoerd, de gehele Kerk, op zoveel bloed en tranen gegrondvest en hun zo dierbaar, te gronde moesten richten.

Reeds in Maart 1574 werd door de kerkenraad van Middelburg het vermoeden geuit, dat er vele Doopsgezinden in de stad moesten zijn, daar er veel meer kinderen geboren dan gedoopt waren, en in Mei staken er zeer velen uit Engeland naar Walcheren over, daar zij door Koningin ELIZABETH uit haar rijk waren gebannen. 1.

De 22sten Augustus van dat zelfde jaar schreef dan ook VAN DER HEYDEN aan CORNELII: "Auditorium nostrum Middelburginum paulatim quidem augetur, verum non ex sententia. Gravantur cives insolentia militum plus satis, ita ut multi indies nostrorum fratrum revertantur in Angliam, et interea locus impletur Anabaptistis."

1. Op het vernemen van de tijding, dat er een "scip vol Wederdoopers" in aantocht was, begaf zich GELEIN D' HOORNE (de predikant van Middelburg) met een ouderling naar de Magistraat, "biddende dat die Heeren in desen toesaghen, dattet ons op geen Munstersche murderie uitquam, maer dat sy, soo met de eedt, als met andere middelen, de secte bedwongen." NAGTGLAS, a.w. bl. 242. 1.

Anderhalf jaar later was de toestand nog niet verbeterd, blijkens hetgeen hij toen aan zijn vriend schreef: "Status nostrae Ecclesiae mediocriter est; Anabaptistae indies fiunt audaciores." 2.

Zeer dikwijls treffen wij de naam van GASPAR VAN DER HEYDEN, in de notulen van de kerkenraad van Middelburg met betrekking tot de Doopsgezinden aan, hetzij om hen te vermanen en te bestraffen, hetzij om bij de stedelijke regering enige maatregel ten hunnen opzichte doorgevoerd te krijgen. 3.

Een voorname rol speelt hij bij de behandeling der zaak van HENDRIK VAN HENSBERGEN, een onrustig man, die, van Antwerpen afkomstig, zich te Middelburg aan de zg. *Voetwassers* (ene afdeling der Doopsgezinden) aansloot en de gemeente "seer perturbeerde," doch zich later met de Gereformeerden verzoende, en vele jaren achtereen het predikamt bij deze kerk waarnam. Verscheidene malen werd hij door VAN DER HEYDEN "vermaent," totdat hij eindelijk betuigde "dat het hem leet was, dat het met hem soo verre ghecome was." Hij beloofde "van nu voortaan niemand meer ontrust te maken, maer het woord Godts te onderzoeken ende so het meughelyck is, hem met de ghemeinte te versoenen." Hij schreef een schuldbelijdenis, en werd de

1. Bijlage B, N° 6.

2. Brief van 23 Maart 1576. Bijlage B, N° 13.

3. zo bv. 26 Juli 1575. "Dewyl dat het ergherlick is, dat men Mr. GERMAIN, een openbaeren Wederdooper, laet schole houden, is goet gevonden, dat men dese saek metten eersten HUGO JOOSSE sal aengheven, hem biddende, dat hij dit inden Raet wilde voorstellen; dit is Mr. JASPER opgelegd." NAGTGLAS, a. w. bl. 244.

17de November weder bij de Gereformeerde gemeente aangenomen. 1.

TE WATER vermeldt, dat aan VAN DER HEYDEN in Middelburg, onder "andere zaken van gewicht", ook het "houden van een gesprek met de Wederdoopers" werd opgedragen. 2.

In de Kerkenraadnotulen van het einde van 1577 en het begin des volgenden jaars vinden wij daaromtrent meer. Wij lezen daar: 3. "Dewyl dat CRYNTGEN verclaert

heeft, in teghenwoordigheit van Wederdooperen, dat sy ongherust was in 't stuk der menswerdinghe CHRISTI, daerover sy de dispute begheerde te hooren, tot haerder gherusticheit tussen ons en deselve Wederdoopers, waarmede de Dopers wel te vrede syn, ende presenteren sulx te doen, als't CRYNTGEN begheeren sal, so is verordent, dat dese dispute uitgesteld wert tot naer het anstaende Nachtmæl, ende dan sal Mr. CASPAR de dispute wtvoeren, in 't bijwesen van Mr. JAN SEU, MICHEL PANEELE, JEREMIAS ACKERMAN en JACQUES VAN BERTHEM, met nog twee andere broederen van buten der consistorie, te wetene CORNELIS CLAESSE ende ANTONIE BOLLAERT. Item is goet ghevonden, dat tot dese dispute ghenomen wert enen notarius, die de redenen van beider syden getrouwelick opschryven sal. En is daertoe verordent Mr. RYCHARD VAN VARENT."

1. F. NAGTGLAS, a.w. bl. 249.

2. Reformatie van Zeeland, bl.403.

3. Notulen van 18 Dec. 1577. Zie NAGTGLAS, a. w. bl. 250. "CRYNTGEN" is zekere CRYNTGEN JANSZ. VAN ESSEN, "lakencoopster in de langhen delft."

Dit dispuut heeft echter niet plaats gehad. Na vele onderhandelingen is men wel de 4den Januari 1578 tezamen gekomen, maar nadat de Doopsgezinde leraar HANS BOSSCHAERT (Ook HANS DE WEVER genoemd) een "predicatie" gedaan had, "heeft HEYDANUS, veel dynghen opghetkent hebbende, de leeraer ghepresenteert, van de menswerdynghe ofte ander puncten, die de leeraer valschelycke gheleert hadde, te disputeeren, present een of twee notaryen 't welck de leeraer gantsch afgheslaghen heeft, alleen bereyt synde, sonder notarius ofte ander ghetuyghen te verantwoorden wat hij daer gheleert hadde. Allegeerende seecker waarschouwylghe van de hooghe overheyt, van gheen gherucht ofte beroerte te maken. Somma niet te willen disputeeren, ten ware van de overheyt gheconsenteert of verordent."

Nadat men verlof van de overheid gevraagd en verkregen had, om gedurende drie dagen te disputeeren, in 't bijzijn van "2 notariën, die alles soudent opteeckenen" werden de Doopsgezinden weder daartoe aangezocht, maar zij weigerden, bij monde van bovengemelden BOSSCHAERT. Van dit verzoek en deze weigering werd door de notaris VAN VARENT acte opgemaakt, en "dewijl dat de Mennonyten niet af en hielden tot Syriczee, (Zierikzee) Andwerpe, en elders leughenen te stroyen, segghende dat de ministers der kercke tot Middelburgh niet en hebben durven jegens HANS BOSSCHAERT haeren Bisschop disputeeren, hoewel het van de overheyt toeghelaten was, so is goet ghevonden, dat men copie van de handelynghe senden sal tot Syriczee, tot Andwerpe ende tot elders, opdat haere leughenen daerwt blycken moghen."

Hiermede eindigt de zaak van dit dispuut, en wij weten niet of zij later nog weer is opgenomen. Onnodig acht ik het hier verder al de gevallen met betrekking tot de Doopsgezinden te vermelden, waarbij VAN DER HEYDEN, hetzij alleen, hetzij in gezelschap zijner mededienaren, in de Middelburgse kerkenraadsnotulen voorkomt; zij zijn daarvoor niet belangrijk genoeg en komen meestal ongeveer op hetzelfde neder; liever wens ik thans een ogenblik stil te staan bij een brief, dien onze leraar in Maart 1577, naar aanleiding van hetzelfde onderwerp, van MARNIX VAN St. ALDEGONDE ontving.

De stedelijke regering van Middelburg had de Kerk ijverig gesteund in haar pogingen, om de Doopsgezinden aldaar te bemoeilijken. zo had tegen het einde van 1576 de Magistraat dier stad hun winkels doen sluiten, onder voorgeven dat zij door het weigeren van de eed de burgerlijke orde en de band der maatschappij verbraken, en alzo niet langer als burgers geduld konden worden.

Hierover dienden de Doopsgezinden een beklag in bij de Prins VAN ORANJE, die reeds de 26 Januari 1577 een gunstig antwoord daarop gaf en ordonneerde, dat de "Supplianten bij de Magistraet soudén mogen bestaen met haer jae in plaetse van eede, mits dat d' overtreeders van dien als eedtbrekers ende meyneedigen soudén gestraft worden," terwijl zij weder hunne winkels mochten openen "ende neringe genieten, gelijk sy van te vooren gedaen hadden." (1) -----

1. BRANDT, Hist. Der Ref. I. bl. 588.

De predikanten behaagde deze handelwijze des Prinsen niet, gelijk zich laat denken, en zij deden hun uiterste best, om de zaak nog veranderd te krijgen. TAFFIN, die een opstel had geschreven ter bestrijding van der Anabaptisten onwil om de eed af te leggen, had er met de Prins en VAN DER HEYDEN over gehandeld. De eerste was echter niet te bewegen iets aan zijn besluit te veranderen, en zag ongaarne dat er tegen de Anabaptisten geschreven werd, de tweede keurde dit bepaald nodig, en had er bij TAFFIN op aangedrongen. 1.

In de vergadering der Staten van Holland en Zeeland, in Maart 1577 te Dordrecht gehouden, werd de zaak opnieuw met de Prins besproken, en uit de brief (hierboven gemeld) dien MARNIX de laatsten van die maand aan VAN DER HEYDEN richtte, zien wij dat de Prins bij zijn vroeger besluit volhardde, en de zachteren weg bleef verkiezen. 2.

MARNIX bleef evenzeer bij zijn gevoelen en achtte dat men hen, die de eed weigerden, niet als burgers moest beschouwen, doch de Prins had verschillende

1. Dr. C. SEPP, Drie evangeliedienaren, bl 46.

2. Zie de brief in de Oeuvres de PH. DE MARNIX, Correspondance et Mélanges VIII, page 226.

3. Vgl. wat MARNIX schrijft: "Negotium Anabaptistarum heri, etc. etc.

redenen, waarom hij weigerde de Doopsgezinden te vervolgen. Niet slechts omdat zij, waar zij weigerden zelven de wapenen op te vatten tot verdediging van het vaderland, hem meermalen met geld hadden bijgestaan, maar ook en vooral omdat hij een afkeer had van alle vervolging ter oorzaak van de godsdienst, en zeer vreesde dat men door op dezen weg voort te gaan, in plaats van het juk van het Pausdom, waarvan men pas was bevrijd, een nieuw juk zich op de hals zou zien geschoven, de heerschappij der bovendrijvende Kerk. 1.

1. Dat dit zo was, blijkt nog uit hetgeen MARNIX in deze brief er bij voegt, waar hij schrijft: "His vero in Ecclesiis, etc. Men vergelijke vooral wat Dr J. J. VAN TOORENENBERGEN Schrijft in de inleiding op het 2de deel van PHILIPS VAN MARNIX Godsd. en Kerkel. Geschriften, naar aanleiding van diens "Ondersoeking en grondelycke wederlegginge der geestdrijvische leere, enz.": "**MARNIX wist de Nederlandse Doopsgezinden niet zo scherp van de Wederdoopers te onderscheiden**, als dat in onzen tijd geschied is door de rustige achtbare volgers van MENNO SIMONSZ. zelve.

Prins WILLEM I, hun beschermer, ging in dezen toch ook meer met een wijze politiek te rade, dan dat hij dat onderscheid toen reeds zo helder vond." (a. w. bl. K.) En verder op bl. XX, naar aanleiding van het volgende, dat Jonkheer DE LYERE in zijnen openbaren brief aan de Staten-Generaal schrijft: "Ik kan seggen, dat ik de eer gehad hebbe van tegenwoordich te wesen, daer over een volle tafel wijlen mijn Heere de Prince Hoger Ged. Deselve contrarie opinie" (op het punt van het bestraffen der ketters) "gedisputeerd heeft tegens myn Heere VAN ST. ALDEGONDE, denwelcken niet onbewust conde wesen, dat dese wyse van fortsich rigeur, die hy voorgeeft, niet ontfangen soude worden bij U. E.," schrijft Dr. VAN TOORENENBERGEN.

"Dit bericht heeft alle schijn van waarheid in zich zelf. Inderdaad was MARNIX, hoezeer ook getrouw handhaver van de Gentse Pacificatie en zelfs voorstander van de Godsdienstvrede, niet zo afkerig van alle uitwendige maatregelen tot beteugeling van leringen, die de godsdienst en de maatschappelijke orde bedreigden, als WILLEM I. Deze was zijn tijd ook in dit opzicht vooruit. Hij hield het woord van Keizer MAXIMILIAAN II, dien hij ook in dit opzicht zijn vader mocht noemen, als staatsmaxime in al zijn consequentiën vast: "Nullam esse tyrannidem intolerabiliorem, quam conscientis velle dominari." Wat allengs ook in de Gereformeerde Kerk de leus werd: "Verbis, non verberibus, doctoribus non tortoribus," dat was in de 16e eeuw de overtuiging van zeer weinigen in Kerk en Staat. Dat zij, die als MARNIX VAN ST. ALDEGONDE (en wij kunnen er bijvoegen GASPAR VAN DER HEYDEN)""zooveel vervolging geleden hebben om hun geloof, die leer niet predikten, strekt hun tot onverwelklijke eer, want het bewijst, dat zij hun overtuiging niet lieten leiden door hun belang."

Het is zeer te betreuren, dat wij de brief van GASPAR VAN DER HEYDEN, die dit antwoord van MARNIX uitlokte, niet meer bezitten, daar wij dan wellicht nog beter en uitvoeriger het gevoelen van deze leraar met betrekking tot de Doopsgezinden zouden kennen, doch althans enigermate wordt ons dit gemis vergoed, door hetgeen wij in een zijner brieven van het jaar 1579, aan ARNOLDUS CORNELII gericht, lezen. 1.

MENSO ALTING 2. had hem een uitvoerig schrijven gezonden "aengaende de Wederdoperen, die van Emden t'Amsterdam dagelycks comen ende aenwassen," waarop de schrijver achtte dat men "sich in tijts behoorde te versien." 3.

Verder riep hij de hulp van VAN DER HEYDEN in, voor het geval dat er weder een godsdienstgesprek zou gehouden worden. Nadat VAN DER HEYDEN in zijn brief een gedeelte van dien van ALTING heeft weergegeven, gaat hij aldus voort:

1. Bijlage B, N°. 21. De datum ontbreekt, doch waarschijnlijk is deze brief op het einde van 1579 uit Antwerpen geschreven.

2. Deze MENNO ALTING was predikant te Emden en in meer dan een opzicht een merkwaardig man. Men vergelijke over hem MEINERS Oost-Vrieslands Kerkgeschiedenis I, bl. 461-478.

3 "Amstelredamum hinc turmatim confluant nefarii homines et istam urbem, etc.

"Domini MENSONIS discours is noch veel langer, maer dit heb ick v. 1. willen afschryven, opdat v. 1. op de sake mach dencken ende v.1. meyninghe, deser saken aengaende, overschryven. So veel mij aengaet, ick achte, dattet noch alte vroeck is wederom te disputeeren, daer dese dispute (1.) noch so onlangs geschiet, ende noch yegelycken niet bekend is, datmen daerom wt derselver siet haar boosheyt; die niet gansch blind wil wesen, ende die doer deselve niet gesticht is, sal langsaem doer een nieuwe ter waarheyt gebrocht werden."

Van het nutteloze van het disputeren was VAN DER HEYDEN dus vrij wel overtuigd; hij had dat trouwens te Frankenthal in 1571 leeren inzien. Hij schrijft dan ook: "al disputeerde men 100 mael, so sal mense daerdoer niet hinderen connen, maer stouter maken, doch," voegt hij er bij, "salt niet schaden, dat men op middelen bedenckt, of mogelyck d'ouerheyt van Amsterdam sulcks begeert, dat men dan niet ongewapent sy." Het middel volgens hem, "om de secten alderbest te hinderen, is doer de eedt ende d'waken hen op te leggen, want daerdoer wordense in haer opiniën gequetst, ende vlytich toetesien, dat men haar leeraers weere, so vele als men can."

1. Het dispuut dat VAN DER HEYDEN hier op het oog heeft, had van 27 Febr. tot 5 Juni van

het vorig jaar te Emden plaats gehad. Van de zijde der Gereformeerden was het voornamelijk MENSIO ALTING die het woord had gevoerd, terwijl wij onder de Doopsgezinde colloquenten ook HANS BOSSCHAERT aantreffen, dezelfde die, gelijk wij zagen, in het begin van dat jaar te Middelburg geweigerd had met VAN DER HEYDEN te disputeren. Men vergelijke hierover verder: MEINNESS, Oost-Vriesl. Kerkgesch. II, bl. 11, vgg.

Verloochent VAN DER HEYDEN hier zijn Calvinistische gevoelens niet, evenmin is dit het geval, waar hij zich uit omtrent datgene wat de christen al of niet geoorloofd is. Wij weten dat de leraars van die dagen op dat punt gewoonlijk zeer streng waren, en dat vooral het dansen ten strengste door hen werd veroordeeld, zodat zij, waar zij konden, het zochten tegen te gaan.

PHILIPS VAN MARNIX deelde hierin de overtuiging van VAN DER HEYDEN niet; in zijnen boven aangehaalde brief aan dien leraar bespreekt hij, na de zaak der Doopsgezinden te hebben afgehandeld, uitvoerig die van "het dansen" en verzekert dat hij zelf nooit de "*choreas ac ludos modestos*" heeft kunnen veroordelen, zodat hij dan ook, zo dikwijls de gelegenheid zich daartoe aanbood, door woord en voorbeeld daarvan te blijken heeft gegeven. 2.

Naar wij uit de brief kunnen opmaken, had VAN DER HEYDEN hem hierover geschreven en MARNIX beantwoordt enigen zijner tegenwerpingen. 3.

-
1. Bij de feestelijkheden, die bij gelegenheid van het huwelijk des Prinsen met CHARLOTTE DE BOURBON in Juni 1575 te Dordrecht plaats hadden, wordt bijzonder vermeld, dat dit "zonder dansen" geschiedde. GROEN VAN PRINSTERER, Archives V, page 226.
 2. "Sane non possum videre," schrijft hij, "quid in illis choreis, etc. Men ziet dat MARNIX niet alle dansen onvoorwaardelijk goedkeurt en over vele dansen van de tegenwoordige tijd een gestreng oordeel zou uitgesproken hebben.
 3. "Ais tamen, haud probari posse etc.

Het laat zich horen dat velen zeer geërgerd waren over deze zienswijze van de groten Staatsman, doch deze verontwaardigt zich over die "*impunitas eorum, qui quod Dominus non vetarit, pro sua auctoritate interdicit*" en meent dat hunne "*prae-postera gravitas sanctitatisque, non longe a Pharisaeicis moribus dissidens*," veel groter ergernis geven zal dan alle dansen der wereld. ... cum constet, et LUTHERUM et MELANCHTONEM et infinitos alios viros pios ac bonos haud refugisse saltationem." "Tu tamen," aldus eindigt hij, "quaeso etc.

Voor de kennis en van MARNIX en van VAN DER HEYDEN levert deze brief ons dus niet onbelangrijke bijdragen; waar hij aan de een zijde een merkwaardig getuigenis aflegt van de onbekrompen begrippen van de eerste, wijst hij ons tevens op de vrijmoedigheid en nauwgezetheid in beginselen van de laatste, terwijl hij ons weder gelegenheid geeft een blik te werpen in de hartelijke vriendschap, die deze beide grote mannen verbond.

Deel 2.

Deel 2.

**De eerste protestanten in de lage landen.
Johan Decavele**

**Dauidsfonds/Leuven
Waanders Uitgevers Zwolle
2004**

De eerste protestanten in de lage landen.

Johan Decavele

Davidfonds/Leuven
Waanders Uitgevers Zwolle
2004

Hoofdstuk 1

De evangelische beweging en de godsdienstige verdeeldheid in de Lage Landen in de 16de eeuw

Een overzicht

Op een groot Gents stadspan, de Kouter, speelde zich op 22 september 1566 een verwoed gevecht af tussen twee rivaliserende jeugdbenden. Precies een maand tevoren had de Beeldenstorm in dezelfde stad in kerken, kloosters en cultusgebouwen vernieling gezaaid. De jongeren knutselden met ossenbenen in een stuk hout gevat proppenschietters ineen, waarmee ze gevaarlijk verbeterden op elkaar instormden. Een ooggetuige, de kroniekschrijver Marcus van Vaernewijck, die het verhaal vertelt, zag hierin de afschaduwing van de ongemeen scherpe breuk die in die dagen in de samenleving was ontstaan. En elders knoopte hij er de bedenking aan vast dat, net zoals de kinderen zich lukraak in het ene of het andere vechterskamp opstelden, maar zich niettemin mateloos lieten opzweepen tegen hun kameraadjes bij de 'vijand', ook de onberedeneerde haat tussen twee partijen van volwassenen in die dagen, mede ten gevolge van de godsdiensttroebelen, zinneloos fel was opgelaaide.

De Beeldenstorm had inderdaad in Vlaanderen en Brabant, op de plaatsen waar hij het hevigst was geweest, een paniekerige ontredde veroorzaakt. Velen die zich tot dan niet of nauwelijks voor de religieuze en politieke strijdvragen hadden geïnteresseerd, waren nu tot een snelle stellingname gedwongen. De stem van de gematigden leek in het algemeen gewoel wel vermoord. Zeker, heel wat politieke verzetsstemming en opgekropte materiële nood hadden in de Beeldenstorm of in het openlijk manifesteren van een nieuwe geloofsovertuiging een uitlaatklep gevonden. Is het niet tekenend dat in de Noord-Vlaamse stadjes Axel en Hulst de helft van het totale aantal zoutzieders actief bij de troebelen was betrokken, op een ogenblik dat hun nering door erge crisisverschijnselen was getroffen? Maar dat alles neemt niet weg dat de publieke opinie in de eerste plaats een Calvinistisch initiatief zag in de uitbarsting. Niet ten onrechte. Vandaar overigens dat in de noordelijke gewesten, waar de invloed van het Calvinisme vóór het 'wonderjaar' veel minder groot was geweest, de storm niet eens zo'n gewelddadig karakter kende. In Holland hadden agitators, wellicht op instigatie van Hendrik van Brederode, zich bediend van slinkse streken - zoals het verspreiden van geruchten over het bestaan van een Bloetbuck waarin de minderbroeders de namen van protestanten en lauwe katholieken zouden hebben opgetekend — om via een angstpsychose ook daar een zeker verzet los te weken.

Maar dan toch vertoonden de Lage Landen in die dagen alom het beeld van diepe verscheurdheid wegens de godsdienst. Kregen degenen die steeds voor de protestanten hadden gewaarschuwd achteraf toch niet gelijk? De invloed van de evangelische beweging in de Nederlandse samenleving sinds enkele decennia was natuurlijk wel niemand ontgaan. Men wist dat veel dissidenten in onvrede leefden met de pauselijke

Kerk, zonder ze echter bewust te verlaten om naar een confessioneel protestantisme over te gaan. Zoals een Jan Daelman uit Oudenaarde, die in 1557 tijdens een twistgesprek met predikant Adriaan van Haemstede vasthield aan de stelling dat de roomse Kerk, ondanks haar verwording, de Kerk van Christus blijft en dat de gelovige de superstitie en afgoderij mag beoefenen zonder in zonde te vallen, voor zover hij tenminste in zulke oefeningen zijn heil niet zoekt.

Overtuigde protestanten waren in de ogen van anderen dan weer de arme verdrukten geweest, wier moed op de brandstapel ze bewonderden, ook al deelden ze hun opvattingen niet.

Nu moest men door de gebeurtenissen van 1566 eensklaps ontuchtigd vaststellen dat de gereformeerden, ondanks de vervolgingen, erin geslaagd waren in de voorafgaande jaren een weliswaar ondergrondse, maar toch volwaardige tegenkerk op te bouwen. Hoe was dat voordien allemaal zo onduidelijk kunnen blijven? Het optreden van Luther tegen de aflat lag al bijna een halve eeuw terug en in grote delen van Europa had een min of meer geprofileerd protestantisme zich stevig kunnen vastzetten. In de Lage Landen evenwel, geografisch én intellectueel zo breed openliggend voor alle grote reformatische stromingen, is het verloop van het protestantisme veel minder rechtlijnig gegaan. Ook de hedendaagse historici zijn in dat opzicht tot een meer genuanceerd inzicht gekomen. Ze beschouwen de Nederlandse Reformatie niet langer als een getrapte beweging, met duidelijk onderscheiden en chronologisch op elkaar volgende Lutherse, ana-baptistische en Calvinistische fasen. Het pluriforme karakter van zowel het protestantisme als het rooms-katholicisme begrijpt men nu beter, terwijl het belang van de 'middengroepen', waarvoor er nog zeer lang een verrassend grote speelruimte bleef bestaan, thans algemeen wordt erkend.

Vast staat wel dat de beginnende evangelische beweging in de Lage Landen een gunstige kweekbodem heeft gevonden in de intellectuele milieus. Intellectuele openheid was er hier in elk geval in bijzondere mate. In de meeste Nederlandse steden was de schoolopleiding voortreffelijk. In hoofdstuk 5, 'Van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters', wordt daar dieper op ingegaan. Die hele intellectuele toestand werd geschraagd door een uitmuntende grafische nijverheid. Alleen al tussen 1500 en 1540 rolden in de Lage Landen zowat vierduizend boeken van de persen, waarvan meer dan de helft in Antwerpen werd gedrukt.

Van de geletterde bedrijvigheid bij het volk getuigt overigens het bloeiende rederijkersleven. Over de hele Nederlanden zijn er 184 rederijderskamers bij naam bekend waarvan drievierde in Vlaanderen. Naast hun specifieke literaire bezigheden tot stichting en vermaak van het volk groeiden die kamers uit tot echte kunst- en debatingclubs waar de actuele problemen aan de orde werden gesteld.

Het staat vast dat in die literaire sociëteiten, die bovendien zeer begaan waren met de lectuur en de studie van de Bijbel, de nieuwe ideeën een gunstige kweekbodem en een krachtig propagandamiddel hebben gevonden. Het kan geen toeval zijn dat bijvoorbeeld alle bewaard gebleven gegevens over de heide kamers van Ronse betrekking hebben op heterodoxe activiteiten; dat de Oudenaardse rederijders dé grote aanstichters werden genoemd van de religietroebelen van 1566; dat de nieuwgezinden van Brussel zich voor het eerst in de openbaarheid manifesteerden door precies het opvoeren van *scandaleuse spelen* op de Grote Markt; dat *het Spel van Sinne*, in 1561 opgevoerd door de Leidse rederijderskamer, sterk doordrongen bleek te zijn van Lutherse invloeden; dat het protestantisme het snelst furore heeft gemaakt in het Vlaamse Westkwartier, een gebied dat veruit het dichtste net van rederijderskamers

bezat van de hele Nederlanden.

Sterke impulsen tot religieuze vernieuwing zijn er vooral ook uitgegaan van de *humanisten*. In hun teruggrijpen naar de authenticiteit van de vroege Kerk toonden ze hun afkeer van de spitsvondige definities en het theoretische geharrewar van sommige theologen, en kwamen ze tot het besef dat waar het werkelijk op aankomt de zuivere beleving is van het geloof op grond van het Woord in de Bijbel. De Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus had, zo schreef hij in 1522, de overtuiging dat de *bonae litterae* overal aan het herleven waren, dat het evangelie herontdekt was en dat Paulus als het ware opnieuw leefde. Het humanistische streven om de kennis van de klassieken ten dienste te stellen van een beter begrip van de bijbel en van het christelijke leven in het algemeen, ging nauw samen met het algemeen streven om de Kerk weer dicht bij haar oorsprong te brengen, haar te vernieuwen en weer tot een levende gemeenschap te maken. Maar door de strenge vervolgingen van Karel v en Filips n. die de conservatieve theologen bleven steunen en het gezag van de oude Kerk onverminderd gehandhaafd wensten te zien, is het christelijk humanisme nooit kunnen opgaan in een reformatie in evangelische zin. De nauwe band die er in de Nederlanden in de periode 1520-1550 ontegensprekelijk heeft bestaan tussen de intelligentsia en de evangelische beweging is door de straffende hand van de overheid vrij grondig en definitief verbroken geweest.

Het waren die intellectuele kringen die aanvankelijk zeer door het optreden van Luther werden aangesproken, omdat hij zijn theologie op het evangelie en de bronnen van het christendom baseerde. In de Nederlanden had, zoals elders, de figuur van Luther aan het begin gestaan van de evangelische beweging. Zijn woord bracht ook hier scheiding en tweespalt, zoals in de twee volgende hoofdstukken omstandig wordt toegelicht. De Habsburgse regering in Brussel nam snel tegenmaatregelen en liet die in 1520-1521 met de hulp van de pauselijke gezant Hiëronymus Aleander uitvoeren.

Op de bekende rijksdag van Worms (1521) vaardigde Karel V een decreet tegen Luther uit en verklaarde dat, als landheer van de Nederlanden, ook in zijn gewesten geldig. Hiermee was een begin gemaakt met de vervolging, op grond waarvan de ambtenaren van de centrale, gewestelijke en stedelijke rechtbanken tegen de aanhangers van de nieuwe leer konden optreden.

Het jaar daarop ging Karel een stap verder door het oprichten van een eigen inquisitie die naast (en vaak boven) de traditionele pauselijke en bisschoppelijke inquisitie zou werken. Inquisiteur Frans van der Hulst, een leek, ging direct aan het werk. De eerste slachtoffers waren enkele augustijnen-eremieten van Antwerpen, die de leer van hun Duitse ordebroeder gemakkelijk overnamen en ze aan hun toehoorders in de Scheldstad verkondigden.

Ook in het Noorden vielen er slachtoffers. Hinne Rode, de Utrechtse rector, moest de stad verlaten *propter Lutherum*. Jan de Bakker, een oud-priester uit Woerden, leerling van Rode, liet in 1525 zijn leven op de brandstapel in Den Haag. Bij de Brusselse, Leuvense en Gentse Lutheranen was er permanent een sterke binding met Antwerpen. Dat was niet te verwonderen. De stad was de meest internationale metropool van de Nederlanden. Door haar grote contingent Duitsers onder de bevolking was er een voortdurende doorstroming van het Lutheranisme. De magistraat toonde weinig neiging tot geloofsonderzoek, althans tegenover Lutheranen; zowel christelijk-humanistische als economische beweegredenen zullen die pragmatische denkwijze beïnvloed hebben. Vandaar dat een bloeiende Lutherse gemeente van Duitse signatuur zich door vele wederwaardigheden heen wist te handhaven in de Scheldestad, tot 1585

toe.

Ongetwijfeld zijn Luther, zijn geschriften en liederen en zijn gedachtewereld een belangrijke plaats blijven innemen in het godsdienstige denken en handelen van de 16de-eeuwse Nederlanden. Maar toch is het opvallend dat, ondanks de krachtige start, de Lutherse kerkvorm — althans buiten Antwerpen — niet echt wortel heeft geschoten en hier na 1525 nog nauwelijks weerklank vond bij het volk. Dit is eigenlijk niet verwonderlijk. De specifieke Lutherse Reformatie is bijna overal het werk van de regerende vorsten geweest: ook hier was *het cuius regio eius religio-principe* van toepassing.

In de verschillende Duitse landen was het verloop van de Reformatie er meer een van boven naar beneden, volgens de wil en de beslissing van de regerende vorst. In de Nederlanden was zoiets uitgesloten. In dit deel van de Habsburgse erflanden heeft Karel V de ketterij vanaf het begin consequenter en systematischer bestreden dan waar ook in het Rijk. Zowel hijzelf als zijn zoon Filips II hebben de handhaving van de katholieke eenheid als hun dure plicht beschouwd.

Toen hier het volk in de contramine ging tegen Kerk en maatschappij en rijp was voor het doorbreken van de twee-eenheid van staat en katholicisme, vond het een uitlaat voor zijn radicalisme in de beweging der dopers en weldra veel meer nog in het militante Calvinisme.

Het is opmerkelijk dat Luthers Avondmaalsopvatting, zijn nadruk op de werkelijke aanwezigheid van Christus, nooit veel belangstelling heeft gekregen van de Nederlandse evangelischgezinden. De zuiver symbolische betekenis van de eucharistie ('dit is Mijn lichaam' wil zeggen: 'dit betekent Mijn lichaam') was een thema dat reeds in de jaren twintig en dertig werd besproken in de informele conventikels die op diverse plaatsen werden gehouden door de zogenoemde sacramentariërs (Luther sprak van Schwärmer en Sakramentslästerer).

De pauselijke nuntius Aleander berichtte in 1521 aan de keizer dat in Rijsel en Artesië ketters waren gevat die de tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal loochenden en het sacrament slechts als een teken beschouwden.

Wendelmoet Nicolaasdochter uit Monnikendam zei tijdens een verhoor in 1527: 'Ic houde u sacrament voor broot ende meel.' Tegenover de 'werkelijke aanwezigheid' — waardoor Luther veel dichter bij de katholieke opvatting aansloot — hielden de evangelische Lagelanders het bij de zinnebeeldige betekenis van brood en wijn bij de instellingswoorden van het Avondmaal.

De huiselijke bijeenkomsten, waar doorgaans de best geletterde van het gezelschap voorlas uit de Bijbel en waar allerlei gebruiken van de pauselijke Kerk werden bekritiseerd, kon men aanvankelijk nog het best typeren als Bijbelgroepen: In Leuven was het nichtje van de kunstenaar Duimen Metsys, Katelyne, vaak ten huize van de adellijke dame Antonia van Roesmaele geweest. Soms waren er vier mensen, soms vijf, en er werd gemeynlyck gelesen inden bibel ende somwylen inde postille. Ze noemde de namen van degenen die voorlazen en bekende een van hen te zijn geweest. Er werd daar ook gesproken over het altaarsacrament, dat slechts eene gedenckenisse was, over het vagevuur, over de groote rabbauwerye bij de geestelijkheid. Aan afscheiding van de oude Kerk dacht men toen evenwel allerminst.

Omstreeks 1531 begonnen zulke conventikels bij de Amsterdamse *anabaptisten* (de naam wordt verder toegelicht in hoofdstuk 6 over Karel van Manders geloofsgenoten) het karakter aan te nemen van een verzamelde gemeente, met Bijbellezing, viering van

het Avondmaal en verstrekking van bijstand door diakens.

In de Nederlanden vormden de Dopers de eerste groep die wél radicaal de breuk met de officiële Kerk voltrok. Het vroegst gebeurde dat in het Noorden, in Holland en Friesland, waar de extatische prediking van de Duitser Melchior Hoffman en anderen vooral weerklank vond bij duizenden armoedzaaiers.

Evenmin als het Lutheranisme of later het Calvinisme was het doperdom een autochtone beweging. De beïnvloeding kwam uit het Zürich van Ulrich Zwingli en uit Straatsburg, terwijl Eindhoven in Oost-Friesland bijna onophoudelijk als bruggenhoofd heeft gefungeerd. Wel kreeg het Nederlandse anabaptisme, eerst in zijn *revolutionaire*, later in zijn *pacifistische* vorm, een heel eigen profiel.

In de overtuiging dat Christus zeer spoedig op aarde zou terugkeren, wilden de dopers de mensen op die komst voorbereiden. De doop was het teken dat de belijder brak met het vroegere leven en deel wilde uitmaken van de heilige gemeenschap. De wederdopers wensten aan de met ongeduld verwachte komst van het Duizendjarige Rijk van Christus op aarde een zichtbare gestalte te geven in de Westfaalse bischopsstad Münster. 'Koning' Jan van Leiden vestigde daar niet geweld het 'Nieuwe Jeruzalem'. Maar het experiment van de gewapende kerkstaat werd in 1535 in bloed gesmoord. De overheid reageerde met een golf van arrestaties en strenge vonnissen. Vanaf dat moment kregen de meer vreedzame elementen in de beweging de overhand. Het odium van Münster is evenwel nog generaties lang op de Nederlandse dopers blijven wegen. Ook nadat ze het gewelddadige karakter geheel hadden afgeworpen, *werden ze door zowel katholieken als Calvinisten vervolgd en uitgestoten.*

Tegen het einde van de jaren veertig van de 16de eeuw ging het anabaptisme heel krachtig herleven. Dirk Philips, maar in toenemende mate de gewezen Friese pastoor Menno Simons, werden de vereerde leiders. Menno's *Fundament des Christelycken Leers* (1539) ging de grondslag vormen van de nu 'stille' doperse beweging (mennonieten, menisten), die niet meer beperkt bleef tot Holland, Friesland en Zeeland, maar na 1550 ook stevig wortel schoot in Vlaanderen en Brabant, en daar zelfs, over alle religieuze en politieke wederwaardigheden heen, tot diep in de 17de eeuw nog wist stand te houden. Haar geschiedenis is getekend door de voortdurende migratie van de ene plaats naar de andere, en door de nooit afwezige tragiek van het martelaarschap. In Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen was de kettervervolgning in overwegende mate tegen de anabaptisten gericht. Zoals in de jaren dertig en veertig de door de crisis getroffen textielwerkers van Leiden heel ontvankelijk waren geweest voor het doperdom, zo rekruteerde de beweging in de jaren vijftig en zestig in Vlaanderen vooral bij de armoedige lijnwaadwevers in het Leiegebied rond Kortrijk en in Hondschote. Hoewel er een aantal opmerkelijke uitzonderingen waren, betrof het zowel in het ene als in het andere geval de sociaal zwakkeren van de maatschappij.

Buiten de doperse sfeer begonnen de **evangelischgezinden** in de Lage Landen pas tegen het einde van de regering van Karel V tegenkerken te vormen. Tot die tijd hadden ze uit hun overtuiging niet de consequentie getrokken om de oude Kerk te verlaten. Het was pas in de ballingschap dat de Nederlandse reformatorische stroom stilaan een eigen bedding begon te zoeken. Aanleiding hiertoe waren de zeer hevige vervolgingen geweest van 1544-1546, die vooral in het Zuiden een einde maakten aan de prille hervormingsgezinde kernen in plaatsen als Doornik (Pieter Brully!), Rijsel, Leuven, Brussel, Namen, Gent, Brugge. Oudenaarde en de Zwalm-Scheldeestreek, Ronse en het gebied Ieper-Veurne.

De repressie had een eerste grote emigratiegolf vanuit die plaatsen tot gevolg,

aanvankelijk een aantal Franstaligen die in oostelijke richting naar Aken en Keulen trokken, maar vanaf 1549-1550 ook Nederlandstaligen en in toenemende mate naar Engeland. Juist toen ontplooidde zich daar de Engelse hervorming onder het bewind van koning Edward VI. De Nederlanders kregen in Londen de beschikking over het schip van de voormalige kerk van de Austin Friars, de augustijnenbroeders.

De Pool Johannes a Lasco, een vriend van Erasmus die tot de Reformatie was overgegaan en die voordien in Emden al zijn organisatietalent had bewezen, werd superintendent, de contactpersoon met de Engelse kroon. De predikanten waren de gewezen Amsterdamse stadsleraar Wouter Deelen en de Gentenaar Marten Micron. Een andere Gentenaar, de edelman Jan Utenhove, werd de gezaghebbende ouderling en zou dat vijftien jaar blijven.

Toen in 1553 de katholieke Mary Tudor aan het bewind kwam, vond de vluchtelingenkerk via een lange omweg langs Lutherse steden—die evenwel niets van de sacramentarische Lagelanders wilden weten —bijna in haar totaliteit gulle gastvrijheid in het Oost-Friese Emden. Na de troonsbestijging van koningin Elizabeth ging vanaf 1559 bovendien ook Londen opnieuw functioneren als veelgezocht ballingsoord voor de Nederlandse emigrés. Emden en Londen zijn in de daaropvolgende jaren als het ware de pijlers geweest waarop het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden zich heeft kunnen ontplooiën.

Genève is allerminst te verwaarlozen voor een goed begrip van het *Nederlandse Calvinisme*, ook in de beginperiode. Natuurlijk zijn er al heel vroeg velerlei contacten geweest, rechtstreeks met de stad van Calvijn en Théodore de Bèze, of meer nog via het Hugenootse Frankrijk. De tussenkomst van de Antwerpse predikant Adriaan van Haemstede bij de koning van Frankrijk voor een aantal in Parijs gekerkerde Franse geloofsgenoten op 1 december 1557, is hiervan een illustratie.

Maar het is dan toch opvallend dat bij de dood van de Geneefse hervormer (1564) amper vier van zijn geschriften in het Nederlands waren vertaald. Van de 84 bekende predikanten die in 1566 in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam waren, hadden er niet meer dan een dozijn banden gehad met Genève en slechts vier onder hen hadden daar aan de Academie gestudeerd.

Veel ingrijpender dan Genève en het Hugenootse Frankrijk waren dus, althans voor de eerste opleving van het gereformeerd protestantisme na 1550, de impulsen uit de *vluchtelingengroepen in Londen en Emden*. De nauwe bindingen tussen de Franse en Nederlandse vreemdelingenkerken aldaar droegen er mee toe bij dat zowel de Waalse als de Nederlandstalige gemeenten in de Lage Landen zelf hoofdzakelijk langs die omweg voeling hebben gekregen met het gereformeerd protestantisme, en weldra met het Calvinisme.

Intussen hadden andere Nederlandse emigranten zich in het Rijnland verspreid, een gebied dat wegens de goede weg- en waterverbindingen en de vele handelsrelaties 'goed in de markt lag'.

In eerste instantie waren het inwoners uit Franstalige gebieden, maar zeker vanaf 1555 vormden de Nederlandstaligen er de meerderheid. Aan de Beneden-Rijn waren vooral Wezel, en verder ook Calcar, Goch, Xanten en Emmerik geliefkoosde schuiloorden voor de vluchtelingen. In Duisburg (Mercator!) trof men al vroeg Brugse en Gentse emigranten aan, terwijl er in Aken in 1558 een grote groep Antwerpenaren woonde. In Frankfurt had een deel van de Londense gemeente die door Bloody Mary was verdreven een toevlucht gevonden. De plaatselijke stadsraad had in 1554 besloten dat alle protestanten welkom zouden zijn, zodat de Messestad enige tijd een extra

aantrekkingskracht uitoefende.

Tot in het najaar van 1555 daar de predikant Pieter Datheen verscheen, die vanuit Emden was overgekomen. Wegens zijn onverzoenbaar conflict met de Lutherse stadspredikanten zagen de gereformeerde Lagelanders zich mettertijd gedwongen naar een andere wijkplaats uit te kijken. Die werd hun in 1562 aangeboden door de keurvorst van de Palts, Frederik in, die het oude klooster van Frankenthal in de nabijheid van Worms te hunner beschikking stelde. De plek werd een waarachtige Lagelandse nederzetting die, mede door de aanwezigheid van Datheen, een plaats van gewicht werd, ook voor de ontwikkelingen in het moederland zelf.

Het is niet steeds na te gaan of de emigranten om religieuze, dan wel om economische of andere redenen naar al die toevluchtsoorden waren gegaan. Men kan goed vaststellen dat ze overal waar ze zich vestigden hun stempel hebben gedrukt op het economische en commerciële patroon van de steden, met name in de branche waar ze sterk in waren: de textielnijverheid, de handel en de scheepvaart. Ook velen uit het intellectuele en artistieke milieu, zoals apothekers, chirurgijnen, onderwijzers, predikanten, kunstenaars en drukkers, vonden er een gastvrij onthaal. Welke ook hun beweegredenen mogen zijn geweest voor uitwijking, in elk geval werd het kolonieverband op de meeste plaatsen tevens een kerkverband. In de regel waren het protestantse predikanten die als eersten de verzoekschriften aan of de overeenkomsten met de lokale autoriteiten ondertekenden. En alleszins gingen die door Nederlandse emigrés gevormde gemeenten als vluchthavens fungeren voor hen die wél vanwege het geloof hun thuisland verlieten. In de eerste plaats waren juist zij die door de justitie werden gezocht de vurigste en strijdbaarste belijders. Zij hebben zich dan ook van meet af aan zeer strak opgesteld in godsdienstige aangelegenheden.

De vluchtelingenkerken, vooral dan die van Londen en Emden, zijn van uitzonderlijk grote betekenis geweest voor de doorbraak van het protestantisme in het moederland. Onmiddellijk na de oprichting van de emigrantenkerk in Londen werden van daar uit contacten gelegd met de zuidelijke gewesten: met Antwerpen, Doornik, Rijsel, Armentières, westelijk Vlaanderen, Gent en Brugge. Op al die plaatsen signaleerde men voortdurend heen en weer reizende Londenaars.

In Brugge trad goudsmid Cornelis Volckaert op als geldschietter voor het op gang brengen van een boekenproductie bestemd voor Londen én voor de Brugse nieuwgezinden.

In Gent zei de ex-priester Stefaan Myelbeke hij zijn arrestatie niets over Calvijn, maar had hij het uitvoerig over de geloofsbelijdenis van de *Duutsche Keercke* van Jan Utenhove en Johannes a Lasco in Londen, die hij de *waere kercke* noemde. De Nieuwkerkse chirurgijn Jakob Dieussart bracht naar Vlaanderen exemplaren over van Marten Microns *Christlicke Ordinantien*.

Tijdens de verhoren in de gevangenis van Veurne sprak hij over Zwingli en Calvijn, maar noemde in één adem ook ***Johannes a Lasco en Marten Micron als behorend tot de grote reformatoren.***

Toen de protestantse Nederlanders in 1554 uit Londen moesten vertrekken, vestigden verscheidenen zich weer in het thuisland en begonnen er een intense propaganda. Op tientallen plaatsen werden ze in 1554 en 1555 gesignaleerd, zowel in het West-Vlaamse industriegebied tussen Hondschote en Rijsel als in het Land van l'Alleeu.

De belangrijkste uit Londen teruggekeerde balling zou weldra **Guy de Brès** blijken te zijn. Die vroegere glazenmaker uit Bergen in Henegouwen probeerde in Rijsel een ge-

organiseerd gemeentelieven op te bouwen, maar slaagde daar voorlopig nog niet in wegens de hevige repressie van 1555. Hij en vele andere teruggekeerde 'Londenaars' drukten heel duidelijk hun stempel op de gereformeerde geloofsrichting.

Emden nam in 1554 de zendingstaak van Londen over. De gemeente van Emden werd terecht de moederkerk, *de herberge der kerke Gods* genoemd. A Lasco organiseerde ze onmiddellijk volledig naar het model van de door Calvijn zelf gestichte kerkgemeenten. Een eigenlijke vluchtelingenkerk in strikte zin was Emden niet. De immigranten traden wel op de voorgrond, maar maakten gewoon *deel uit van de stadskerk*, die op den duur vrijwel de gehele Emdense bevolking omvatte. Voor de ballingen vormde de structuur van de Calvinistische gemeente een zeer hechte band. Er werd een consistorie opgericht bestaande uit ouderlingen en diakens en onder de leiding van een predikant. De catechismus van A Lasco, de kerkelijke leerboeken van A Lasco, Micron en Utenhove kwamen daar tot stand of werden er uitgegeven. Emden speelde voor de Nederlanden een vergelijkbare rol als Genève voor de Franse Calvinisten, niet enkel voor het trainen en uitsenden van predikanten, maar ook voor het drukken en binnensmokkelen van protestantse boeken.

Emden werd inderdaad een belangrijk drukkersoord, dat de hele Nederlanden van reformatische lectuur voorzag. De eerste Nederlandse vertaling van Calvijns Institutie, van Heinrich Bullingers Huysboec, verscheidene Bijbelvertalingen (onder meer de Deux-aes-bijbel), de psalmvertaling van Jan Utenhove, waarschijnlijk ook het Martelarenboek van Adriaan van Haemstede, en tal van theologische en polemische geschriften in het Nederlands kwamen er van de pers. Tevens vormde de kerk van Emden een soort van centraal adviesbureau voor alle andere Nederlandse gemeenten in de verstrooiing en een bemiddelingskantoor voor het verwerven van predikanten in het thuisland.

Tussen de Oost-Friese stad en de Nederlanden was er na 1554 een voortdurend komen en gaan van vluchtelingen en predikanten. Een poging om in dit vroege stadium vanuit Emden gemeenten op te richten in Gent en Brugge (allebei 1556) mislukte.

Fortuinlijker was Gaspard van der Heyden, een schoenmaker afkomstig van Mechelen, die in 1555 vanuit Emden als predikant naar Antwerpen werd gestuurd. Hij vond er een gunstig klimaat. Antwerpen was immers het toevluchtsoord voor velen die, elders vervolgd, hier in de anonimiteit van de grootstad een veilig onderkomen hoopten te vinden. Een protestantse koopman uit Elversele in het Land van Waas getuigde bij zijn arrestatie in 1558: *'Antwerpen is ghelijck een werelt, men magh hem daer wel in verborgen houden sonder daer uyt te vlieden.'*

Hier was het dan ook dat omstreeks 1555 de eerste gereformeerde Kerk onder het Kruis in de Nederlanden werd opgericht. Adriaan van Haemstede kwam zich in 1556 als tweede predikant bij Van der Heyden voegen. Het gemeentelieven werd hier van in het begin bijzonder streng ingericht. Vooraleer tot het Avondmaal te worden toegelaten moest de gelovige openlijk belijdenis doen van zijn geloof en zich aan het gezag van de kerkenraad onderwerpen. Hij diende — helemaal zoals Calvijn het had voorgeschreven — radicaal te breken met *de roomsche gruwelen en superstitiën*: dezelfde strakke, scherp omlinjende sfeer van exclusivisme die men ook in de vluchtelingenkerken aantreft en die later kenmerkend zou zijn voor de nieuw opgerichte Gemeenten onder het Kruis in de Nederlanden.

Toen en later hadden die — relatief zelfstandige — gemeenten een sterke interne organisatie. Ze werden geleid door een beroepen predikant. Een kerkenraad, *consistorie* genoemd en bestaande uit *leken*-ouderlingen doorgaans plaatselijke notabelen, organiseerde de geheime bijeenkomsten en stond in voor de aanwerving en

het salaris van de predikant en voor de aanschaf van devotieboeken zoals de Bijbel en de psalmen, beide in de volkstaal. Een college van diakens was belast met de armenzorg.

Antwerpen fungeerde op zijn beurt als voogdijkerk voor een groot deel van Vlaanderen, en verder voor Brabant, Zeeland en Holland. Het was vanuit Antwerpen dat, bijna steevast in overleg met Emden, predikanten werden uitgestuurd, onder meer vanaf 1558 naar Brussel, Axel, Hulst en Eeklo, in 1562 naar Gent, in 1564 naar Mechelen.

Het waren drie ouderlingen van het Antwerpse consistorie die in 1560 aan de Emdense kerkenraad om de overkomst verzochten van een bekwame predikant die zijn arbeidsveld zou hebben in Brussel, Mechelen, Breda, Turnhout en Holland, *'anghesien dat den ogst groet is ende die aerbeijders hier wijnich zijn'*.

Breda kreeg daarop weliswaar af en toe het bezoek van een predikant, maar het duurde nog tot 1565 voordat hier een gemeente met ouderlingen en diakens werd gevormd, met een vaste predikant, die aanvankelijk werd gedeeld met Maastricht. Het is dan weer te kenend dat het niet zozeer ingeborenen van de stad zelf, maar ingeweken protestanten uit Antwerpen, Eeklo, Doornik, Rijsel en het Waalse gebied waren die in Breda de protestantse kern uitmaakten.

Ook op andere plaatsen in de Nederlanden, tot zelfs in het graafschap Namen toe, richtte de kettervervolging zich voornamelijk tegen 'ketterse' immigranten uit Antwerpen, Gent, Rijsel, Doornik en Valenciennes. Waarmee meteen de meest actieve kernpunten van het vroegste gereformeerd protestantisme van de Lage Landen zijn aangeduid.

Naast de Nederlandstalige gemeente bestond er in Antwerpen sinds 1557 ook een afzonderlijke **Waalse kerk**. De belangrijkste Franstalige kruisgemeente werd echter die van Doornik. Alhoewel de Emdense kerk *de frères de Tournay* (Doornik) reeds in 1556 belangrijk genoeg achtte om mede hun stem te laten horen bij Calvijn, lijkt de organisatie van de gemeente hier pas voltooid te zijn met de terugkeer van Guy de Brès als vaste predikant in 1559. Vanuit Doornik gaf De Brès ook leiding aan de kerken van Rijsel en Valenciennes. In die laatste steden bestonden er sinds 1563 volwaardige gemeenten, die nog in hetzelfde jaar werden aangevuld met kerken in Toerkonje (Tourcoing), Quesnoy-sur-Deule en Armentières.

Een derde groeipool was **het industriegebied van westelijk Vlaanderen**. Meer dan uit Emden en Antwerpen kreeg dit gebied na 1559 zijn gereformeerde stempel uit de heropgerichte vluchtelingenkerk in Londen en sinds 1561 tevens uit het dichterbij gelegen Sandwich. De Londense kerk heeft veel minder rechtsreeks invloed gehad op de organisatorische ontwikkeling van het Nederlandse kerkverband dan die van Emden. Maar ze is wel zeer belangrijk geweest als overlegoord, zelfs als plaats van samenzwering voor de expansie van het protestantisme in het algemeen en in de Nederlanden in het bijzonder. Door heel de tweede helft van de 16de eeuw heen werd vanuit de Londense kerk een drukke briefwisseling onderhouden met de kopstukken van het Calvinisme, en zeer geregeld werd van daar uit met geldelijke bijdragen steun verleend aan de clandestiene gemeenten in het thuisland. Betekenisvol is verder wel dat na 1566 precies Engeland het toevluchtsoord werd van de watergeuzen.

Nog radicaler dan Londen was vanaf 1561 de 'satellietkerk' in Sandwich, aan de Engelse zuidoostkust, gelegen op amper enkele uren varen van Vlaamse havens als Duinkerken, Grevelingen en Nieuwpoort. Sandwich werd in de jaren zestig en

zeventig de veilige operatiebasis van het strijdbaar Calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden. De zowat 25 predikanten, hulppredikanten en 'weetdoenders' die tussen 1560 en 1565 hun werkterrein hadden in westelijk Vlaanderen kwamen allen over uit Londen en Sandwich. Calvinisten mogen we ze zeker noemen. Terecht zei inquisiteur Pieter Titelmans over de Nieuwkerkse lakenwever Gillis Ente, die in 1562 bij zijn terugkeer uit Engeland in de val gelopen was: *'wesende van der Duutscher kercke in Inghelandt ende es houdende die leeringhe van Calvinus.'*

Dit flinke Londense stempel belet niet dat er vanuit West-Vlaanderen op het organisatorische vlak dan toch weer nauwe banden bestonden met Antwerpen. Die werden aangehaald door de Antwerpse predikant van Tieltsse origine Joris Wybo en voornamelijk door de voortdurend heen en weer reizende predikant van het Westkwartier, Pieter Hazaert. Een hele reeks aanwijzingen duidt er dus op dat Antwerpen als grootste en belangrijkste gemeente in de praktijk een soort voorrangspositie heeft bekleed boven alle andere Nederlandse gemeenten, waarschijnlijk zelfs boven Doornik. Nog eens wordt daardoor **de centrale betekenis van Antwerpen** als zenuwcentrum van het Lagelandse protestantisme in het licht gesteld. In dit verband mag er in het voorbijgaan op worden gewezen dat volgens recent onderzoek de hele reformatische ontwikkeling in Brussel (in haar Lutherse, doperse en Calvinistische uitingen) gedurende de volledige 16de eeuw bijna uitsluitend te verklaren is vanuit de directe leiding en beïnvloeding uit de Scheldstad. Recentelijk is eveneens aangetoond dat, op de synode van Gent in 1566 na, alle synodale vergaderingen binnen de Nederlandse grenzen vóór 1571 in Antwerpen zijn gehouden.

De vorming van een eigen synode vanaf 1562, waarin de verschillende Nederlandse gemeenten vertegenwoordigd waren, betekende vanzelfsprekend een belangrijke stap in de organisatorische opbouw van het Calvinisme. Die 'meerdere' vergaderingen naar het voorbeeld van Frankrijk — waar in 1559 de eerste nationale synode plaatsvond — sproten voort uit de behoefte om buiten de bestaande Kerk en desnoods los van het wereldlijke gezag een volwaardige tegenkerk op te bouwen. En aldus zijn we, in dit pluriforme Nederlandse protestantisme, bij de beïnvloeding van het Franse protestantisme aanbeland, dat — iets later dan Emden en Londen — vanaf de jaren zestig mee zijn stempel ging drukken op wat er in de Nederlanden gebeurde.

Het belangrijkste confessiegeschrift was de **Geloofsbelijdenis in 37 artikelen** die in 1561 werd opgesteld door Guy de Brès ter verdediging van de leer tegenover de vervolgende overheid. De Doornikse predikant heeft zich hierbij duidelijk geïnspireerd getoond door de Confessio Gallicana, **de Franse, geloofsbelijdenis** van 1559, maar heeft voor het uitwerken van het geschrift tevens overleg gepleegd met zijn eigen gemeente en met die van Antwerpen. Ook de Franse en Vlaamse vluchtelingenkerken in Londen hebben er kennis van gekregen. De synode van april 1563 bepaalde dat nieuwgekozen diakens, ouderlingen en predikanten de belijdenis moesten ondertekenen. Ze werd een van de sterkste bindmiddelen tussen de Calvinistische gemeenten, vooral toen de synode van Antwerpen in 1566 na enkele wijzigingen De Brès' werk verhief tot de belijdenis van de Calvinistische kerken in de (Zuidelijke) Nederlanden.

Vóór zijn terugkeer naar Doornik in 1559 had De Brès in Genève in de nabijheid van Calvin geleefd. Hij trad met zoveel gezag op dat hij *ministre de la parole de Dieu dès Pays-Bas* werd genoemd en hij heeft ongetwijfeld de verspreiding van het gedachtegoed van Genève in de Nederlanden versterkt. Ook Holland kreeg spoedig daarop rechtstreekse voeling met het Calvinisme naar Geneefs model wat blijkt uit het

feit dat enkele verspreid wonende protestanten in 1565 tot tweemaal toe advies vroegen aan Calvijns opvolger Théodore de Bèze.

Uit zoveel aanwijzingen blijkt hoezeer de spectaculaire ontplooiing van het Calvinisme in Doornik en Valenciennes en in de wijde omgeving gelijkliep met de politieke agitatie in het naburige Frankrijk. Samen met Rijsel lagen die Nederlandse steden door de geografische nabijheid en de gemeenschappelijke taal breed open voor het **Franse Calvinisme**, vooral toen na het einde van de oorlog tussen Filips II en Frankrijk door de Vrede van Le Cateau Cambrésis (1559) het vrije grensverkeer werd hersteld. Al sinds 1559 hielden de Brusselse en plaatselijke overheden en de inquisiteur van Vlaanderen, Pieter Titelmans, niet meer op te waarschuwen voor *het dreigende gevaar uit die hoek* voor de religie en voor de orde en rust in het land. In 1561 zongen de Calvinisten in de straten van Doornik de Franse psalmen van Clement Marot en Théodore de Bèze. Het houden van zulke chanteries, het liefst nog onder het raam van de plaatselijke geestelijkheid, zou in de komende jaren schering en inslag worden in Vlaanderen. Bij de bevrijding van de maubralez van de brandstapel in Valenciennes op 27 april 1562 was het een Fransman die de menigte toesprak.

Is dus na 1559 de band met de hugenoten en met het Genève van Calvijns en Théodore de Bèze overduidelijk merkbaar in het ideeëngoed, de gebruikte literatuur en de herkomst van sommige leidende predikanten, dan hebben op hun beurt de partijstrijd en de godsdienstoorlogen in Frankrijk de spanningen en de dynamiek van het Zuid-Nederlandse protestantisme verhoogd. Het Franse Calvinisme was niet enkel een religie, het was ook een politieke beweging. Met de steun van Genève, dat predikanten opleidde en uitzond, werden de Calvinistische gemeenschappen in Frankrijk gebruikt door de Hugenootse partij om de kroon, die volkomen in de macht van de katholieke adel was, te destabiliseren.

Geheel in de lijn van Calvijns had Pieter Datheen al in 1559 zijn geloofsgenoten in Vlaanderen en Antwerpen erop gewezen dat verzet tegen de overheid kon verantwoord zijn indien het uitging van de *magistratus inferiores*, de lagere overheden, maar dat particulieren zich van zulk verzet dienden te onthouden.

Het probleem werd vanaf 1561 bijzonder actueel toen de meest militante protestanten, in navolging van Frankrijk, ook in de Zuidelijke Nederlanden wilden gaan preken, maar er zich geplaagd zagen tegenover de 'tirannie' van de centrale regering en de onverbiddelijkheid van inquisiteur Pieter Titelmans. De consistories van de plaatselijke kruiskerken en van de vluchtelingenkerken reageerden verdeeld op het zo omstreden vraagstuk van het recht op weerstand. Maar op het ogenblik dat ze hierover nog eindeloos aan het discuten waren, nam de volksbeweging in **de Waalse industriesteden en in het Vlaamse Westkwartier** — twee regio's waar het protestantisme een massabeweging was geworden — hand over hand toe. Door zijn machtswil en organisatie en door de strijdvaardigheid van zijn aanhangers nam het Calvinisme niet alleen de leiding van het religieuze verzet, maar ging het uiteindelijk ook op het politieke vlak een belangrijke rol spelen. In het klimaat van sociaal-economische malaise en van politieke verwarring kreeg het weldra een revolutionair elan, dat zich voor het eerst in alle hevigheid manifesteerde tijdens de zomer van 1566 in de Beeldenstorm.

De Beeldenstorm had als onmiddellijk gevolg dat de gereformeerden in de praktijk geloofsvrijheid bezaten en dat zelfs op vele plaatsen, niet alleen in het Zuiden, maar

ook in Zeeland. Holland en Utrecht, de uitoefening van de katholieke eredienst tijdelijk werd gestaakt. Met de hulp van massaal teruggekeerde ballingen groeide het aantal volwaardige gemeenten — in de 'beloken tijd' minder dan tien — in korte tijd verbazend snel, nu ook boven de grote rivieren. Zoals vóór 1566 ging er in de organisatie ook nu weer veel leiding uit van het Antwerpse consistorie. In het Noorden kregen de protestanten op verschillende plaatsen bestaande kerken als preekkerken toegewezen, zoals in Amsterdam, Asperen, Brielle, Delft, Vianen en Leeuwarden. Elders, onder meer in Gorcum Leiden, Haarlem, Middelburg en Zierikzee, werd aan de rand van de stad een tempel opgericht of werden bestaande gebouwen (schuren, afgedankte zoutketen) tot cultusgebouw ingericht. Hetzelfde werd aan de belangrijkste gemeenten in het Zuiden toegestaan. Hier telde men in 1566 op z'n minst een **zeventigtal** min of meer volwaardige kerken met een eigen consistorie, niet alleen in bijna alle grote steden, maar ook in kleine stadjes als Deinze, Tielt Axel, Hulst en zelfs in dorpen als Aalter en Boeschepe.

De nederlaag van de geuzenlegers bij Oosterweel (Austerweel) in het voorjaar van 1567 en de daaropvolgende capitulatie van Valenciennes werkten als een ijskoud bad op de Calvinisten. Voor hen werd het een algemeen 'redde wie zich redden kan', te water en te land, opnieuw naar de vluchtelingenkerken van Duitsland en Engeland. In de loop van maart en april namen de predikanten in hun laatste openbare preken afscheid van hun gemeenten, en vervolgens werden alle nog overblijvende Calvinistische gebouwen gesloten of met de grond gelijk gemaakt. Meteen was ook de rol van het Calvinisme in de Nederlanden — zo leek het althans — volkomen uitgespeeld. Er begon een tijd van gewelddadige reactie, die met allerlei middelen van repressie en wraak het Spaanse bewind van Alva zo berucht heeft gemaakt.

Opnieuw werden de Calvinistische gemeenten naar de ondergrondse illegaliteit verbannen, of naar de vluchtelingencentra in den vreemde, die geconfronteerd werden met een massale toeloop. In die buitenlandse plaatsen nam het gereformeerd protestantisme de organisatie van het kerkverband weer op.

Na *informele besprekingen* in Wezel in 1568 (volgens sommige onderzoekers in werkelijkheid *in het geheim in Antwerpen*), kwam in oktober 1571 op instigatie van de Nederlandse Calvinisten in de Palts een synode bijeen in Emden, onder het voorzitterschap van de predikant van Frankenthal, Gaspard van der Heyden. De belangrijkste Nederlandse vluchtelingen kerken in het Duitse Rijk hadden een afvaardiging gestuurd, ook de kruiskerken van Antwerpen en Gent, terwijl andere aanwezigen beweerden te spreken voor enige Hollandse gemeenten. Een stap verder gaand dan Wezel in 1568, waar men zich beperkt had tot het geven van richtlijnen voor de plaatselijke kerken, werkte men thans een algemeen kerkverband uit. Daartoe werd de Franse kerkregeling van 1559 aangenomen. Hierdoor werd ook volop aangeknoopt bij de presbyteriale kerkorde van de verborgen synoden in de Zuidelijke Nederlanden vanaf 1564: 'Geen kerk zal over een andere voorrang of heerschappij uitoefenen.' Dat artikel sloot iedere hogere instantie in het kerkelijke leven uit, zowel plaatselijk als landelijk. Wel zou men regelmatig in een regionale of provinciale synode samenkomen. Er werd ook aan een algemene synode om de twee jaar gedacht. Tussen de plaatselijke kerkenraad en de provinciale synode in, ontwierp de vergadering van Emden de 'classis' van bijeengelegene gemeenten, een soort districten van onderling bereikbare kerken die twee tot vier keer per jaar gezamenlijk overleg zouden plegen. Het gebruik van andere catechismussen dan die van Genève en Heidelberg werd afgewezen. Bovendien werd de geloofsbelijdenis van Guy de Brès door de aanwezigen ondertekend, en tevens verklaarden ze zich bereid om ook de

Franse confessie te ondertekenen. Zowel de eendrachtigheid van alle Nederlandse kerken als de band met de Franse kerken werden daardoor benadrukt, en alleszins werd de kerk bevestigd in Calvinistische geest.

De synode had vooraf overleg gepleegd met Willem van Oranje. Alhoewel er geen politieke uitspraken werden gedaan, werkte ze helemaal in de overtuiging dat de Prins er binnenkort in zou slagen een staatkundige ommekeer in de Nederlanden teweeg te brengen, waarvan de vestiging van het Calvinisme het gevolg zou zijn.

Een veeleer toevallige gebeurtenis bracht dat toekomstperspectief onverwacht dichterbij. Aan de watergeuzen, een zootje ongeregeld van verbitterde piratenkapiteins en bemanningen dat zich met een vrijbrief van Oranje onledig hield met het enteren van Spaanse schepen, werd op een gegeven moment door koningin Elizabeth de toegang tot de haven van Dover ontzegd. Rondzwalpend op de Noordzee konden ze tot hun eigen verbazing op 1 april 1572 moeiteloos aan land gaan in het amper verdedigde Hollandse havenstadje Den Briel (Brielle) aan de Maasmonding.

Dikwijls met de hulp van een kleine Calvinistische minderheid binnen de stadswallen, wisten de geuzen in de zomer van 1572 de meeste plaatsen in Holland en Zeeland te bezetten. Grote steden als Amsterdam en Middelburg bleven echter voorlopig in handen van Alva. In het voetspoor van de rebellen volgden de terugkerende protestantse vluchtelingen, afkomstig zowel uit het Zuiden als uit het Noorden, die uit de ballingschap een consequente en onwrikbare geloofshouding hadden meegebracht.

Het *'openen van de deur voor het evangelie'*, waar het convent van Wezel in 1568 had van gesproken, was werkelijkheid geworden. De nu onbetwiste leider van het verzet, Willem van Oranje, ging in 1573 zelf tot de Calvinistische belijdenis over, blijkbaar niet zozeer uit echte religieuze overtuiging dan vanuit een vast vertrouwen in de kracht van het Calvinisme als stevige factor in de revolutie. De Nederlanden zouden volgens zijn programma een protestantse staat vormen, waar de 'ware christelijke religie' zou worden gepredikt. Wat evenwel niet heeft belet dat hij lange tijd de gedachte aan een samengaan van de beide religies levendig heeft gehouden, met de verwachting dat er misschien een eigen Nederlandse volkskerk uit zou ontstaan.

In de door de rebellen bezette steden van Holland en Zeeland werd de uitoefening van de katholieke religie in de lente van 1573 verboden. De stadsbesturen en de provinciale staten bekleedden, meestal zonder al te veel enthousiasme, de gereformeerde kerk met gezag. Ze betaalden de predikanten uit de opbrengst van de in beslag genomen katholieke kerkgoederen. De inkomsten van de benedictijnenabdij van Egmond werden aangewend voor het salaris van de professoren van de Leidse universiteit, die in 1575 was opgericht voor de vorming van de toekomstige politieke en godsdienstige leiders.

In **Holland en Zeeland** begon de protestantisering dus in de zomer van 1572 als een gevolg van de geuzeninvasie, hoewel de Calvinistische gemeenten er kwantitatief nog voor lange tijd weinig ontwikkeld bleven. In de grote Hollandse en Zeeuwse steden, en verder in Vlaanderen, Brabant, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Friesland kwam de godsdienstige ommekeer in 1577-1578. Eigenlijk kan men nergens gewagen van het voorafgaandelijk bestaan van een protestantse factie met zo 'n grote aanhang bij de bevolking dat de slinger zich als vanzelf in haar richting zou hebben bewogen. De kracht van de Calvinistische beweging lag in die jaren dus minder in het getal van de gemeenteleden dan in de discipline en de organisatie. Dat ze op den duur zo'n belangrijke rol in de Lagelandse maatschappij is kunnen gaan spelen - en in het Noorden heeft kunnen behouden - is inderdaad vooral veroorzaakt door haar heel ei-

gen karakter. Ze bezat niet alleen een duidelijke geloofsbelijdenis, maar ook veel meer dan andere reformatorische stromingen een uitgesproken opvatting zowel over de organisatie van de kerk — de kerkorde was voor de Calvinist in feite een onderdeel van zijn belijdenis — als over overheid én samenleving. Leken namen deel aan het kerkbestuur en aan de besluitvorming, waardoor hun mondigheid en bekwaamheid tot oordelen werd erkend. Terwijl de dopers zich van iedere politieke activiteit onthielden en de Lutherse, klein in getal, geneigd waren tot gehoorzaamheid aan de wettige overheid, bezaten de Calvinisten de ideologische wapens die in de Opstand bruikbaar waren. Vandaar dat ook Oranje, hoezeer hij persoonlijk afkerig was van hun scherpstijperij, toch in de Calvinistische diehards het meest betrouwbare element zag van het verzet tegen Spanje. Het Plakkaat van Verlatinge (26 juni 1581) toont de invloed van de staatsleer van de — soms letterlijk geciteerde — Franse monarchomachen (vorstendoders). De uitspraak 'dat d'onderstaten nien en sijn van Godt gheschapen tot behoef van den Prince..., moer den Prince om d'ondersaten wille', is een woordelijk citaat uit Théodore de Bezes *Du droit des magistrats* (1574).

Geen andere ideologie dus dan die van de Calvinistische minderheid leek in staat, of was althans geschikt om aan het verzet zulke duidelijke geloofsbrieven uit te reiken. Dat was evenzo in het Zuiden, waar na de Pacificatie van Gent (1576) brede groepen uit de burgerij zonder aarzelen kozen voor een samengaan met Holland en Zeeland in de oorlog tegen de Spaanse landvoogd. De 'revolutionaire Reformatie' — zoals ze door de Nederlandse historicus Enno van Gelder terecht is genoemd - die zich met de politieke opstand verbond, ging weliswaar ook hier uit van een minderheid, maar beschikte toch over een bredere basis en bezat een scherper profiel, gedragen als ze was door 'preciezen' die al tot de tweede generatie Calvinisten behoorden.

Voorals in Gent slaagden de radicalen erin de gematigden schaakmat te zetten. In mei 1578 was het stadsbestuur er openlijk en militant Calvinistisch en vanaf dat ogenblik werd de stad de roerigste onder alle Nederlandse steden. De aanhangers van het Calvinisme, met versterkte geleerden sinds de terugkeer van talrijke protestantse ballingen, droomden van een 'nieuw Genève', een grote Calvinistische republiek die heel Vlaanderen zou omvatten. Ook de herinnering aan het middeleeuwse Gent, dat men als machtige industrie- en koopmansstad wilde doen herleven, speelde sterk mee. Onder zware druk van de Arteveldestad evolueerde Vlaanderen in 1578-1579 tot een volkomen protestants land, waar weinig of niets nog herinnerde aan het (verboden) katholicisme. Zelfs tal van plattelandse dorpskerken werden leeggehaald en witgekalkt en door een dominee bediend. In Antwerpen, Brussel en de andere Brabantse steden was de ontwikkeling veel minder radicaal, maar op den duur wisten de Calvinisten zich ook daar een bevoorrechte positie te verwerven.

Felle en fanatieke religieuze druk is er dus ongetwijfeld overal geweest, wat dan toch weer niet uitsluit dat er op vrij korte tijd op veel plaatsen een bloeiend protestants gemeentelven kon ontstaan. In Antwerpen zouden er, op een bevolking van 80.000 inwoners, 35.000 á 40.000 Calvinisten en Lutheranen zijn geweest, een grove raming brengt ons voor Gent op ongeveer 15.000 protestanten (circa 30% van de bevolking). Het valt buiten het opzet van dit boek hier dieper in te gaan op de complexe politieke en sociaal-economische omstandigheden die mee zulke ingrijpende godsdienstige ommekeer hebben mogelijk gemaakt. Wel mag worden benadrukt dat voor de vestiging van het gereformeerde kerkverband alleszins *de Religionsfrid* van 1578 (zie hierover hoofdstuk 15 over Frans van der Kethulle) belangrijk is geweest.

Door Oranje eigenlijk gepromoot als middel om te vermijden dat de godsdienst een

hinderpaal zou vormen voor de eendrachtige oorlogsvoering, is ze in de praktijk een werkzaam middel geweest om daar waar het katholicisme nog een monopoliepositie bezat, ook aan de hervormden veel meer rechten toe te kennen. Organisatorisch werd die verdere verspreiding voorbereid en begeleid door de nationale synoden van Dordrecht (1578) en Middelburg (1580, die telkens de kerkorde opnieuw formuleerden en de bedoeling hadden de eenheid van de Nederlandse kerk te handhaven. De plaatselijke organisatie werd uitgewerkt door tal van particuliere synoden, die vanaf 1579 ook in Vlaanderen, Brabant, Gelderland, Overijssel en Zeeland werden gehouden.

Een figuur rond wie het in de beide nationale synoden telkens tot controverses kwam, was predikant Pieter Datheen. Hij eiste een duidelijke partijkeuze van de overheid voor één enkele gezindheid en uitsluiting met gedwongen emigratie van alle andere. Hij zwoer bij de geloofsbelijdenis van Guy de Brès van 1561, waarin het de taak van de overheid werd genoemd 'alle valse godsdiensten te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te vernietigen, het koninkrijk van Jezus Christus voortgang te doen hebben en het Woord van het evangelie overal te doen prediken' (art. 36). Datheen kreeg in 1578 van het Gentse stadsbestuur de opdracht de kerk en het onderwijs in de stad en in Vlaanderen te organiseren. Die ondernemende houding van de overheid kreeg in streng Calvinistische middens instemming, maar leidde tot een grondige verdeeldheid over de vraag of de overheid ook rechtstreekse zeggenschap moest hebben over predikanten en kerkenraden.

In Leiden kwam het hieromtrent tot een hevig conflict tussen predikant Caspar Coolhaes en degenen die voor de volledige zelfstandigheid van de kerk tegenover het wereldlijk gezag opkwamen. Voor de coryfee van het Calvinistische theologie-onderwijs in de Nederlanden, de Fransman Lambert Daneau, was dat een reden om Leiden te verlaten voor de Calvinistische Academie van Gent, waar hij zei onder de indruk te zijn gekomen van de kerkelijke inrichting en de open, gulle ingesteldheid van de plaatselijke Magistraat.

De antithese tussen de 'politieken' die de soevereiniteit van de staat over de kerk verdedigden, en degenen die voor de kerk in haar geheel een exclusief Calvinistische richting wilden aanhouden, zou nog decennialang de verhoudingen in de Nadere Unie in het Noorden beheersen. De positie van de principiële Calvinisten daar werd na de succesvolle opmars van de hertog van Parma in het Zuiden in de jaren tachtig aanzienlijk versterkt door de toevloed van vluchtelingen uit dat gebied. Die waren dikwijls om sociaal-economische of intellectuele redenen weggegaan, maar ze waren in overwegende mate ook sterk religieus gemotiveerd. Waar het proces van protestantisering in het Noorden tot die tijd veeleer langzaam was verlopen, zijn het vooral de inwijkelingen uit Vlaanderen, Brabant en de Waalse industriesteden geweest die daar aan de hervorming haar strakke Calvinistische gelaat hebben gegeven.

De uitslag van het politiek-religieuze conflict van de tweede helft van de 16de eeuw was dat de Lage Landen na 1600 voorgoed uiteenvielen in twee gedeelten, de katholieke Spaanse Nederlanden in het Zuiden en de gereformeerde Republiek der Zeven Provinciën in het Noorden.

INHOUD Deel 2

Karel van Manders geloofsgenoten in Vlaanderen. Dopers anabaptisten en Mennonieten in de jaren 1550-1650

De bijzondere opvatting van de gemeente bij de Doopsgezinden.

Maeyken

Katz (van Wervicke in Vlaanderen).

Magdaleentken,

Achtken van Zierikzee

Het oude Maaiken,

Grietken Bonaventuers.

En Maeyken de Korte

Laurens van de Walle. 5-9-1561

Anthonis Schoonvelt. 2-5-1562

Kalleken Strings (Sijngen Potvliets)

Maeyken Kocx (– Geldolf)

Jelis Strings [Strynck] met Pieter en Jelis [of Gillis] Poortvliet. 1562.

Perijntgen Loosvelt (of Neckers. 5 januari 1572

Daniel Kalvaert. [Calewaert] 1564

Pierrijntgen Ketels, Leentgen haar moeder, met Pierijntgen en Marijntgen van Male [van Male-bosch) 12 december 1564

Anthonis Ysbaarts. 1573.

HOOFDSTUK 6

Karel van Manders geloofsgenoten in Vlaanderen

Dopers anabaptisten Mennonieten in de jaren 1550-1650

In Meulebeke bij Tielt bracht een huiszoeking in 1635 bij een zekere Jan van Nieuwenhuyse een verdacht boek aan het licht. Blijkbaar had niemand zin om de zaak op te blazen en de eigenaar werd verder met rust gelaten. Zes jaar later wilde de deken van Tielt weleens weten hoe het nu met de levenswandel van de man was gesteld. De plaatselijke pastoor, de baljuw en de kerkbaljuw moesten toegeven dat Jan van Nieuwenhuyse nog steeds voor een notoire ketter doorging. Nooit had hij opgehouden openlijk voor zijn geloofsovertuiging uit te komen, zonder daarvoor door welke overheid ook te zijn lastig gevallen.

Het gewraakte boek dat Jan in huis had droeg de titel *De Gulden Harpe*. Het was van de hand van de bekende schrijver, dichter en schilder Karel van Mander (1548-1606), zelf afkomstig uit Meulebeke. Het is niet onmogelijk dat in zijn geboortedorp de herinnering was blijven leven aan de auteur van onder meer het befaamde *Schilderboek*. De beroemde telg had immers al sinds zijn studies aan de Latijnse school van Tielt en vervolgens in Gent en Kortrijk, met veel succes zijn talrijke tafelspelen, refreinen en liedekens laten opvoeren in zijn eigen streek. Daar zullen de *Sotte-klyuten van eenige boerten van de boeren* bedreven (ze zijn tot op heden niet teruggevonden) allicht tot Karel van Manders blijvende populariteit hebben bijgedragen. Vijfentwintig jaar na zijn dood kende men daar dus op z'n minst nog een van zijn geschriften. Tot vandaag gaan de Meulebekenaren prat op hun illustere telg.

Sinds Van Mander vanuit Brugge in 1583 definitief naar de Noordelijke Nederlanden was vertrokken, kwam zijn naam in zijn geboortestreek - althans bij de kerkelijke en burgerlijke overheden - in een kwaad daglicht te staan. Tijdens zijn laatste levensjaren in Haarlem en Amsterdam sloot hij zich immers aan bij de protestantse beweging van de Dopers of anabaptisten. Onder het motto 'een is noodich' schreef Karel van Mander toen zo'n 270 geestelijke liederen. Ze werden in 1605 in Alkmaar door de Doopsgezinde uitgever Passchier van Wesbusch verzameld onder de titel *De Gulden Harpe*. Die liederen in rederijkerstrant hebben een sterke stempel gedrukt op de ontwikkeling van het Doperse lied in de Noordelijke Nederlanden. Maar ook de verspreide anabaptistenkernen die toen nog in Vlaanderen waren overgebleven, hebben er, zoals al blijkt uit het voorbeeld van Meulebeke, gebruik van gemaakt.

Karel van Mander: een Doopsgezinde protestant, met geloofsgenoten nog wel in zijn eigen geboortedorp Meulebeke? Daarover staat er niets in de traditionele geschiedenishandboeken. En het is waar, over de betekenis van de Dopers of Mennonieten in de 16de en de 17de eeuw in Vlaanderen is er nauwelijks iets te lezen. Hun beweging heeft hier nochtans vanaf omstreeks 1550, ondanks de hevige vervolgingen, een aantal bloeiende kernen gehad. Over alle politieke en religieuze wederwaardigheden heen wisten ze zich in een aantal Vlaamse steden en dorpen zo 'n honderd jaar lang te handhaven. Na 1650 zijn de overblijvende Mennonietenfamilies definitief uitgeweken naar Zeeland, Holland en Friesland. Sommige hebben zich vandaar verspreid over Noordoost-Europa en later ook over Amerika. Er zijn dus redenen genoeg om die vergeten groep Vlaamse nieuwgezinden uit het vergeetboek te halen.

De gemeenschappelijke noemer waarmee de aanhangers veelal worden aangeduid is

Dopers herdopers of 'anabaptisten' (van het Griekse *ava* = opnieuw, *baptisein* = dopen). Hun voornaamste uiterlijke kenmerk was immers de verwerping van de kinderdoop: het doopsel van de pasgeborenen werd vervangen door de doop van de ware gelovigen. Dat hield in dat ze wie als kind al gedoopt was eigenlijk als het ware herdoopten. De Nederlandse geschiedschrijving maakt een onderscheid tussen de revolutionaire 'Wederdopers of Melchiorieten in de beginperiode, lui die niet terugschrokken voor geweld om hun gewapende kerkstaat te vestigen, en de latere vreedzame Doopsgezinden. Het zijn vooral de stille Doopsgezinden die na 1550 veel aanhang vonden in de Zuidelijke Nederlanden.

In de vroege geschiedenis van de Dopers spreekt hun getuigend martelaarschap nog het sterkst tot de verbeelding. Men vergeet vaak ***dat zowat twee derde van alle terechtgestelde protestanten in Vlaanderen, Antwerpen en Zeeland anabaptisten waren.*** Naast een aanduiding voor hun ruime verspreiding hier te lande, moeten die opmerkelijke cijfers verklaard worden door de uitgesproken afkeer van de vervolgende overheid voor die hervormingsbeweging. Hun onmaatschappelijke opstelling en het feit dat ze zich principieel afkeerden van de zondige buitenwereld, bezorgden hun immers het imago van staatsgevaarlijke lieden. Daarnaast was er hun eigen heldhaftig martelaarschap. Anabaptisten werden doorgaans niet door onthoofding gedood, maar op de brandstapel, hetgeen voor een zwaardere straf doorging. Dat wijst er genoegzaam op dat ze veel meer dan andere protestanten hun overtuiging hardnekkig en tot de dood toe trouw bleven.

De radicale hervormingsbeweging van de Wederdopers kreeg in het midden van de jaren dertig van de 16de eeuw vooral in de Noordelijke Nederlanden veel weerklank. Ze beriep zich op de extatische prediking van Melchior Hoffman, een man die in Straatsburg de nabije Dag des Heeren, het einde der tijden, aankondigde.

De Wederdopers of Melchiorieten werden berucht om de aanslagen op het Oldeklooster Bloemkamp bij het Friese Bolsward en op het stadhuis van Amsterdam, en vooral om de gewelddadige vestiging van het Duizendjarig Godsrijk in Münster in Westfalen, in 1534-1535. De Zuid-Nederlandse gewesten hebben daaraan nauwelijks deel gehad, net uitzondering wellicht van enkele individuele gevallen in Antwerpen.

En toch moet men voor een verklaring van het vroegste binnendringen van het Doperdom in Vlaanderen en Brabant teruggaan naar het drama van Münster. Na het neerslaan van het Godsrijk aldaar in 1535 werden de Wederdopers door een verschrikkelijke wraak getroffen. Enkele opgejaagde groepen zochten nu een toevlucht in de steden van de nog 'veilige' Zuidelijke Nederlanden, een gebied waar de overheid tot dan maar nauwelijks geconfronteerd was geweest met het gewelddadige karakter van de beweging. De vluchtelingen vonden een onderkomen in steden als Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Brussel, Gent, Brugge, Poperinge, Hondschote, Kortrijk en Menen. Ze hielden zich daar stil in de stedelijke anonimiteit, maar wisten ter plekke daar hun aanhang gestaag te vergroten. De arrestatie van twee Dopers in Gent, in 1538 werd hun fataal. Onder foltering in de kerker van het Gravensteen kreeg men Jacob du Cellier uit Brugge en Martin Valcke uit Poperinge aan het praten. Ze wisten 21 van bijzonderheden te vertellen over verschillende kernen in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland. Alhoewel die vreedzaam waren, zat tengevolge van Münster de schrik voor de anabaptistische wandaden er bij de overheid nog diep in. Er kwam nu ook in het Zuiden een hevige vervolging op gang, met tientallen terechtstellingen. Ze maakte een voorlopig einde aan de broederschappen aldaar.

De herleving kwam er door toedoen van Menno Simons, de rustige ex-pastoor van het

Friese plaatsje Witmarsum. De bevlogen man slaagde erin na de catastrofe van Münster de verspreide Dopers op het platteland van Noord-Holland en Friesland te hergroeperen. Hij schilderde Minister af als een gruwelijke dwaling en wees alle geweld af.

Later, vanaf het midden van de eeuw, wisten Menno en diens medestander Dirk Philips vanuit hun toevluchtsoorden in Noord-Duitsland hun invloed uit te breiden over grote delen van Holland, Zeeland, Friesland, Brabant en Vlaanderen, en verder over Oost-Friesland en Noord-Duitsland, tot Dantzig (nu Gdansk in Polen) toe. Met zijn geschriften, vooral *Dat Fundament des christelycken leers* (1539-1540, nadien vele malen herdrukt), bezorgde Menno Simons zijn volgelingen een bevattelijke gids en een eenvoudige vraagbaak. Naar hem zouden ze voortaan doorgaans Mennonieten of menisten worden genoemd. Het Fundament boek was voor de Dopers wat Calvijns Instituut was voor de calvinisten. Menno was geen groot geleerde of bijbelexegeet. Zijn sterkte was dat hij een visie verkondigde van een gedisciplineerde, sobere levenswandel, gebaseerd op de Schrift. Wat hij van de gelovige vroeg was nederigheid en een gelovig beoefenen van de levenswandel, zoals hij dacht dat Christus die zelf had beoefend en geleerd. Van vrouwen vroeg hij tevens dat zij alle onnodige opsmuk en druktemakerij zouden nalaten en geen andere kleren zouden maken of wensen dan de strikt noodzakelijke.

De verspreiding van de vredelievende Doopsgezindheid was het werk van enkele door Menno aangestelde 'oudsten', ook wel bisschoppen' genoemd. Ze werden uitgezonden naar diverse plaatsen in de Nederlanden. Ze hadden het recht de volwassenendoop toe te dienen en het Avondmaal te administreren.

Heeft het gereformeerd protestantisme zich grofweg vanuit het Zuiden naar het Noorden verspreid, dan was de beweging van het doperdom net andersom, van Noord naar Zuid, van Friesland en Holland naar Brabant en Vlaanderen.

De belangrijkste zendeling was Gillis van Aken, afkomstig uit het stadje Susteren bij Roermond. Hij was vanaf 1547 onder meer actief in Gent, maar vooral in Antwerpen leidde hij in 1547 en 1548 herhaaldelijk bijeenkomsten en diende hij er de volwassenendoop toe. Vanaf die tijd was Antwerpen de aantrekkingspool en het belangrijkste uitstralingscentrum van het doperdom in de hele Zuidelijke Nederlanden.

De nieuwe generatie Mennonieten in het Zuiden bestond in den beginne dan ook in hoofdzaak uit personen die een tijdlang in Antwerpen hadden gewoond. Alles wijst er trouwens op dat Gillis van Aken in de Scheldestad zijn aanhang vooral won in kringen van immigranten uit Vlaanderen, Brabant en Holland. Zij waren ontheemden, mensen die op zoek naar betere bestaansmogelijkheden of vanwege hun religie hun geboortestreek hadden moeten verlaten. In het vreemde, vijandige werkmilieu werden ze opgevangen door de Doperse broederschap, waarin ze bij elkaar en in hun godsdienst blijkbaar een sterk houvast vonden. Op hun beurt wisten ze achtergebleven familieleden en vrienden te winnen voor hun geloofsovertuiging. Voor de beginperiode, omstreeks 1550, zijn er daarvan talrijke voorbeelden die betrekking hebben op onder meer Wervik, Komen, Kortrijk, Gent en 's-Hertogenbosch.

Reeds de eerste arrestaties van dopelingen van Gillis van Aken in Antwerpen betroffen een bakker uit Gent en een lakenweversknecht uit Komen. Hun terechtstelling op de brandstapel in augustus 1550 was voor een deel van de Antwerpse broederschap het sein om onder te duiken of uit te wijken naar veiliger oorden. Een aantal groepen kunnen we min of meer volgen op hun zwerftochten. Zo trok een eerste groep naar Lier.

Toen er ook daar al snel een meedogenloze repressie werd ingezet, gepaard met een

aantal terechtstellingen, hergroepeerde ze zich kort daarop in Gent. Het gezelschap bestond in meerderheid uit Brabanders en Vlamingen, maar er waren ook geloofsgenoten bij uit Leiden, Amsterdam en het Land van Kleef. Spectaculaire razzia's in Gent en omgeving, waarvoor de rondtrekkende ketterjager Pieter Titelmans en het hoge provinciale gerechtshof, de Raad van Vlaanderen, de handen in elkaar sloegen, leidden in 1551 alweer tot enkele tientallen terechtstellingen.

Een andere groep vluchtelingen uit Antwerpen begaf zich noordwaarts, via Dordrecht naar Amsterdam. Ze waren afkomstig uit alle windstreken van de Nederlanden. Naast een meerderheid uit Gent en Antwerpen waren er ook bij uit Haarlem, Leiden, Brussel, Komen, Dordrecht en Amsterdam. Sommigen waren in Gent, anderen in Antwerpen tot de broederschap toegetreden. In Amsterdam vond er een verdere opsplitsing plaats.

Een deel bleef in Amsterdam. Jan van Hasselt, een molenaarhoutzager afkomstig uit Gent, was daar een tijdlang een van de voornaamste Doperse weetdoeners. Enkele andere Gentenaren trokken via Gorcum en Emden verder naar het 'Oostland': naar Hamburg, Bremen, Stade, Lüneburg en Lbeck. Tijdens hun zwerftocht namen ze in de buurt van Emden deel aan een door Menno Simons zelf geleide Avondmaalsviering.

Uit deze gegevens blijkt reeds dat de grote mobiliteit van de Mennonieten voor een onophoudelijke wisselwerking tussen Noord en Zuid zorgde. Enkele concrete gevallen kunnen dat illustreren. Zo zijn er de omzwervingen van Hendrik Antheunisz., een linnenwever uit Leiden. In 1549 was hij samen met enkele van zijn stadsgenoten in Gent toegetreden tot de broederschap.

In de Arteveldestad had hij vijf of zes vergaderingen bijgewoond, waar hij onder meer getuige was geweest van het bedienen van de volwassenendoop door Gillis van Aken. Hij noemde Gillis 'de principaele teerder in desen landen'.

Wegens hevige vervolgingen in Gent, waarbij onder meer een van zijn stadsgenoten op de brandstapel ter dood werd gebracht, keerde Hendrik Antheunisz., vergezeld van enkele Gentse geloofsgenoten, via Antwerpen naar Leiden terug.

Vandaar trok hij in het gezelschap van de Gentenaar Lieven de Keyser naar Amsterdam. In die stad ontmoetten ze Gillis van Aken opnieuw. Zoals die andere Gentenaar, Jan van Hasselt, trad ook De Keyser in Amsterdam in de vergadering op als voorlezer en gaf er tevens leesonderricht aan ongeletterde geloofsgenoten.

Na een monsterproces werden Antheunisz. en De Keyser samen met tien andere broeders in de zomer van 1552 op de brandstapel terechtgesteld. Prominente Dopers die in Gent waren achtergebleven kenden geen beter lot.

Hansken de Caeskoper uit het Zuid-Vlaamse Wervik, met de *bijnaam* 'den voorloper van Gillis den Herdooper' (Gillis van Aken), werd samen met zeven andere geloofsbroeders in juli 1551 terechtgesteld in Gent. In de Arteveldestad was in 1553 de weetdoener Cornelis Clayssone uit Leiden en de Gentse principaelste Willem van Leuven hetzelfde lot beschoren. Ten huize van die laatste had Gillis van Aken eveneens deoop bediend.

Ondanks de hevige vervolgingen kende het aantal plaatselijke kernen in Vlaanderen nu toch een verbazend snelle uitbreiding. Die groei werd in de hand gewerkt door het feit dat de leden voortdurend van woonplaats moesten veranderen om zich aan de argusogen van inquisiteur Pieter Titelmans te onttrekken. Meer en meer liet zich nu de behoefte voelen aan een gezaghebbende persoon die de Doopsgezinde activiteiten in Vlaanderen zou coördineren en op wie de volgelingen steeds een beroep zouden kunnen doen. Van omstreeks 1553 is er een brief bewaard van een zekere Adriaan van

Kortrijk, gericht aan de Antwerpse broederschap. Hierin wordt in naam van verschillende Vlaamse gemeenten, *die overal ionc zijn en wier aerme swacke broederen jammerlic loopen over al als schapen zonder heerder, gevraagd een Doperse leider te zenden. Die zou alom duer Vlaenderen een opsicht hebben op alle de ghemeenten.*

Hij zou dat doen in nauw contact met de Antwerpse gemeente en onder toezicht van Vlaamse diakens, als plaatsvervangers van de Doperse oudste'.

Kort daarop kwam de Zeeuw Lenaert Bouwens naar het Zuiden. Hij was in 1552 door Menno Simons tot 'oudste' aangesteld. Tussen 1554 en 1556 maakte Bouwens zijn eerste rondreis door Vlaanderen en Brabant. Hij diende er de volwassenendoop toe en bekleedde enkele bekwame broeders met het leerambt. Zijn dooplijst telt 292 namen voor Antwerpen, 116 voor Gent en 71 voor Kortrijk en Menen samen. De komst van Lenaert Bouwens is voor de verdere ontwikkeling van de Doopsgezindheid in Vlaanderen en Brabant van cruciale betekenis geweest.

En toch is er van enige organisatorische opbouw, zoals later de calvinisten zouden kennen, geen spoor. De Mennonieten bleven trouw aan hun opvatting dat belijdende gelovigen zich verzamelen in de heilige gemeente, maar dat zulke gemeente niet met een of ander land of volk in het bijzonder kan worden vereenzelvigd. Wel zien we naast Lenaert Bouwens spoedig enkele 'oudsten' of leraren optreden die instonden voor enige plaatselijke leiding en samenhang. Zij vormden het bindende element tussen de verschillende gemeenten, een netwerk-dat overigens ook door de voortdurende uitwisseling van gemeenteleden in stand werd gehouden.

Veel van die voorgangers waren Vlamingen, van wie sommige overigens niet enkel in Vlaanderen zelf en in Antwerpen, maar ook in Harlingen, Amsterdam en andere Noord-Nederlandse plaatsen actief waren.

De bekendste waren Hans Busschaert uit Dadizele, Joachim Vermeeren, alias de Suikerbakker, vermoedelijk uit Antwerpen, Jacob de Rore uit Kortrijk, Pauwels de Backere uit Tielt en Jan de Zwarte uit Belle (nu Bailleul in Frans-Vlaanderen).

Het trieste lot van Mennonieten uit Tielt (1559-1573)

Een van de belangrijkste Doperse leraren was Pauwels de Backere uit Tielt. Hij was zelf linnenwever van beroep en wist vanaf het midden van de jaren vijftig bij zijn eigen familie en in kringen van stielmakers van zijn geboortestad belangstelling te wekken voor zijn overtuiging. Pastoor Lauwereys de Fraeye getuigde dat sinds omstreeks 1556 de ketterij sterk was toegenomen in het stadje. Een niet onaanzienlijk deel van het kerkvolk verwaarloosde zijn kerkelijke plichten.

Zulke vaststelling was natuurlijk niet vrijblijvend. De plaatselijke aanhang van Pauwels de Backere maakte dan ook aanstalten om de anonimiteit van grotere steden te gaan opzoeken, allicht ook wel met de bedoeling daar een betere broodwinning te vinden. Voor hem en zijn Tieltse geloofsgenoten brak nu een periode aan van voortdurende omzwervingen, vaak eindigend met arrestatie en terechtstelling.

Onder meer de linnenwever Pieter Potvliet en Gielis Bernaerts trokken via Gent naar Antwerpen. Bernaerts werd daar op 16 juni 1559 als mennoniet op de brandstapel terechtgesteld. Ontnuchterd kwam Potvliet daarop terug naar Tielt. Hij trad er wel nog in de Sint-Pieterskerk in het huwelijk met Sijnken de Sanghere, maar toonde zich nadien zelden of nooit meer in die kerk, zodat pastoor Lauwereys de Fraeye navraag deed bij zijn vader Lambrecht. Toen Pieter dat hoorde, nam hij samen met zijn vrouw de wijk naar het Westkwartier en nadien naar Wervik. Regelmatig echter kwam het echtpaar Potvliet zich nog in het geheim in Tielt bevoorraden van *gaerene ende*

andere haerlieden nootsackelicheden.

Wervik kreeg de roep een relatief veilig toevluchtsoord te zijn. Kort na 1560 besloot ook Pauwels de Backere zelf samen met enkele familieleden en een groep gelijkgezinden weg te gaan uit Tielt, om zich in het Zuid-Vlaamse Leiestadje te vestigen. Hij kon daarbij op de bedekte medewerking rekenen van de Tieltse stadsgriffier Pieter Pantyn, iemand in wiens gezelschap hij dikwijls was gezien. De Pantyns waren een typisch voorbeeld van een intellectuele familie die de godsdienstige tweespalt wilde overbruggen door gematigdheid en begrip. Zo kennen we de Tieltse geneesheer Willem Pantyn, die sinds 1551 in Brugge gevestigd was en er als voorstander van verdraagzaamheid faam had in humanistenkringen.

De zoon van griffier Pieter Pantyn, met dezelfde voornaam, was in de jaren tachtig hoogleraar Grieks in Toledo in Spanje, waar hij ook bibliothecaris was van aartsbisschop Garcia de Loaysa Girón. Hij zou in 1596 naar de Nederlanden terugkeren om deken van de Brusselse Sint-Goedelekerk te worden.

Door tussenkomst van stadsgriffier Pantyn gaf het schepencollege in 1560 de uit Tielt wegtrekkende Mennonieten een getuigschrift van goed gedrag mee. Het valt aan te nemen dat een van de vertrekkende gezinnen, dat van Jacob Pantyn, eveneens familie was van de griffier. Alleszins achtte de Raad van Vlaanderen het later nodig het Tieltse stadsbestuur een stevige uitbrander te geven om zijn grote onachtzaamheid tegenover de ketters. De schepenen toonden voortaan meer ijver. In 1563 kon de pastoor tevreden melden 'dat in seven jaeren de inwoonders vande voorseyde stede hemlieden zo stille niet ghehouden en hebben als zy alsnu doen, vele meer nu ter kercke commen dan zy en plochten'.

Ook de baljuw, de griffier en de wethouders verklaarden unaniem dat na het vertrek van de Doopsgezinden de ketterij in Tielt omzeggens bedwongen was.

De Tieltse Mennonietengroep hergroepeerde zich in de kleine heerlijkheid Oosthove in Wervik, vlak bij de huidige Franse grens aan de Leie. Daar konden mensen van hun godsdienst rekenen op de steun van baljuw Joos de Cat. De man was in 1546 al eens lastig gevallen om zijn ietwat té uitbundige uitspraken tegen het vagevuur, maar ging nu, in zijn ijver om de *nieuwgezinden gejonstich ende favorable* te zijn, zonder veel formaliteiten zijn huizen verhuren aan vreemde Mennonieten die bij hem hun toevlucht kwamen zoeken. Zijn eigen kinderen waren trouwens eveneens van de sekte. Dochter Mayken de Cat werd in 1559 in Antwerpen als Doopsgezinde terechtgesteld.

Twee andere dochters, Barbele en Medarde, werden in dezelfde stad gearresteerd, maar konden met de hulp van hun broer Anthonis en hun zus, echtgenote van de Antwerpse koopman Pieter van Damme, met nagemaakte sleutels uit de gevangenis ontsnappen.

De Dopers uit Tielt die zich in het Wervikse ambtsgebied van baljuw De Cat vestigden, behoorden tot enkele welomschreven families. Allereerst was er de familie De Backere, met de gebroeders Pauwels, Menaert en Jacob, die laatste ook met zijn vrouw Pierijntgen van Malebosch en zijn schoonzuster Martijntgen van Malebosch. Verder was er Pieter Strynck met acht leden van zijn familie, namelijk zijn zuster en haar man Antheunis Bruiaen of Bruwaene, zijn zoon Gillis en diens vrouw, zijn dochter Callekin en haar man Lauwers van de Walle, en een tweede dochter met haar man Hans Lobuck en zoon Hans.

De derde familie was die van de Potvliets: de reeds genoemde Pieter en zijn broers Gillis en Karel, die laatste samen met zijn vrouw Sijnken Haems. Ten slotte behoorden tot de groep nog Gillis en Pieter de Jaeghere, Cornelis de Schepere en zijn vrouw, Jacob Pantyn en zijn vrouw, Catharina Neckers, echtgenote van Johannes Loosvelt, en Daniël Calewaerts.

Van de emigranten naar Wervik scheidden zich drie echtparen af, namelijk Karel Potvliet-Sijnken Haems, Lauwers van de Walle-Callekin Strynck en Hendrik de Cock-Mayken Gheldolf. Ze gingen zich even buiten Ieper vestigen waar ze gezamenlijk in één huis woonden en hun stiel van linnenwevers uitoefenden. Inquisiteur Pieter Titelmans kreeg evenwel lucht van hun Doperse activiteit.

Op 2 augustus 1561 deed hij samen met enkele gerechtsdienders een inval in hun woning. Karel Potvliet en Hendrik de Cock konden tijdig de plaat poetsen. De vier overigen en ook nog Antheunis Schoonevelt, een geloofsgenoot uit Waasten die net op bezoek was, werden ingerekend. Sijnken Haems en Mayken Gheldolf waren zwanger. Omdat Sijnken verklaarde zich met de katholieke Kerk te willen verzoenen, werd ze spoedig vrijgelaten. Mayken was moediger. Toen ze naar de gevangenis geleid werd, hief ze een hymne aan. De baljuw van de zaal en kasselrij Ieper, in wiens gevangenis de arrestanten eerst werden opgesloten, diende op last van de inquisiteur een versterkte wacht op te stellen. Er waren immers 's nachts in de buurt kreten gehoord van mensen die de gevangenen kwamen toeroepen: 'Hebt goede moed, wij zullen u komen helpen.'

Op 5 september 1561 werden de verdachten naar de beter beveiligde stadsgevangenis van Ieper overgebracht. In oktober bestegen Lauwers van de Walle en zijn vrouw Callekin de brandstapel op de Ieperse Grote Markt.

Op 2 mei 1562 was het de beurt aan Antheunis Schoonevelt, op 25 juni aan Mayken Gheldolf, nadat ze het leven had geschonken aan een kind.

De ontsnapte Karel Potvliet maakte later een lied op de marteldood van zijn Tieltsse stadsgenoten. Van zijn kompaan Hendrik de Cock, die eveneens was kunnen ontvluchten, is bekend dat hij omstreeks 1564 buiten Armentières hertrouwde met Jeankin Hobbels, in een nachtelijke Mennonietenbijeenkomst, geleid door Jacob de Rore uit Kortrijk.

De in Wervik wonende Tieltenaren waren tot dan ongemoeid gelaten. Maar inquisiteur Titelmans bleef na de dreigende woorden die hij in Ieper had opgevangen waakzaam. Zijn spoor leidde eerst naar Tielt, vandaar naar Wervik. Een maand na de terechtstelling van Mayken Gheldolf in Ieper meldde hij zich met een aantal gerechtsdienaars bij baljuw De Cat. Die vertoonde zich niet. Ook nadat Gillis en Pieter Potvliet en Gillis Strynck al uit hun huis waren gehaald, weigerde hij nog steeds met de inquisiteur te praten.

Eindelijk, na lang wachten en na verscheidene boodschappen te hebben gekregen, kwam hij naar buiten. Ten gehore van de toegestroomde menigte begon er een pittige discussie. Titelmans verweet de baljuw in scherpe bewoordingen zijn lijdzaamheid tegenover de ketters. Hij droeg hem op de arrestanten in zijn gevangenis op te sluiten. Maar Joos de Cat antwoordde balsturig 'dat hy daarmede nyet te doen en hadde'. Hij liet de inquisiteur de getuigschriften uit Tielt zien, waaruit moest blijken dat de gevangenen lieden met eeren waren. De inquisiteur begreep dat hij in zulke omstandigheden de gevangen Mennonieten onmogelijk in handen van de plaatselijke justitie kon laten. Hij vorderde een kar met gespan om ze vanuit Wervik naar Kortrijk te doen voeren. Niemand bleek bereid die dienst te leveren.

Na een uur begonnen de omstanders een vijandige houding aan te nemen. Titelmans poogde de rust en de wettelijkheid te herstellen door een notaris zijn koninklijke aanstellingsbrief tot inquisiteur met luider stem te doen voorlezen. Uiteindelijk kwam iemand, tegen contante betaling, met een wagen en een gespan van twee paarden aangereden. Er volgde nog een bitsige scheldpartij met de plaatselijke cipier, die immers moedwillig Jacob Pantyn had laten ontsnappen. Uiteindelijk konden vier arrestanten op de kar worden gezet.

Maar nu lieten de omstanders hun woede pas goed de vrije loop. '*Ghy diefleevers, coordesleepers, meshante verraders, alaerme, alaerme*', zo werd er van alle kanten geschreeuwd. Men moedigde de gevangenen aan zich kloek te tonen, want 'het es om gheene dieferie ofte roof'. Op dat ogenblik kwamen Frederik Buule, baljuw van Wervik-stad, en Jan de Visch, luitenant van de soeverein-baljuw van Vlaanderen, toegesnel met een sterke politiemacht. Met hun hulp konden de inquisiteur en zijn dienaars heelhuids uit het gewoel ontsnappen. Mét hun gevangenen mee op de kar.

In de Kortrijkse gevangenis liet de vrouw onder de gearresteerden het afweten. Na een lange gevangenschap werd Sijnken de Sanghere op 17 maart 1563 als berouwhebbende ketterse met een lichte straf ontslagen. De drie mannen bleven vasthoudend. Van de hand van een van hen is er een brief bewaard, gericht aan achtergebleven geloofsgenoten in Wervik: 'Gij die eenvoudige lui zijt, schaamt u niet steeds opnieuw uitleg te vragen, zodat gij een goed onderscheid bezit voor het geval het gaat nijpen. Zoveel zekerheid men heeft in zijn geloof, zo vastberaden is men ook in moeilijke momenten. Het is hard afscheid te moeten nemen van zijn dierbaren, maar het is belangrijker standvastig te blijven in het ware geloof om zo later het eeuwige leven te verwerven.' Zulke vastberadenheid deed inquisiteur Titelmans er spoedig toe besluiten zijn gevangenen aan de wereldlijke rechter uit te leveren.

De bevoegde rechtbank was niet de magistraat van Kortrijk, wel de justitie van de plaats van arrestatie. Bijgevolg werd baljuw Joos de Cat van Wervik-Oosthove aangemaand de gevangenen onverwijld weer op te halen om ze te berechten. Hij stuurde ontwijkende antwoorden.

De Raad van Vlaanderen, het hoge justitiehof in Gent, werd dan maar ingeschakeld. De procureur-generaal en de soeverein-baljuw van Vlaanderen kwamen begin november 1562, vergezeld van een grote gewapende macht, naar Wervik.

In aanwezigheid van de plaatselijke heer van Oosthove spraken ze het doodvonnis uit. Voor de uitvoering ervan liet de baljuw eens te meer op zich wachten. Toen de beul kwam melden dat hout en stro van de opgerichte brandstapel wegens de aanhoudende regen geen vuur wilden vatten, verloren de hoge justitieambtenaren hun geduld helemaal. In alle haast lieten zij Pieter en Gillis Potvliet en Gillis Strynck onthoofden. De ongezeglijke Joos de Cat ontsnapte daarop slechts ternauwernood aan de doodstraf, omdat men consideratie had voor zijn hoge leeftijd. De 70-jarige baljuw werd evenwel levenslang vervallen verklaard uit zijn ambt.

Wervik was voortaan gevaarlijk terrein voor de Dopers. Gillis Strynck had reeds vanuit zijn Kortrijkse gevangenis Pauwels de Backere aangeraden zo spoedig mogelijk te verhuizen. De Mennonietenleraar verlegde daarop zijn werkgebied van Wervik naar Hondschote, waar hij herhaaldelijk optrad als bedienaar van de volwassenendoop.

Zowel vóór als tijdens het wonderjaar 1566-1567 was hij een van de voornaamste Doperse voorgangers in geheel Zuidwest-Vlaanderen. In de volksmond had hij daar de naam van Paulus den Dopere. De Tieltenaar was onder meer actief in Roeselare en in

de omgeving van Diksmuide, in Halewijn (nu Halluin), Menen, Kortrijk, Hondschote, en verder ook in Gent en Antwerpen. In die laatste stad was hij zeker tot in 1568 werkzaam. Hij moeide er zich in de tweespalt tussen de 'Vlamingen' en 'Friezen'. Het punt van tweedracht tussen de beide Doperse richtingen ging over de plaats van de gemeente, meer bepaald of het zwaartepunt bij de 'oudsten' en leraren diende te liggen dan wel bij de gemeenschap van gemeenteleden zelf. Pauwels de Backere koos voor de Vlamingen, die het opnamen voor de zelfstandigheid van de gemeenteleden. Later verliezen we hem uit het oog. Waarschijnlijk overleed hij in Haarlem, waar hij nog in 1605 gesignaleerd werd als Mennonietenvoorganger. Het valt aan te nemen dat hij in Haarlem zijn vroegere streek- en geloofsgenoot Karel van Mander heeft ontmoet.

Of de overige Tieltenaren in 1562 hun voorman Pauwels de Backere naar Hondschote zijn gevolgd, is niet te achterhalen. Waarschijnlijker is dat ze zich over verschillende Mennonietengemeenschappen hebben verspreid. Zo werd Catharina Neckers, echtgenote van Johannes Loosvelt, in 1562 in Gent gesignaleerd. De spinster Pierijntgen Loosvelt, alias Neckers, die op 5 januari 1572 in Menen werd terechtgesteld, was waarschijnlijk haar schoonzuster. Pauwels de Backeres schoonzuster Pierijntgen van Malebosch, wier echtgenoot Jacob de Backere inmiddels overleden was, woonde in 1562 in Brugge, samen met haar zuster Martijntgen. In het grote huis van orgelmaker Isbrand Meysembaert, die zich als beschermheer van de Dopers opwierp, kregen ze lesonderricht, onder meer aan de hand van een Martelarenboek.

In 1563 waren de beide zussen Van Malebosch in Gent.

Ze vielen er in handen van het gerecht en werden op 12 december 1564 in het geheim terechtgesteld in het Gravensteen.

Nog in 1564 werden drie andere uit Wervik-gevluchte Tieltenaren ingerekend in Armentières, namelijk Pieter de Jaeghere, Daniël Calewaert en diens dochter. Daniël besteeg er de brandstapel.

Johannes Loosvelt zelf week uit naar Friesland. Hij nam er Anthonis Ysbaerts in dienst. Als voormalige knecht van de hoogbaljuw van Gent, was Ysbaerts onder de indruk gekomen van het martelaarschap van vele Doopsgezinden in de Arteveldestad. Nadat hij op zijn beurt toegetreden was tot de broederschap week hij uit naar Friesland. Vandaar werd hij door Johannes Loosvelt in 1573 naar Tielt gestuurd om er diens zaken te regelen. De baljuw van Tielt vroeg hem of hij misschien ook tot het geloof behoorde van degene die hem had gezonden. Zo liep hij in de val. De Tieltsche schepenen lieten de dominicaan Pieter de Backere speciaal uit Gent overkomen om alsnog te proberen de gevangen ketter met de katholieke Kerk te verzoenen. Toen dat niet lukte, kreeg Anthonis Ysbaerts de doodstraf, door wurging en verbranding bij de Halletoren op de Markt. Bij het oplaaien van de vlammen stak er plots een geweldige storm op. De omstanders interpreteerden dat als een teken van Gods afkeuring van de terechtstelling.

De bijzondere opvatting van de Gemeente bij de Doopsgezinden.

Vervolg Johan Decavele, blz. 124

Met als uiterlijk kenmerk de volwassenendoop, toegediend na een bewuste geloofsbelijdenis ten teken van wedergeboorte, werd in de zuivere gemeente de afscheiding van de zondige wereld bewust voltrokken. Het mijden van het wereldse leven impliceerde voor de anabaptisten dat ze de eedzwering, het dragen van wapens en het bekleden van overheidsfuncties verwierpen. Een christen kan bijgevolg geen politieke of rechterlijke functie uitoefenen en geen militaire dienst doen. God heeft het overheidsambt alleen voor de gevallen mensheid ingesteld. In de gemeente der heiligen geldt een andere orde, die in de plaats komt van de staatsorde. De Dopers banden zich aldus als het ware zelf uit de gevestigde maatschappij. Op afstand bekeken kunnen we hier spreken van een enigszins aanmatigend bewustzijn van de eigen zedelijke volmaaktheid, daar waar integendeel voor Luther, Calvijn en de andere grote reformatoren alle mensen zondaars blijven, ook na het ontvangen van de bekering.

Vooraf het zweren van een eed, nodig voor het afleggen van een getuigenis voor de onderzoeksrechter of voor het bekleden van een overheidsfunctie, achtten de Mennonieten onverenigbaar met hun principes. Dat had soms merkwaardige gevolgen. Zo zien we enerzijds dat bepaalde overheden, zoals in Wervik en Kortrijk, weliswaar sympathie hadden voor de Dopers, maar zelf toetreden tot de broederschap deden zulke magistraten nooit.

Anderzijds bracht het weigeren van de eed de Dopers niet zelden in groot gevaar. In Menen moest Joris Wippe zich als aanhanger van de beweging blootgeven toen hij bij zijn verkiezing tot keurmeester van de lakens de daartoe noodzakelijke eed weigerde af te leggen. Later, nadat hij zich als allereerste roodverver in Dordrecht had gevestigd, liep hij in de val toen men hem vroeg onder eed te getuigen. Welhaast klassiek was de verklaring van gearresteerde Doopsgezinden tijdens hun verhoor 'darmen gheenszins zweren en mach noch eedt doen, al waermen oock by d'overheyt daer toe verzocht omme ghetuughenesse der waerheyt te ghevene, want Christus 't zelve verboden hadde'.

Door hun bijzondere opvattingen plaatsten de Dopers zichzelf in de marge van het bestaande maatschappelijke bestel. Ze streefden naar een afgescheiden gemeente, waarvan de bekeerde gelovigen uit vrije wil deel uitmaakten. Ze waren in Vlaanderen de eersten—vroeger dus dan de gereformeerden— die de breuk met de bestaande Kerk bewust voltrokken. Ze beoogden geenszins de hervorming van de Kerk, wel het herstel van de apostolische christengemeente uit het Nieuwe Testament. Zo gaven ze het ontstaan aan wat men in het Duits een Freikirche, een vrije kerk, noemt. Maar dat consequente uittreden uit de kerkelijke en staatkundige structuren ontnam hun terzelfder tijd de mogelijkheid om ooit tot openbare erkenning te komen.

Haar definitieve doorbraak kende de Doperse beweging in de Zuidelijke Nederlanden dus na 1550, nog wel in dezelfde tijd dat ook het gereformeerd protestantisme en vervolgens het calvinisme daar een snelle ontplooiing kenden. Het is opvallend dat er tussen de opvattingen van de gereformeerden en die van de Mennonieten veel punten van overeenkomst bleven bestaan. Onder andere de centrale plaats van de bijbel en de

louter geestelijke betekenis van het altaarsacrament zijn de meest opvallende. Het is dus allerm minst verkeerd te spreken van een zekere concurrentie. De leiders van beide richtingen waren zich daar overigens terdege van bewust. Vooral de gereformeerden spanden zich na 1555 steeds meer in om zich tot elke prijs van de Dopers te distantiëren en er zich in hun geloofsleer duidelijker van te onderscheiden. Er is vastgesteld dat vanaf 1560 de gereformeerde uitgevers hun edities van *Schriftuurlijke Liedekens* zorgvuldig gingen zuiveren van Doperse ideeën, terwijl omgekeerd de Doopsgezinden té uitgesproken calvinistische standpunten uit hun publicaties begonnen te schrappen.

De confrontatie tussen de beide richtingen leidde ook tot twistgesprekken, waaraan in eigen kring telkens nogal wat ruchtbaarheid werd gegeven. Niet toevallig waren het veelal gereformeerden uit Vlaanderen en Brabant — waar de 'concurrentie' het grootst was - die door zulke twistgesprekken de orthodoxie van hun leer wilden vrijwaren tegenover de Doperse.

Zo behoorden Marten Micron en Jan Utenhove, allebei uit Gent gevlucht, en Hermes Backereel, afkomstig uit Ronse, tot de felste bestrijders van de Doperse opvattingen. Een opmerkelijke gebeurtenis getuigt daarvan.

Tijdens het verblijf van Menno Simons in Wismar aan de Baltische Zee liep daar op 21 december 1553 een schip vast in het ijs met aan boord Vlaamse uit Londen verdreven geloofsvluchtelingen, over wie vroeger al werd gehandeld. De Mennonieten probeerden hen voor hun zaak te winnen, maar een van de bootvluchtelingen, Hermes Backereel, meldde zich op tweede kerstdag voor een twistgesprek met Menno. Omdat de Ronsenaar zich intellectueel niet opgewassen voelde tegen zijn Doperse opponent, liet hij zijn geleerde streekgenoot Marten Micron overkomen uit Emden. De disputationen van Micron in februari 1554 brachten Menno totaal van de wijs. Het laatste gesprek eindigde in een bittere stemming aan beide zijden.

In Emden vroeg de gereformeerde predikant Gaspar vander Heyden onmiddellijk een kopie op van de argumenten van de Dopers tegen de kinderdoop en de repliek van Micron, teneinde ze in zijn thuisbasis te gebruiken als wapen 'teghen_onse wederpartye'. Vander Heydens opvolger als predikant in Antwerpen, Adriaan van Haemstede, kwam dan weer zwaar in aanvaring met Jan Utenhove in Londen, omdat hij verklaard had dat de anabaptisten, al dwaalden ze, toch als christelijke broeders moesten worden beschouwd. Het is verder tekenend dat, toen in Axel het calvinisme in 1563 een steile opgang kende, de plaatselijke protestantse leidsman het nodig achtte tot voorlichting van zijn gereformeerde geloofsgenoten een debat te organiseren met een Doopsgezinde voorganger. Daarvoor liet hij Joos Zaman speciaal uit Antwerpen overkomen.

Ook Guy de Brès, de man van de Nederlandse Geloofsbelijdenis voor de gereformeerden, onderkende het probleem. In 1565 gaf hij vanuit Doornik in een schrijven aan Antwerpen lucht aan zijn bezorgdheid over het feit dat de Mennonieten aldaar 'verschillende van onze mensen aan het verderven zijn.' Hij drong erop aan nauwlettend toezicht te houden op dat kwaad.

Ook van Doopsgezinde zijde was er behoefte genoeg om zich door de buitenwereld niet te laten identificeren met gen of calvinisten. Dat deden ze met name door in de kwestie van het recht van weerstand tegen de vervolgende overheid hun zeer afwijzende houding te plaatsen tegenover die van hun concurrenten. Terwijl de Vlaamse calvinisten al in 1562 daadwerkelijk tot gewelddadige weerstand overgingen,

was er bij de Dopers niets te merken van zulk verzet, noch van politieke acties of gebruik van geweld. De anabaptist Hans van Overdam schreef na zijn arrestatie in Gent in een brief aan het stadsbestuur: 'Weet, gij edele heren, raadsheren, burgemeester en schepenen, dat wij de status van uw ambt erkennen voor echt en goed, ja door God opgericht en ingesteld, met name wat betreft het bezit van het wereldlijk zwaard tot bestraffing der misdadigers en tot bescherming der goeden. Wij wensen u in alle belastingen, tollens en geboden gehoorzaam te zijn, voor zover ze niet tegen Gods bevel ingaan. Als gij zoudt bevinden dat wij daarin ongehoorzaam zijn, dan wensen wij onze straf te ontvangen als misdadigers.' In het algemeen hebben de Mennonieten zich ook vergehouden van het geweld van de Beeldenstorm van 1566.

Maar hoezeer men zich ook inspande om zich van elkaar te onderscheiden, er bleef in de vervolging, waaronder alle nieuwgezinden gelijkelijk leden, toch een zekere solidariteit bestaan. In 1565 richtten de Gentse calvinisten op hun beurt een verzoekschrift aan hun stadsbestuur, waarin ze clementie vroegen voor een groep opgepakte Mennonieten. 'Ze dwalen weliswaar op verschillende punten,' zo heette het, maar ze leiden niettemin een onberispelijke levenswandel.' Geen objectievere getuige dan de inquisiteur voor Vlaanderen, Pieter Titelmans. Tegen een gevangen mennoniet zei hij: 'Gij houdt een zeer goede omgang met alle mensen, gij behandelt uw naaste zoals gij zelf zoudt willen behandeld worden, gij leeft met mekaar in vrede, liefde en eendrachtigheid, hetgeen allemaal zeer goed is, gij staat elkaar bij in uw nood en benauwenis en zijt bereid uw leven te geven voor elkaar, hetgeen ook zeer goed is, ik kan daar niets tegen zeggen. Maar,' zo voegde hij eraan toe, 'wat baat het dat gij nu het leven hebt, als gij het geloof niet bezit?' Ook in vele getuigenverhoren van buitenstaanders blijkt bewondering voor het hoogwaardig moreel gedrag van de Dopers. Naar aanleiding van de berechting van Mennonieten raakten de schepenen van Kortrijk in kwade papieren, omdat ze verklaard hadden er moeite mee te hebben zulke oprecht gelovige mensen ter dood te moeten laten brengen.

In alle opzichten waren de Mennonieten dus de 'stillen van den lande' geworden. En toch is het overduidelijk dat ze, ondanks hun principieel pacifisme, de meest gewantrouwde en vervolgte ketteren zijn geweest en gebleven. In Antwerpen waren 231 van de in totaal 337 terechtgestelde protestanten aanhangers van het anabaptisme, in Gent 146 op 252, in Brugge 47 op 70, in Kortrijk 25 op 41, in Zeeland 33 op 55. Bij de arrestatie van ketteren spitste de vervolgende overheid haar aandacht toe op hun opvatting over de doop, wat haar toeliet anabaptisten van andere nieuwgezinden te onderscheiden.

Toen er in Brugge in 1562 geruchten gingen over de arrestatie van een zogenoemd prominente mennoniet, haastte de pastoor van de Sint-Walburgaparochie zich dat sensationele nieuws de kop in te drukken met de mededeling dat het 'slechts om een ge protestant ging, 'want hy wil doen blijcken met een bode ende brief dat hy den (calvinistische) predecant van Honschote ontboden heeft om sijn kint te dopen.' Nog in 1562 slaakten de Nieuwpoortse onderzoekers een zucht van verlichting toen priester Jan Hendrickx, die de naam had Doopsgezind te zijn, zich uitdrukkelijk uitsprak voor de kinderdoop.

Iemand als inquisiteur Pieter Titelmans achtte het zijn taak in het bijzonder de anabaptisten uit te roeien in zijn werkingsgebied, het graafschap Vlaanderen. Hechtte hij tijdens de verhoren telkens veel belang aan de Avondmaalsopvatting van zijn arrestant, dan betrof zijn voornaamste vraag toch steeds het doopsel. Indien de verdachte de kinderdoop afwees, dan beschouwde de inquisiteur hem terstond als de meest verderfelijke ketter.

We hebben kunnen nagaan dat Titelmans rechtbank tussen 1550 en 1566 in totaal zo'n

1500 gevallen van ketterij heeft behandeld. Van hen kunnen er 922 personen met een grote graad van zekerheid als Gereformeerden of calvinisten worden bestempeld en 198 als Mennonieten. Het valt aan te nemen dat de verhouding 1/6 Dopers tegen 5/6 gereformeerden een vrij accuraat beeld geeft van de werkelijke numerieke omvang van beide strekkingen in Vlaanderen tijdens de betreffende periode.

De cijfers van de terechtstellingen die rechtstreeks of onrechtstreeks het gevolg waren van Titelmans optreden geven een heel ander beeld: 85 Mennonieten en 41 gereformeerden werden ter dood gebracht. Tegenover elk doodvonnis van een gereformeerde staan er twee van Dopers.

In een andere combinatie zijn de cijfers nog sprekender. In de 198 genoemde zaken tegen Mennonieten konden 142 van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters in gentpersonen daadwerkelijk worden gearresteerd. Van die 142 werden er 85, of 60%, terechtgesteld. Van de gereformeerde protestanten die men wist in te rekenen werden er 41, of minder dan 4%, ter dood gebracht.

Dat men verhoudingsgewijs zoveel meer Dopers telt in de martelaarslijsten, houdt alleszins ook verband met hun fanatieke vasthoudendheid, de wens om tegenover de omringende buitenwereld op een schokkende manier te getuigen.

Sommige historici gewagen in dat verband niet ten onrechte van een haast ziekelijke opwinding, dweepzucht en op de spits gedreven exaltatie. Hetgeen dan weer niet belet dat zelfs de vervolgende overheid moest toegeven dat de nagelaten indruk bij het publiek over het algemeen groot was.

Al in 1555 stelde de bisschop van Doornik voor de Mennonieten heimelijk en zonder rechtbaarheid ter dood te brengen, omdat hun vastberadenheid tijdens publieke executies volgens hem een verderfelijke indruk maakte op de omstanders. In de jaren zestig hebben de rechtbanken van Gent en Antwerpen herhaaldelijk toestemming gevraagd om in het geval van Dopers de terechtstellingen in het geheim te mogen doen. Slechts enkele zeldzame keren heeft de Brusselse regering die afwijking toegestaan.

Het is paradoxaal genoeg precies door de vervolgingen dat we toch nog zoveel te weten komen over de broederschappen in de Nederlanden in het algemeen en in Vlaanderen in het bijzonder. De gereformeerden en calvinisten legden archieven, lijsten van kerkklidmaten, verslagen van synodale en classicale vergaderingen aan, eerst in de vluchtelingengemeenten in Londen, Emden en elders, vanaf 1578 ook openlijk in de plaatselijke kerken.

Van de Mennonieten bestaan er enkele zuiver numerieke lijsten (geen naamlijsten), zoals de cijfers van het aantal dopelingen die Lenaert Bouwens bijhield, maar ze hebben voor de rest geen archieven nagelaten. Ze deden dat zeer bewust.

Tegenover zijn onderzoeksrechters verklaarde Hans Vermeersch uit Waasten: *Wy en setten onse Kercke in gheen register Boecken, als de Raomsche Kercke doet, men soudese te hoest vinden, want elc soecktse te niete te doen oft te dooden.'*

Voor de perioden waarin er vrijheid van godsdienstuitoefening was, namelijk in 1566-1567 en in 1576-1585, zijn er uiteraard geen repressiearchieven en vernemen we bijgevolg eigenlijk helemaal niets meer over de Mennonieten, afgezien van enkele algemene berichten dat hun broederschappen dan, net zoals die van de calvinisten, een grote opbloei kenden. De overgrote meerderheid van de voorhanden zijnde informatie komt dus voort uit de vervolging: de martelarenboeken, de liedekens op de dood van geïoofsgenoten, en vooral de archiefbescheiden van talrijke rechtbanken in

Vlaanderen

van de stad Antwerpen, plaatsen waar de vervolgingen immers het hevigst waren.

Alhoewel er uitzonderingen waren, mag in het algemeen worden gesteld dat het doperdom hoofdzakelijk heeft gerekruteerd in de sociaal zwakkere lagen van de maatschappij. Het milieu van de linnenwevers vertoonde een opmerkelijke openheid oor de beweging, zoals duidelijk valt vast te stellen in Hondschote en in de Leie- en Mandelstreek, waar de aanhangers bijna uitsluitend werkers uit de linnennijverheid waren. Veel van die kleine lui waren ontheemden, mensen die hun ellendige bestaan droegen door nu eens hier, dan weer daar te trachten aan het levensnoodzakelijke te geraken. Ze waren het gewoon met onzekerheden en in gevaar te leven. Dat ze door toetreding tot de gelovige broederschap, waarin ze hun enige werkelijke houvast vonden, hun bestaanszekerheid nog problematischer maakten, kon hun niet meer deren.

Mennoniet worden was alleszins de meest radicale godsdienstige en maatschappelijke keuze die iemand in de 16de eeuw kon maken. En eigenlijk is dat ook later, nog tot vandaag de dag, zo gebleven. Twee in 1999 uitgebrachte documentaire films beïchten op indringende wijze het harde leven binnen hedendaagse Mennonieten-gemeenschappen in de verre diaspora, de ene in Siberië (in een Duitse televisiedocumentaire), de andere in Mexico (in een Vlaams-Nederlandse film van Lut Vandekeybusch).

Op zo grote afstand van elkaar en met zulke enorme tegenstellingen qua klimaat en culturele omgeving zijn de beide nederzettingen toch nagenoeg identisch. Zowel op de ene als op de andere plaats hebben de Mennonietenfamilies in uiterst barre omstandigheden met een bewonderenswaardige vasthoudendheid de grond ontgonnen en, wars van alle modern comfort en mechanisatie, er een haast autarkische samenleving opgebouwd. Afgescheiden van de 'wereld' blijven ze hun gemeenteleven trouw, spreken ze zowel in Siberië als in Latijns-Amerika nog hun oorspronkelijke taal — een mengeling van Oud-Duits en Oud-Nederlands — zingen ze de liederen van hun voorvaderen en beleven ze hun godsdienst naar de voorschriften van Menno Simons. De familienamen van sommige gezinnen wijzen op hun oorspronkelijke Vlaamse, Noord-Nederlandse of Friese roots.

Maar net nu blijken die laatste 'zuivere' gemeenten niet langer bestand te zijn tegen de invloeden van de consumptiemaatschappij. De jongeren trekken naar de stad, weg van de volgens hen wereldvreemde moraal en de barre levensomstandigheden. In de jaren 2000-2001 zijn de Mennonietennederzettingen in Siberië haast volledig ontvolkt geraakt, omdat de meeste gezinnen zijn ingegaan op de mogelijkheid om zich als mensen met Duitse roots in Duitsland te vestigen. De desintegratie van de kleine gemeenschappen, waarvan sommige al meer dan vier eeuwen lang - eerst in de Nederlanden en Noord-Duitsland, later in de diaspora - ononderbroken een geïsoleerd bestaan hebben geleid, is allicht onomkeerbaar.

Geloofsgetuigenissen van martelaren genoemd in het artikel van Decavele

Overgenomen uit: Braght, Thielemann J. van. Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereeloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. Th. Van Braght, Martelarenspiegel blz. 285

**Maeyken Katz (van Wervicke in Vlaanderen).
Magdaleentken,
Achtken van Zierikzee
Het oude Maaiken,
Grietken Bonaventuers.
En Maeyken de Korte**

Anno 1559.

De Marktgraaf te Antwerpen zoekende iemand die op 300 guldens gesteld was; is uitgegaan op de 20e mei 1559 met vele dienaars en knechten, bezettende 2 huizen. Daarin vonden zij 6 zusters, te weten Maeyken Katz, Magdaleentken, Achtken van Zierikzee. Het oude Maaiken, Grietken Bonaventuers. En Maeyken de Korte. Maar hoe zij in de huizen ook doorliepen zij hebben het gezochte niet kunnen vinden. Toen wenste de Markgraaf deze vrouwen op Hoboken Heide. Maar niettemin als hij tot zijn voornemen niet kon bekomen, heeft hij al de 6 meegenomen en hen in een donkere gevangenis opgesloten. Daarna werden zij onderzocht en hebben vrijmoedig hun geloof beleden en hebben noch door het plakkaat van de keizer, noch ook door dreigementen of pijnigingen daarvan willen afstaan en ook niemand bezwaard. Zo zijn op de 18e juni de 3 zusters eerst ter dood veroordeeld en 's nachts op de Steen verdrongen.

Daarna op de 11e oktober zijn de andere 3 ook ter dood verwezen. De oude Maeyke, een eerbare weduwe (die dubbele eer waardig was) werd verdrongen. Grietje Bonaventuers met Maeyken de Korte hebben door het zwaard, ('t welk toch bij vrouwen niet gebruikt wordt) voor de waarheid de dood moeten smaken. Zodat zij ook door hun Heere, Die zij bemind en niet vergeten hebben ook niet vergeten zullen worden maar door Hem verblijd in Zijn Rijk en vreugde-feest in het Paradijs ontvangen zijn.

Een brief van Maeyken de Korte

Mijn lieve zuster,

Bid voor ons dat het woord des Heeren een voortgang hebbe en vruchtbaar wezen mag in alle geduld en heiligheid, Hem verwachten met lijdzaamheid; al komende zal Hij komen en Zijn loon met Hem brengen. Hij is getrouw Die het beloofd heeft, Die het ook doen zal. Het is wel gelijk ik zeg; ons leven is een gedurige strijd op aarde.

Weet dat ik een redelijk wel gemoed ben. Het vlees is redelijk, de Heere zij lof. Wij zijn hier wel een vloek van de wereld en haken altijd om Thuis te zijn. En naar een gebouw niet met handen gemaakt maar in de hemel zelf. Nieuwe hemelen en een nieuwe aarde verwachten wij naar Zijn beloften, waarin rechtvaardigheid woont. Hoe zullen wij geschikt kunnen zijn met een godzalig bestaan? Ik vind mij dikwijls een

verslagen. Ik vind ook zoveel gebreken in mij en er is nog zoveel om aan te sterven; en moet alles den Heere met een ootmoedig hart en bevend verslagen gemoed opgeven en bidden om Zijn genade en niet om recht.

Ik gevoel, hoe ik mij minder ben, hoe de kracht Gods meer in mij werkt een Zijn genade meer in mij uitstort. Dan ween ik zeer bitter en val op mijn knieën en dank mijn God en zeg: "*O mijn Heere en mijn God, wat ben ik Adams kind dat Gij zijner gedenkt?* Gij hebt hem heerlijkheid gegeven en over al Uw werken verheven. Hoe komt dat Gij ons zo rijkelijk bezoekt en zo mild Uw schatten opent en die in ons laat ingaan en de schone Morgenster doet schijnen in onze harten. Gij hebt ons getrokken uit deze donkere nacht tot het onvergankelijk Licht."

Wat zullen wij Hem wederom geven mijn lieve zuster dan een rouwig en verslagen hart en gebroken geest met liefde en grote dankbaarheid? Daar rust de Geest des Heeren, zegt David. Laat ons elkander hartelijk liefhebben. Want God is de Liefde en elkaar altijd vermanen opdat wij niet verkouden door het bedrog der zonden. Opdat God in ons geëerd mag worden en dat wij verlost mogen worden van de hovaardigheid en de erg kwade mensen. Want het geloof is niet een iegelijks ding. De Heere is getrouw die ons zal sterken en bewaren.

Weet dat mijn zusters hier geweest zijn en begeert een troostelijk woord van mij te hebben en de Heere heeft nog de victorie behouden.

Ik weet niet wat van het mijne is. Ik heb er geen trek toe; alsof ze mij niet bestonden. Ik kan er mij niet in verblijden al is het dat ik hen zie. En mij dunkt, dat ze van mij vervaard worden. Ze maakten mij zo vele kruisen; en hadden Balten, een klooster broeder hier gezonden om te examineren; en wilden hem wel 3 kappen geven indien hij mij kon bekeren. Hij kwam aan met schone woorden. Maar ik wilde niet spreken en was toen ziek.

Toen zeiden mijn zusters: waarom spreek je niet? Toen zei ik: het lust mij nu niet. Wij hebben zo dikwijls met hem gesproken. Hij weet onze mening wel.

Toen werd Balten gram en ging zeer over mij klagen dat ik met kracht de Schrift wederstaan had en dat ik ten onrechte op de zaligheid rekende omdat ik geen hoop had.

Toen weenden zij zeer, maar het ging er niet in bij mij, of hij zweeg of sprak. Hij deed al het volk uit de kamer gaan en liet mijn beide zusters blijven, en hij en ik.

Toen bad hij mij zeer: 'mijn lieve Maeke, hebt medelijden met uw arme ziel.'

Toen sprak ik kloekmoedig, zo hoop ik ook te doen.

'En zegt (zeiden zij) dat het u leed is en dat gij gedwaald hebt. Dan is het genoeg. Je behoeft niet meer te zeggen. Men zal u terstond een cedille maken naar mijn hand en ik zal die ondertekenen; en beide de schoonbroeders. Het zal verborgen blijven en men zal voor u alles doen wat mogelijk is. Laat dit nu geschieden, mijn lieve zuster.'

Toen werd ik beroerd in mijn geest en sprak: "Ge mag uw hoofd wel laten rusten; ge doet al verloren moeite. Ik ben van die mening niet dat ik zeggen zal, dat het mij leed zou zijn. Het is mij zo leed, dan had ik het niet gedaan. Ik zou het nog doen wat ik in mijn zin heb. Ik begeer daarbij te blijven met Gods hulp. Nóch om u bidden, noch om pijn, noch om dood, noch om leven; het zal niet anders met mij worden. En ik begeer daarin te sterven."

Alzo, kwel mij niet. Ik wil wel, mocht het mij gebeuren dat ik Lauwerence Huysmaker spreken mocht; en al ulieder aangezicht zien. Maar ik moet lijdzaam wezen.

Blijf den Heere bevolen en het woord Zijner genade.

Groet mij Andries, groet mij Mattheus. Ik groet u beiden. Groet mij Lauwerens, groet mij Hans, groet mij Adriaen zeer en Lauwerens huisvrouw en Lauwerens de

pesemakers vrouw en Hanskens vrouw.

Laurens van de Walle. 5-9-1561

Anthonis Schoonvelt. 2-5-1562

Kalleken Strings (Sijngen Potvliets)

Maeyken Kocx (– Geldolf)

Anno 1561

In het jaar 1561 zijn enige broeders en zusters na veel geleden vervolging komen wonen buiten Ieperen in Vlaanderen omtrent een plaats genaamd Ten Hoogensieken. Deze hebben al hun geld, goed, vrienden en magen [familie] verlaten om Christus na te volgen en daar in stilte te wonen. Zich generende [werkzaam] daar met het Smalleweven om met hun handwerk de kost te verdienen. En zo zijn ze bespied geworden daar ze bij elkaar zaten en werkten. Daar is gekomen om hen te vangen de inquisiteur vergezelschap met veel volk, die voorzien waren met stokken, zwaarden en koorden; en dat juist op dezelfde ure als Anthonis - die hen was komen bezoeken en afscheid genomen had, - aan de deur stond om weg te gaan. Als zij met een groot gedruis aankwamen is Sijntgen Potvliets die bevrucht was van een kind, eerst het huis uitgelopen en is alzo gevangen gemaakt.

Karel N. liep ook uit de deur en Meester Klaas, welke was een groot vervolger en een helper van de inquisiteurs, liep hem na met een bloot zwaard houwende. En hoewel hij daarvan gekwetst werd zo is hij toch ontkomen.

Maaïke Cocx, ook bevrucht, werd van de inquisiteur die een bloot zwaard in de hand hield aangegrepen; en als ze zeer hard riep, dat hij toch haar kind wilde sparen en hij zeer bloeddorstig gebaren maakte, zo heeft hij als een onzinnig mens zichzelf gekwetst.

Laurens Van de Walle, Antonius Schoonveld en Kalleken Strings [vrouw van Laurens] werden ook gevangen maar Hendrik N. is het ontkomen.

Daar hebben ze ondertussen dat ze vastgehouden werden elkaar met Gods woord getroost. En als ze uit het huis gebracht werden hebben ze de burens blijmoedig toegesproken. Zij zeiden: 'kan er iemand over ons klagen, waardoor men ons zulke leed aandoet? Het is om de Naam van Christus; wij behoeven ons niet te schamen.'

Naar de stad gaande, hief Kalleken een lied aan te zingen.

Toen zei Meester Klaas: de apostelen hebben niet gezonden zoals gij nu doet; en ook wil ik niet dansen; waarom zingt ge dan?

Antonius zei: zuster vrees deze niet, maar zing vrolijk.

En Laurens heeft haar helpen zingen.

Als ze binnen de stad kwamen is er een grote toeloop van volk gekomen. Daar hebben ze met zingen en spreken Gods woord geopenbaard.

Ondermeer zei Laurens: dat wij gevangen zijn dat is niet vanwege kwaad doen maar om het beleven van de woorden Gods.

Kalleken Strings zei: de poort is eng en de weg is smal die tot het leven leidt. Schikt u daartoe. Doet goed en laat het kwaad na en vreest niet de regeerders van deze wereld. Maar koopt Testamenten en leest daarin de raad Gods; en volgt die.

Toen werden ze op het hof van de Sale gevangen geleid en daarin zij sommige maanden en dagen zaten, lijdzaam en goedsmoeds, verwachende wanneer ze hun offerande zouden doen. Zij zijn ondertussen van veel broeders en zusters bezocht en getroost. Ook zijn ze altemet [soms] over hun geloof ondervraagd; hetwelk zij

vrijmoedig belijden hebben en om geen pijn, noch lijden daarvan af wilden wijken. Eindelijk, na veel geleden tormenten zo op de pijnbank als anders, zijn Laurens van de Walle, Anteunis Schonevelt en Kalleken Strings omdat ze kloek en volstandig bij de bekende aangenomen waarheid bleven, van de inquisiteur overgeleverd in handen van de wereldlijke Overheid om met hem te handelen naar inhoud van het koninklijk Plakkaat. Hij heeft in het overleveren, voor de oren van het onverstandige volk, gelezen de grote en zware beschuldigingen over hen (zo hij meende). Als onder andere, dat zij bekenden en beleden de paus van Rome te zijn de Antichrist. Dat zij de Roomse kerk hielden voor de hoer van Babylon. Dat ze het sacrament uitspraken voor een gruwelijke afgod, etc.

Waarop Laurens begon te zeggen dat hij alzo, zonder bredere verklaring, niet gesproken noch beleden had.

Toen werd hij terstond met heftige woorden gedwongen te zwijgen. Maar hij zei: dieven en moordenaars worden toegelaten iemand te hebben die voor hen spreekt. Maar gij hebt gemaakt dan nóch procureur nóch advocaat voor ons spreken mag. Daarom moeten wij wel voor onszelf spreken.

En Kalleken Strings zittend, met haar hoofd op haar hand, rustend als degene met pijnigen geheel gemarteld was, heeft haar ook vrijmoedig in het spreken laten horen.

Op het getuigenis van de inquisiteur zijn **Laurens van de Walle en Antonis Schonevelt**, beide van de overheid veroordeeld, openbaar aan een staak gewurgd en verbrand te worden. Tot dat einde is op de markt een schavot met 2 balken, ook met hout en stro, bereid.

Ze werden voortgebracht met de armen aan elkaar gebonden. En komende tot de plaatsen daar hun offerande zou geschieden, zijn ze op de knieën neergevallen en hebben hun gebed tot God gedaan. Toen ze opstonden heeft de beulen hen om vergiffenis gebeden van het aanstaande werk. Hetwelk zij hem beminnelijk vergeven hebben, naar de leer van de Heere Jezus Christus, Mattheus 6 vers 14.

Laurens sprak tot de overheid overluid: 'voorwaar, dat hij het hem en ook al degenen die daar schuldig aan waren, gaarne wilde vergeven'. Ook zei hij vrijmoedig evenals de derde zoon van de Makkabeeën: 'deze leden heeft God van de hemel mij gegeven. Daarom wil ik ze graag wedergeven om Zijn Wet wil'.

Beiden in het huiske gaande hebben ze *vaarwel* geroepen aan al de broeders en zusters die in veel landen, steden en dorpen verstrooid zijn. En daarmee bevalen ze hun geest in de handen van God; en zijn ze van deze wereld gescheiden.

In de maand oktober van hetzelfde jaar is ook **Kalleken Strings** een zeer schone en welgemanierde dochter van de wereldlijke Overheid overgegeven. Zij was zedig, vrijmoedig en standvastig. Alzo, dat ze met veel schone beloften van goed en geld en tijdelijke welvaart, noch ook met pijnen, noch zware tormenten (ze werd zo gepijnigd dat men ze voor dood van de bank genomen heeft) van hun geloof af te trekken was; een generlei manier.

Ja zelfs toen haar moeder met dat doel in de gevangenis bij haar gekomen was, heeft ze aan haar ook niet kunnen bewegen nog tot haar voornemen terugkomen. Maar horende en ziende de standvastigheid van haar dochter en de vriendelijke bejegening heeft ze gezegd: *mijn dochter is beter dan ik*. Daarna is ze ook veroordeeld om gewurgd en verbrand te worden. Daarop heeft ze gezegd: 'nu hebt gij mij naar het Plakkaat van de keizer tot het vuur veroordeeld; vreest gij voor het oordeel Gods dat Hij houden zal om u naar het eeuwige vuur te verwijzen'.

Als men meende dat ze gericht zou worden is er van verre en nabije een grote menigte volk bijeen gekomen om dat te zien. De overheid ziende en vrezende voor oproer

hebben ze Kalleken niet laten voortbrengen. Alleen de beul kwam uit het stadhuis en zei tot het volk: *ze is al dood*.

Zo is het volk gescheiden, denkende dat ze heimelijk onthoofd was. Maar de andere dag 's morgens vroeg en onverwacht, was er geen schavot maar andere gereedschap gemaakt en is ze op de markt gebracht. Als ze haar gebed tot God had gedaan en haar geest in Zijn handen bevolen had, is de sententie aan haar volbracht.

Zo is ze van deze wereld gescheiden gaande met een brandende lamp haar Bruidegom tegemoet. Mattheus 25 vers 14.

Ondertussen is Sijntgen Potvliets, omdat ze niet volstandig bleef uit de handen geraakt.

Maeyken Cocx altijd volstandig blijvende, werd opgehouden en bewaard totdat ze van haar kind was verlost. Als zij het kinderbed uit was - hoewel haar hart wel zeer aan haar man en kinderen vasthing, nochtans God bovenal beminnen – is uit liefde tot Hem bij de bekende aangenomen waarheid gebleven. Die kostbare schat in meerder waarde houdend dan haar eigen leven.

Zij is veroordeeld om openbaar aan een paal gewurgd en verbrand te worden. Hetwelk ook zo volbracht is en heeft ze haar geest bevolen in de handen van God. Zo is ze verblijd uit deze wereld gescheiden, wel wetende dat ze de eeuwige blijdschap beërven zou. En met de vijf wijzen maagden ingelaten als de stem ter middernacht zal geschieden: *zie de Bruidegom komt, gaat uit Hem tegemoet*.

TOELICHTING

Anthonis Schoonvelt (verbrand 1561)

Anthonis Schoonvelt, ook Thonis (Thuenis) van Waestene genoemd, een martelaar van de wderdopers, werd in 1561 op het marktplaats in Ieper, gewurgd en verbrand. Samen met een aantal anderen werd hij gevangen genomen in Ten Hoogensieken, vlakbij Ieper, en bleef hij ook trouw zijn geloof ondanks zware martelingen. Anthonis en de anderen spraken zeer vrijmoedig en respectloos over de rooms-katholieke kerk en het 'sacrament van het altaar', de laatste een idool. Anthonis komt voor in het lied "Geroert ben ick van binnen" (Ik ben binnen bewogen), dat is te vinden in de Nieuw Liederenboek van 1562 en in de **Liedtboecxken van het Offer des Heeren** uit 1563, nr. 23. Het is herdrukt door Wackernagel .

Bibliografie

Dit Boec wordt genoemd: ***Het Offer des Heeren, om het inhout van sommige opgheofferde kinderen Godts*** . . . N.p., 1570: 605.

Braght, Thieleman J. van. Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. Den Tweeden Druk. Amsterdam: Hieronymus Sweerts, 1685: Part II, 285. Zie voor volledige uitgave Internet.

Braght, Thieleman J. van. The Bloody Theatre or Martyrs' Mirror of the Defenseless Christians Who Baptized Only upon Confession of Faith and Who Suffered and Died for the Testimony of Jesus Their Saviour . . . to the Year A.D. 1660. Scottdale, PA: Herald Press, 1951: 652. Available online at: <http://www.homecomers.org/mirror/index.htm>.

Wackernagel, Philipp. Lieder der niederlandischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im 16. Jahrhundert. Frankfurt: Hender & Zimmer, 1867. Reprinted Nieuwkoop : B. de Graaf, 1965: 141, No. 65.

Van Braght. Bladzij 289

Jelis Strings [Strynck] met Pieter en Jelis [of Gillis] Poortvliet. 1562.

Jelis Strings een wel bedachte jongeman, of vrijgezel én een man genoemd Pieter Potvliet met zijn broeder Jelis Potvliet een jongeman, alle drie te Thielt in Vlaanderen geboren. Deze zijn tot de kennis der Goddelijke waarheid en tot de gemeente Gods gekomen. Zij zijn na veel lijden en vervolgingen ten laatste te Wervik woonachtig geweest zich genererende met Smalle-weven. Zo is het gebeurd omtrent midden van de zomer in het jaar 1562 dat de Inquisiteur op een nacht met veel dienaren gekomen is en heeft het huis bezet en inkomende zijn daar deze 3 broeders gevangen.

Als het nu dag geworden was zijn ze op een wagen gezet, goed vast gekoord en gebonden, met de Inquisiteur en zijn gezelschap te paard daarbij rijdend. Zo werden ze door Meenen te Kortrijk 3 uren gaans vervoerd. Daar hebben ze 3 maanden lang gevangen gezeten, zeer nauwkeurig bewaakt en hebben met de Inquisiteurs en andere zogenoemde geestelijken veel onderhandeling over het geloof gehad. Maar ze zijn moedig en volstandig bij de bekende aangenomen waarheid gebleven.

Zo heeft de Inquisiteur met de heer van Everbeke (onder wiens heerlijkheid zij gevangen waren) en met veel gezelschap te paard en te voet, deze vrome getuigen der waarheid op een wagen door dezelfde weg wederom gebracht en naar Wervik gevoerd; waarop de markt genoemd de Steenakker, een park [stellage] met paarden en hout om hen te verbranden, was bereid

Maar omdat het terwijl ze op de weg tussen Menen en Wervik waren, het uitermate zeer geregend had en dat het gereedschap van hout en stro daardoor zeer nat was geworden en ook omdat de Baljuw hen niet graag zou hebben doen verbranden, zo zijn ze alle drie veroordeeld om onthalt te worden.

Vooreerst werd voortgebracht **Jelis Strings**. Deze naar de dood gaande zei onder andere deze woorden: *omdat ik geloof dat Jezus is Christus, de levendige Zoon van God, geboren uit de maagd Maria daarom moet ik sterven*. Waarop terstond een monnik die naast hem ging, zei: *gij liegt!*

Verder zei Jelis, vervolgend zijn rede, *en omdat ik geloof dat de paus de Antichrist is*. Ten laatste neerknielde heeft hij met een bevende stem gezegd: *O hemelse Vader in Uw handen beveel ik mijn geest*.

En daarmee had de Beul zeer haast zijn werk aan hem gedaan en heeft het dode lichaam met hout bedekt opdat de anderen die volgen zouden, het niet zouden zien liggen.

Ten andere werd voortgebracht **Pieter Potvliet**, die zij een terwijl hij naar de dood ging: *het is al tevoren gezegd, om de Naam des Heeren*. Hij verhaalde ook tot bevestiging van zijn geloof uit Efeze 4 vers 5, dat er is: *Eén Heere, één geloof, één doop*, etc. En neergeknield zijnde riep hij uit: *O hemelse Vader in Uw handen beveel ik mijn geest*. Daarna heeft de duivel zijn zwaard haastig gebruikt en tot 5 slagen toe, zowel in de schouder, hoofd en hals gehouwen; eer hij zijn werk aan hem volbracht had. Toen heeft hij het dode lichaam bedekt, zoals het voorgaande.

Ten 3e werd voortgebracht (nog jong van jaren zijnde) Jelis Potvliet; die onder andere zei toen hij doodwaards liep, de woorden van Christus: *vreest niet die het lichaam doden enzovoort*.

En neerknielende heeft hij ook gezegd: *O hemelse Vader in Uw handen beveel ... ik*

mijn geest. Maar eer dat het laatste woord volkomen eruit was, was zijnn hoo d eraf. Hun lichamen werden op raders gezet tussen Wervik en Meenen maar kort daarna van enige van hun medegenoten heimelijk daar afgehaald en begraven.

Van Jelis Strings zijn nog 2 brieven voorhanden die hij in Kortrijk in de gevangenis heeft geschreven; die wij tot vergenoeging van de christelijke lezers hierbij gevoegd hebben.

[De lange en geestrijke brieven zijn te vinden bij Van Braght, blz. 290 enz.]

Van Braght, Bladzij 641

In het eind van het jaar 1571 werd te Meenen in Vlaanderen om de waarheid en Gods woord wil gevangen een dochter houdt omtrent 43 jaar, genaamd Perijntgen Loosvelt, of Neckers, die uit liefde een ziekenbediende was.

Eens uitgegaan zijnde kwam ze de Hoogbaljuw Jonker J. de Carmago tegen die haar gevangen naam en naar haar woonplaats vroeg. Zij zei zoetelijk, dat ze niet ver van daar woonde en gaf hem reeds schone woorden om ontslagen te worden. Maar het hielp allemaal niet. Ze moest naar de gevangenis. Op de 2e dag als ze zich nog niet lang beraden had, werd ze al voor de heren ontboden en van haar geloof onderzocht, wat zij vrijmoedig beleed.

Ten 1e werd ze daar beschuldigd dat ze tegenin het Plakkaat van de keizer zich in onbehoorlijke vergadering had begeven.

Maar Perijntgen liet hen weten dat ze naarstigheid had gedaan om Christus na te volgen en het kwade te vlieden en van hen weg te gaan en zich bij de goeden te voegen. Wetende dat Christus zegt: *waar er twee of drie in Mijn Naam vergaderd zijn, daar ben Ik in het midden.* En zulke vergaderingen mocht ze niet verlaten al zou het haar leven kosten.

Ten andere werd haar gevraagd, *of ze zich niet had laten herdopen?*

Ze heeft bekend dat ze zich had laten dopen naar Christus' bevel, - wat zijlieden voor herdopers hielden; niet eens acht slaande op de discipelen die al het doopsel van Johannes ontvangen hadden. En anderen die Paulus' predicatie al hadden gehoord zich in de Naam van Jezus ook lieten dopen. En dat men zich eerst begeven moet om te geloven in Jezus Christus en op dat geloof zich laat dopen, naar de lering van de Schrift. Die ook zegt: *dat het doopsel is een begraving van de zonden en een verzekering van een goede consciëntie.*

Als ze haar vroegen wie erbij was toen zij gedoopt werd, heeft ze dat niet bekend hoe hard ze ook werd bedreigd.

Ten 3e vroeg men haar, of ze de priesters niet hield voor stedehouders van Christus die macht hebben om de zonden te vergeven? En wat zij sluiten of ontsluiten, dat dit gesloten of ontsloten moet blijven?

Maar zij kon niet bekennen dat zulken stedehouders van Christus zouden zijn, die niet als Hij gezind was. Want Hij is de rechte Herder Die voor Zijn schapen het leven gelaten heeft; daar die priesters geheel het tegenovergestelde doen. Hij is de rechte Middelaar tussen God en de mensen en de Stedehouder van Zijn Vader. Hij is die geopende klare Fontein die hen allen tot Zich roept die met zonden belast en beladen

zijn. Hij is de rechte Vijver met 5 ingangen daar Johannes van verhaald [Bethesda Johannes 5]. Allen die oprechte boete doen, zullen vergeving van zonden ontvangen. Niemand is er waardig gevonden om het Boek met zijn 7 zegelen te ontsluiten dan het Lam Jezus Christus. Hij is de rechte Deur. Het helpt niet wat iemand open doet of sluiten wil; de goddelozen moeten er buiten blijven.

Ten 4e was de vraag, of ze niet bekend dat het lichaam van Christus in het sacrament of in de Ouwel is, als de priester de woorden daarover gesproken heeft; en dat consacreerde in de Mis?

Maar zij kon de Mis met al wat er aankleefde niet anders houden dan voor plantingen van mensen die door God zullen uitgeroeid worden. Dan, dat bekende zij, dat Christus ons nagelaten heeft het Avondmaal te houden tot Zijn gedachtenis, naar de leer van Paulus, en daarbij de dood des Heeren te verkondigen.

Ten 5e hield men haar ook voor, of zij niet bekende het doopsel der kinderen nodig te zijn tot zaligheid en tot afwassing van de erfzonde die ons van Adam aangebleven is? Maar haar bekentenis was, dat men niet meer dan één doopsel mocht ontvangen en dat degene die afstand van zonden en boete doen en in de Naam van Jezus Christus geloven, zulks alleen waardig zijn. En dat er ook geen afwassing van zonden maar een verzekering der consciëntie is; 1 Petrus 3 vers 21; *maar dat het bloed van Christus ons reinigt van alle zonden.*

Ten 6e werd haar gevraagd of ze niet geloofde dat Christus Zijn vlees van Maria heeft aangenomen?

Maar zij bekende *dat Hij van Boven was van de Vader afgekomen; dat het Woord vlees geworden was*, gelijk Johannes zegt. Dat Hij was van den beginne, dat wij gehoord, gezien, beschouwt en met onze handen getast hebben van het Woord des Levens. En zo Hij zelf zegt, *dat Hij het Brood is dat van de Hemel neergedaald is*. Dat Hij ook de enige Verzoener, Verlosser, en Voorspraak is. Verder te onderzoeken was haar tot zaligheid niet nodig.

Ten 7e hield men haar ook voor of ze niet bekende: *Drie Personen, één waarachtig God te wezen.*

Waarop zijn wel bekende Drie Namen in Een Goddelijk Wezen. Als Vader, Zoon, en de Heilige Geest. Maar de Vader die de Zoon gezonden heeft, houdt zij niet voor een [menselijk] persoon, want de Hemel is Zijn troon en de aarde is Zijn voetbank. Ook wordt Hij door Christus *een Geest* genoemd. *En een Geest, zei Hij, heeft geen vlees nog benen.*

De Heilige Geest die Zich geopenbaard heeft op Christus in de gedaante van een Duif, op de apostelen in de gedaante van vurige tongen en ruste op een iegelijk, enzovoort. Dat kon ze ook niet verstaan een persoon te wezen. Er is maar één Zoon die voor ons mens geworden is, zienlijk, tastelijke en die lijdende was, onder de Joden wandelde, vele wonderen deed, hongerde, dorstte, weende, etc. Van Hem durfde ze wel bekennen dat hij een Persoon was.

Ten 8e vroegen ze haar, of men voor de Overheid niet zou mogen zweren of een eed doen om de gerechtigheid voor te staan en de waarheid bevestigen?

Maar zij achtte Christus' gebod meer dan dat van de mensen, want Hij leert: "Ik zeg u, dat gij in generlei wijze zult zweren, noch bij de Hemel want hij is Gods Troon, noch bij de aarde, want deze is Zijn voetbank, noch bij Jeruzalem en want zij is een grote en

Koninklijke stad; noch bij uw hoofd, want gij kunt niet een haar wit of zwart maken. Maar uw rede zei ja, ja; neen, neen; en wat daarboven is, dat is zonde."

Ten 9e werd haar voorgehouden, dat goede werken helpen, ook dien die overleden zijn.

Maar haar zeggen was, dat zielsmissen, uitvaarten, bedevaarten, kaarsen aansteken, noch iets dergelijks de doden niet kunnen helpen of nut doen. Want de Schrift zegt: *daar waar de boom valt, naar het zuiden of het noorden, daar zal hij moeten blijven liggen.*

Ook verhaalt Christus van 10 Maagden waarvan er 5 wijzen waren die hun lampen hadden doen branden en haar vaten met olie voorzien, dat zij mede met Hem ingingen. Maar die hun tijd verzuimd hadden moesten buiten blijven. Gelijk de engel zei: *dat er na dezen tijd geen tijd meer zijn zal.*

Ten 10e werd haar gevraagd, of niet de heiligen opgevaren waren ten hemel?

Maar zij bekende, dat niemand ten hemel gevaren is dan Christus onze Behoeder en Zaligmaker. Zelfs Maria Zijn moeder niet; maar dat ze allen rusten in de hand Gods verwachtende het oordeel ten uitersten dage. Gelijk de Schrift zegt, *dat de ure komt dat allen die in de graven liggen de stemme Gods zullen horen en die het goede gedaan hebben zullen ten eeuwigden leven ingaan maar de goddelozen in de eeuwige verdoemenis.* De verrijzenis is ook voor rechtvaardigen en onrechtvaardigen zoals Paulus zegt: *wij moeten allen voor de Rechterstoel des Heeren geopenbaard worden om het loon te ontvangen naar onze werken.*

Wij lezen ook van de rechtvaardige zielen die onder het altaar liggen en verwachten totdat het getal van hun broederen vervuld zal worden.

Als ze also zeer naarstig geëxamineerd werd en dat ze door de geleerden van deze wereld onderricht werd om wilde afstand doen, en dat zij door bidden smeken of dreigen haar niet wilde laten bewegen, maar zij liever te willen sterven dan afwijken, - toen moest zij op de pijnbank ongekleeft gelegd worden. Ja zelfs zo, dat ze niet haar hemd dan slechts een schortekleed aan houden mocht. Daar werd ze stijf gebonden met een stok in de mond zodat haar de tanden in stukken braken. Maar ze heeft niet willen afstaan noch ook iemand vermelden van haar medelidmaten.

En als ze begeerde dat de pijniging gestaakt zou worden zij de Burgemeester: als ze wilde afstaan en bekennen. Maar God bewaarde haar mond en hielp haar in dezen, zodat ze daaruit geraakte. Want ze wilde met de oude Eleazar liever deze tijdelijke dood sterven [2 Makkabeeën 6 vers 19] dan door Christus te verzaken, Zijn eeuwig Rijk te derven.

Zij bedreigden haar verschillende keren met te moeten sterven. Maar dat kon haar niet afschrikken. Soms was ze bezorgd, omdat ze geheel weemoedig werd, dat als ze zou ter dood moeten gaan zij zich niet zou kunnen inhouden van wenen. Daarom keerde zij zich met gebed tot God die haar ook niet onverhoord liet. Want als zij de tijding gekregen had dat ze moest sterven is ze inwendig bijzonder welgemoed en verblijd geweest.

's Morgens als ze moest sterven, vroeg haar de Baljuw of zij zich niet bedacht had?

Maar ze sprak: men moet lopen zonder ophouden, die de kostbare opgelegde prijs verkrijgen wil.

Toen bracht men haar in de Vierschaar; die verwees haar ter dood.

In haar vonnis werden deze voorgaande 10 artikelen tot haar verzwaring gelezen. En dat ze vanwege haar halsstarrigheid als ketterse verbrand moest worden.

Zij is hierdoor niet kleinmoedig geworden maar heeft de Heere gedankt en hen toegewenst genade van God te mogen ontvangen tot bekering van hun afgoderij en tot de rechte godsdienst.

Als ze nu uitkwam en tot den dood ging, sprak ze tot het volk: gaat heen en koopt Testamenten en lees daarin opdat ge ondervinden mag waarom ik tot de dood verwezen ben en moet sterven.

Daarop werd de scherprechter geheel verstoord en dreigde haar te slaan en legde haar het zwijgen op. Toen is ze na weinig woorden meer gesproken te hebben in het huiske gegaan daar de scherprechter zijn werk bespoedigde.

En zij bevelende haar geest in de handen Gods, is zo verbrand geworden op 3 Koningenavond 1573. En heeft zich bereid om met de wijze maagden de Bruidgom tegemoet te gaan.

De burgemeester of Voor-schepen te Mijnen, genaamd Jan de Drijver, die de uitspreker van het vonnis over Pierijntgen geweest is, werd daarna zwaar van God gestraft en heeft een verrotting in zijn vlees gekregen also dat het ene oor van zijn hoofd daarvan afgevallen is; en is zeer ellendig gestorven.

Van Braght. Bladzij 301

Daniel Kalvaert, geboren te Thielt in Vlaanderen werd in het jaar 1564 te Armentiers om het getuigenis der waarheid gevangen en vandaar naar Rijssel gevoerd. Maar na enig aanzoek en geleden pijn met 40 dienaars weer naar Armentiers gebracht. En aldaar bij sententie van de Overheid verwezen om levend verbrand te worden tot as. Welke offerande hij vrijmoedig heeft gedaan. Daarna is zijn as in de Leie, een riviertje zo genoemd, geworpen.

Blz. 301

Pierrijntgen Ketels, Leentgen haar moeder, met Pierijntgen en Marijntgen van Male [van Male-bosch) 12 december 1564

in hetzelfde jaar waren te Gent 4 zusters van Christus gevangen. Te weten Pierrijntgen Ketels, Leentgen haar moeder, met Pierijntgen en Marijntgen van Male.

Deze hebben zich niet beraden met vlees en bloed maar met God die haar sterken kon. Om wiens Naams wil zij na veel aanvechting en volstandige verharding, in het klooster te Sint Pieter buiten Gent haar leven hebben moeten laten. Alzo zullen ze van de Jongeling [4 Ezra 2 vers 46 Apocr/ boeken] op de Berg Sion gekroond worden en van hun Bruidgom blijde ontvangen worden. Mattheus 25 vers 10.

Van Braght. Bladzijde 674.

Anthonis Ysbaarts. 1573.

In de tijd dat Duc d' Alva in deze Nederlanden zo gruwelijk vervolgde en overal de gelovigen tiranniseerde is ook te Thielt in Vlaanderen om zijn geloof en de belijdenis van de waarheid gevangen en gedood een Anthonis Ysbaarts. Hij is een dienaar geweest van de Hoog baljuw van Gent en derhalve dikwijls bij de offeranden der heiligen heeft gestaan, daar hij niet altijd met zondelust en lichtvaardige ijdele zinnen, noch met verblinde ogen aanzag de onoverwinnelijke standvastigheid in het geloof en

de vrolijke gerustheid des gemoeds van de christenen. Die in het midden van hun onschuldig lijden de Naam Gods onbelemmerd beleden, verkondigd en grootmaakten. Maar hij is daardoor ten laatste in zijn gemoed zo beroerd en bekommerd geworden dat hij heeft verlaten niet alleen de dienst van zijn lichamelijke heer, maar ook de dienst der afgoden.

En hij heeft zich begeven om voortaan een dienaar Gods te worden, aangezien hij menigmaal welbeschouwd had, wat anderen hierover wedervaren was. Doch dat hij van gelijke zou kunnen verwachten; zoals het hem ook gebeurd is.

Want zo haast als hij zich tot het horen van Gods woord en tot navolging van Christus begeven had en daarin zo vorderde, dat hij waardig werd gekend de doop op zijn geloof te ontvangen en tot een medelidmaat van de gemeente van Christus aangenomen te worden heeft hij het land uit moeten vluchten en is naar Friesland vertrokken. Waar hij, geen aandacht kennende, zeer sober zijn kost heeft kunnen verdienen.

Ondertussen is 't gebeurd, dat een broeder [Johannes Loosvelt] ook om zijn geloof gevlucht was van Thielt (bovengenoemd) en in Friesland is komen wonen, die veel goederen heeft achtergelaten. Deze heeft Anthonis gehuurd en teruggezonden naar Tielt om zijn openstaande zaken te vereffenen, zijn dingen te redden en aan hem over te brengen zoveel als hij gevoeglijk zou kunnen doen.

Als hij nu daartoe bereid was en dat alle dingen daar hij bevel van gekregen had beschikt waren, en hij gereed stond om weer naar Friesland te vertrekken, is bij hem gekomen de Baljuw van Tielt die hem vroeg, *of hij ook niet van dat volk was als die hem uitgezonden had?*

Hetwelk, als hij dat niet durfde ontkennen heeft de Baljuw om zijn dienaren gezonden en hem in de gevangenis laten werpen. Daar heeft hij niet weinig aanstoot en kwelling moeten weerstaan. Maar als hij in alles volhard had en bij de aangenomen Waarheid bleef is hij eindelijk volgens des Konings Plakkaat ter dood veroordeeld om als een keter levendig verbrand te worden.

Zijn sententie gelezen zijnde, heeft hij begeerd een woord te mogen spreken. En daartoe verlof krijgende vroeg hij de heren of zij niet dachten, *dat zulk een vonnis al te wreed was over hem die niemand iets misdaan had?*

Dit heeft zoveel beweging in de rechters gebracht dat zij samenspraken en besloten dat men hem eerst zou wurgen en dan verbranden. Daarover hij haar bedankte dat ze over hem nog zoveel genade betoond had.

Bij hem was ook een broeder Pieter de Backer, die veel met hem zocht te spreken om hem nog tot afval te brengen. Maar hij heeft al zijn redenen meest afgeslagen en zei ten laatste: *'laat mij met rust, mijn gemoed is wel gerust en mijn afscheid is zeer nabij.* Want de klok die daar nu slaat zal niet nog eenmaal slaan of ik hoop mijn offerande gedaan te hebben en Thuis te wezen bij mijn Verlosser daar al mijn hoop en vertrouwen op staat.'

Zo werd hij uitgebracht om te sterven met zeer slechte kleding, want hij had zijn kleren die beterder waren voor deze verwisseld; en die gegeven aan een die om zijn misdaad gevangen zat maar kort daarna vrijkomen zou.

Als hij nu bij de paal kwam daar hij zijn offerande aan doen moest, heeft hij neerknielende een ernstig gebed tot God gedaan. Daarna heeft hij zich vrijwillig tot sterven bereid.

Maar als de beul hem wurgen zou heeft hij zijn woelstok niet kunnen vinden. Daarom heeft de Baljuw met zijn rapier een eindje afgehouden van de toorts die ze hadden om het vuur aan te steken om dat zo tot een woelstok te gebruiken. Daarna is hij, zijn geest in de handen Gods bevelende, zoetelijk in de Heere ontslapen.

Als hij gewurgd was is het vuur aangestoken om hem te verbranden. Meteen is er zulk een verschrikkelijk onweer losgebarsten dat vele lieden verbaasd werden en het daarvoor hielden, dat God hiermee heeft willen tonen Zijn misnoegen over de tirannie die Zijn uitverkorenen wordt aangedaan.

Woelstok is een stok waaraan een soort koord was bevestigd om dat om de hals te leggen en te wurgen.

NADERE REFORMATIE *NU*

NADERE REFORMATIE NU

HERSTELD HERVORMDE STUDIES, Deel 11

onder redactie van prof. dr. W.J. op 't Hof en dr. P. de Vries

gepubliceerd in 2015 bij Den Hertog B.V. Houten

INHOUD

Woord vooraf 7

NADERE REFORMATIE NU. 17

1. De noodzaak van nadere reformatie *nu* 25

2. Reformatieprogramma's in de Nadere Reformatie 36	Niet gedigitaliseerd
3. Waar kan een nadere reformatie nu het beste beginnen? 46	
4. Het aannemen van nieuwe lidmaten in kerkordelijke voorschriften 31	
5. Hervormingsvoorstellen betreffende het aannemen van nieuwe lidmaten 77	
6. Historische praktijk 111	
7. Nader-reformatorische praktijk 130	
8. Visies in de rechterflank van de gereformeerde gezindte 184	

9. Bijbelse visie 206

10. Eindbalans 213

Toepassing	225	Niet gedigitaliseerd
Toespraken	256	
Bijlage	266	
Bibliografie	275	
Register van persoonsnamen	287	

Overgenomen uit een afscheidsrede van prof. dr. W.J. op 't Hof

... De Hersteld Hervormde Kerk en de Nadere Reformatie.

Voor buitenstaanders is dit zo ongeveer identiek. Deze veronderstelde identiteit kent diverse negatieve componenten. De Nadere Reformatie kan globaal in de zeventiende en achttiende eeuw gepositioneerd worden en de Hersteld Hervormde Kerk loopt ook hopeloos achter in haar opvattingen en praktijken. De Nadere Reformatie was een actieve en stringente vroomheidsbeweging en de Hersteld Hervormde Kerk is ook legalistisch en farizeïsch. De Nadere Reformatie kende een sterk bevindelijke dimensie en de Hersteld Hervormde Kerk staart ook naar haar eigen navel en verzinkt in de golfslag van vaak sterk emotioneel gekleurde bevindingen. De Nadere Reformatie keerde zich krachtig tegen andersdenkenden en de Hersteld Hervormde Kerk denkt ook de waarheid in pacht te hebben. En zo zou ik nog wel even door kunnen gaan. Dat ook hier sprake is van veel onbegrip, moge uit het volgende blijken. Het thema '*nadere reformatie nu*' veronderstelt geen identificatie, maar juist distantie en incongruentie. Het is expressie van een kritische visie. De Hersteld Hervormde Kerk is en doet niet wat zij krachtens haar roeping dient te zijn en te doen. Het is typisch piëtistisch om dit te constateren en hierover te jeremiëren. Nader-reformatorisch is het om vanuit dit basisgegeven niet alleen wegen te wijzen, maar ook te bewandelen om de gesignaleerde gebreken te trachten te herstellen. Het 'nu' in de titel reflecteert de noodzaak van hervorming, zowel individueel als gemeentelijk en kerkelijk. Gezien het kader waarin deze rede wordt uitgesproken, is zij eerst bedoeld voor de Hersteld Hervormde Kerk. De rest van de rechterflank van

de gereformeerde gezindte kan zich echter niet onttrekken aan het appel dat hiervan uitgaat. Hiervoor zouden vele redenen op te geven zijn, maar ik beperk mij slechts tot één. Alle kerkverbanden die tot de genoemde flank behoren, beroepen zich op de Nadere Reformatie. Dit gemeenschappelijk beroep maakt een claim op hen allen mogelijk en ontvankelijk.

Opzettelijk wordt in de titel niet gesproken van Nadere Reformatie met twee hoofdletters. Deze vroomheidsbeweging is echt een historisch fenomeen geweest dat zich voornamelijk tot de zeventiende eeuw heeft beperkt, ook al is er een onmiskenbare doorloop tot in de achttiende eeuw. Het is derhalve wegens het gebrek aan historische continuïteit niet mogelijk om te spreken van de Nadere Reformatie in de 21ste eeuw.

Met '*nadere reformatie nu*' bedoel ik aan te geven dat hoewel de Nadere Reformatie als zeventiende- en achttiende-eeuwse vroomheidsbeweging al eeuwen passé is, veel inzichten en praktijken van deze beweging zo'n groot bijbels gehalte bezitten, dat ze zeer goed toepasbaar zijn op het heden. Er is een zo goed als niet te vertalen Duits spreekwoord dat zegt: 'Was sich Hebt, das neckt sich'.

Uit liefde tot de Hersteld Hervormde Kerk pas ik daarom bepaalde nader-reformatorische kernopvattingen in de eerste instantie op deze kerk toe, ook al behoren zoals gezegd, in tweede instantie alle kerkverbanden die zich tot de rechterflank van de gereformeerde gezindte rekenen, het nu volgende ter harte te nemen en doen die opvattingen gezien hun Bijbelse karakter in derde instantie een klemmend beroep op alle christelijke kerkverbanden.

Tussenbalans hoofdstuk 4

Het voorgaande historische overzicht *van de kerkordelijke bepalingen in de zeventiende eeuw* leidt tot de volgende conclusies.

1. Het afleggen van geloofsbelijdenis werd zonder uitzondering gekoppeld aan het Avondmaal. Men kon zich voorafgaande aan een avondmaalsbediening diverse keren per jaar daarvoor melden bij de predikant en/of kerkenraad. Belijdenis doen was dus nimmer een doel op zichzelf, maar immer een middel om aan het Avondmaal te kunnen en mogen deelnemen.
2. Het afleggen van geloofsbelijdenis werd op geen enkele wijze ooit in verband gebracht met de kinderdoop, uiteraard wel met de volwassendoop. Was het doen van belijdenis voor gedoopten de toegang tot het tweede sacrament, voor ongedoopten was het de poort tot het eerste sacrament.
3. Het afleggen van geloofsbelijdenis werd gezien als de ingang in de gemeente. Eerst daarna was men lidmaat van de gemeente.
4. Het initiatief ging altijd van het aanstaande lidmaat uit. Dat vroeg om toegang tot het Avondmaal. De bewoordingen van de zeventiende sessie van de Synode van Dordrecht in 1618 wijzen uit dat het er in de praktijk nog wel eens anders aan toegegaan zal zijn. Daar wordt ervan uitgegaan dat de predikanten catechisanten oproepen tot het volgen van belijdeniscatechese. In de kerkordelijke regelingen is hier evenwel nooit iets van te merken.
5. De concurrentie tussen de Gereformeerde Kerk en de burgerlijke overheid inzake de vastlegging van kerkordes weerspiegelde zich bepaald ook bij het onderwerp geloofsbelijdenis. De burgerlijke kerkordeconcepten kenmerkten zich door een streven de toegang tot de geprivilegieerde Gereformeerde Kerk zo open mogelijk te laten zijn. De toelichting op de concept-kerkorde van de Staten van Holland en Zeeland van 1576 was daar heel helder over. De overheden wilden een publieke kerk

die openstond voor zo veel mogelijk onderdanen. Dat was voordelig voor de door de politiek zo fel begeerde rust en orde. Inzake de aanneming van nieuwe lidmaten als toekomstige avondmaalgangers wilden de bestuurders een minimum aan ambtelijk onderzoek en trachtten zij op een slimme wijze alles over de boeg van het paulinische zelfonderzoek te gooien. Zij hadden ook niets op met het publiek afleggen van geloofsbelijdenis en de registratie van belijdende leden, omdat die het opzicht en de tucht ondersteunden, zaken die eerder belemmerend dan bevorderend werkten als het ging om de kwantitatieve uitbreiding van de Gereformeerde Kerk.

6. De kerk daarentegen stond een gedegen onderzoek naar de geloofskennis en de leefwijze van de aankomende nieuwe lidmaten voor. Personen die een beroep uitoefenden dat in strijd was met de Bijbelse heiligheid, werden niet tot het afleggen van geloofsbelijdenis en de deelname aan het Avondmaal toegelaten. De kerk wenste tevens dat het afleggen van geloofsbelijdenis een publiek karakter zou dragen en dat er zorg gedragen zou worden voor een nauwkeurige registratie.

7. Er is één kerkorde geweest die totaal afweek van wat in de voorgaande twee punten is betoogd. Dat was de kerkorde die door de Utrechtse provinciale synode van 1612, is vastgesteld. Daarin werd de opvatting van de burgerlijke overheid verwoord. Dit op het eerste gezicht vreemde feit wordt geheel begrijpelijk als in aanmerking wordt genomen dat die kerkorde in remonstrantse zin is opgesteld. De remonstranten stonden immers verregaande overheidsbemoeienis in kerkelijke zaken voor. De Utrechtse politici konden terugvallen op de St. Jacobgemeente in de stad Utrecht, die vanaf 1578 door Huibert Duifhuis" (?-1581) met instemming van de magistraat uitgebouwd was tot een open evangelische gemeente. Hij werkte niet met een belijdeniscatechese, vereiste geen aflegging van geloofsbelijdenis voordat men aan het Avondmaal deelnam, hield geen registratie van belijdende leden bij, en kende geen tucht." Duifhuis heeft grote invloed uitgeoefend op Wtenbogaert, in wiens geest de Utrechtse kerkorde is opgesteld.

8. Hoewel in de kerkordelijke bepalingen een vorm van belijdeniscatechese van meet af een rol heeft gespeeld, is eerst op de Synode van Dordrecht van 1618-1619 deze zaak grondig aan de orde gekomen. Daar werd gepleit voor een aparte en inhoudsvolle belijdeniscatechese, waarop uitsluitend serieuze catechisanten moesten worden toegelaten.

9. De toelating van aankomelingen was niet een zaak van de predikant in zijn eentje, maar van het consistorie. De ouderlingen waren er derhalve bij betrokken.

10. De belofte die bij het afleggen van geloofsbelijdenis werd gedaan, betrof drie zaken: instemming met de leer van de kerk, volharding hierin, en onderwerping aan de kerkelijke tucht. ti. De kerk stond erop dat belijdende lidmaten die uit een gemeente vertrokken om zich in een andere gemeente te vestigen, een attestatie van de predikant uit hun oude gemeente zouden vragen, waarin de nodige bijzonderheden stonden, en dat zij die bij de predikant van de nieuwe gemeente zouden inleveren. Zonder attestatie mocht niemand aan het Avondmaal deelnemen in een andere gemeente dan de gemeente waarin hij als belijdend lid geregistreerd stond. Als de bewoordingen van een attestatie twijfel opriepen aangaande orthodoxie en orthopraxis van iemand, of als een attestatie niet van recente datum was, dan moest er eerst een onderzoek naar de nieuw ingekomene worden ingesteld. Afhankelijk van de resultaten daarvan werd hij wel of niet tot de dis des verbonds toegelaten.

Frictie

De eerste drie van de voorgaande conclusies staan in flagrante tegenspraak met wat in de eerste vraag in het formulier van de kinderdoop onder woorden wordt gebracht,

namelijk dat de kinderen als lidmaten der gemeente behoren gedoopt te wezen. Hier wordt de geloofsbelijdenis niet als toegang tot de gemeente gezien, zelfs de Doop niet, maar de geboorte, of, nog nauwkeuriger geformuleerd, de ontvangenis. Hoe verhoudt zich dit theologische inzicht, dat in de zestiende tot en met de achttiende eeuw toe, vrijwel wekelijks in een eredienst werd vernomen, tot de kerkordelijke uitlatingen en tot de historische werkelijkheid van die tijd dat de kerk geen doopleden in de praktijk van het kerkelijke leven (er)kende?

Om enigermate zicht op een antwoord op deze uiterst interessante vraag te krijgen, wordt in het volgende in vogelvlucht nagegaan hoe de (concept)kerkordes de relatie tussen Doop en gemeente zagen. In het algemeen wordt daarin de Doop steeds omschreven als de verzegeling van het verbond. Dit lijkt op het eerste gezicht niet veelzeggend, maar blijkt bij nader inzien veelzeggender dan men zou denken. Het verbond is een geestelijke categorie en is als zodanig niet in direct verband te brengen met de zichtbare gemeente. Doop en gemeente zijn twee zaken die een verschillende realiteitswaarde hebben. Welbeschouwd kunnen ze dus niet in een direct verband met elkaar gebracht worden, in die zin bijvoorbeeld dat de Doop als verzegeling van het onzichtbare verbond de ingang in de zichtbare gemeente is. Dit is de algemene kerkordelijke visie.

In de omschrijving van de Doop in de Londense *De christlicke ordinancien* worden twee soorten lidmaten onderscheiden, namelijk kleine kinderen en volwassenen: 'Het is een heilighe instellinghe Christi, doer de welcke alle lidmaten der Ghemeynten (sij sijn onmondighe kinderen, oft volwassen) met water ghedoopt moeten werden.' (Micron)

Uitdrukkelijk wordt gesteld dat uitsluitend kinderen van belijdende leden worden gedoopt, waarvoor als argumentatie wordt gegeven: 'Want vvy ons buyten onse gemeente, den dienst aengaende, niet moyen'.

De geloofsbelijdenis is echter niet alleen criterium vóór de Doop, maar ook na de Doop. Na de doopbediening moeten de namen van de gedoopte kinderen met die van hun ouders alsmede hun adres en de doopdatum in een boek worden aangetekend. Dit geschiedt met het oog op de catechisatie. Tweemaal per jaar worden alle kinderen der gemeente vanaf vijf jaar, wier namen ook tweemaal per jaar in een aparte registratie worden bijgehouden, in een officiële kerkdienst onderzocht op hun godsdienstige kennis. Dit is de catechisatie voor kleinere kinderen.

Voor de oudere kinderen is er iedere zondagmiddag de leerdienst. Als kinderen bijna veertien jaar zijn, worden zij na gedane geloofsbelijdenis toegelaten tot het Avondmaal. Wanneer dit wegens onkunde of onheiligheid des levens van een desbetreffend kind niet gepast is, wordt onderzocht bij wie de schuld ligt: bij de ouders of bij het kind zelf. In het eerste geval wordt tucht uitgeoefend, in het tweede geval wordt gewacht totdat het kind een jaar of achttien of twintig is. Bij blijvende onbekeerlijkheid moet het dan afgesneden en aan de duivel overgegeven worden:

opdat men hier wt leere, dat het niet ghenouchsaem sy om een christen te syne, dat wy den seghel des verbonts, namelick den Doop, in ons kintschap ontfanghen hebben, ende ons also met den naeme Christi tot Synder oneere vercierien, ten sy dat ons leuen daer nae metten seluen ouer een come. (Micron, 67-74)

Het is duidelijk dat er vóór de vestiging van de Nederlandse Gereformeerde Kerk op eigen bodem sprake was van dooplidmaatschap. Tevens valt het op dat aan dit dooplidmaatschap het opzicht wordt gekoppeld. De kerkenraad moet toezien op het godsdienstige onderwijs van de desbetreffende kinderen. Wanneer dezen echter op de leeftijd van achttien of twintig jaar blijf geven van godsdienstige onverschilligheid behoort er tucht op hen uitgeoefend te worden, en wel tot in de hoogste trap! Dit zit er

allemaal achter als in De *cleyne catechismus* uit 1552 de kinderen 'de sonderlinckste lidmaten der Gemeeynte Christi' worden genoemd.

Op de nationale synode van Dordrecht uit 1578 werd in een bepaling omtrent de Doop gezegd aan welke kinderen het verbond Gods verzegeld zou worden, namelijk aan de kinderen der christenen.

Opmerkelijk genoeg werd er niet gesproken over de kinderen der gemeente. Het verschil is dat in het laatste geval de kinderen van een bepaalde gereformeerde gemeente worden gedoopt, terwijl de term 'kinderen der christenen' wijst op de uitgestrektheid van het verbond, dat de hele christenheid omvat. Pas daar waar de grenzen van de algemene christelijke kerk in zicht komen, licht ook de grens van de toelating tot de Doop op.

De deelnemers aan de nationale synode van Middelburg in 1581 voelden zich kennelijk verplicht om een nadere bepaling van de uitgestrektheid van het verbond en van de gehele christenheid te geven. Zij gaven aan dat het verbond Gods verzegeld zal worden aan de kinderen der gedoopte christenen." Vergeleken met de voorgaande nationale synode gaven zij dus een aanscherping, namelijk dat de ouders van te dopen kinderen zelf gedoopt moesten zijn.

De nationale synode te 's-Gravenhage van 1586 sprak daarentegen weer van de kinderen van de christenen, waarbij het bijvoeglijke naamwoord 'gedoopte' werd weggelaten. Het is frappant dat de provinciale synode van Middelburg van 1591 inzake de aanduiding van de ouders van de te dopen kinderen met de verwoording van de Middelburgse synode van tien jaar eerder volgde, maar die van de Haagse in 1586. Volgens de tekst van de Drentse kerkorde uit 1638 wordt de Doop eveneens bediend aan de kinderen van de christenen.

Het is al naar voren gekomen dat de provinciale synode van Utrecht van 1612 een uitzonderlijke plaats in het geheel van de besproken provinciale synoden inneemt ter zake van de aanneming van nieuwe lidmaten. Zij blijkt echter ook uitzonderlijk te zijn als het gaat om de Doop. Enerzijds hanteerde zij de term 'kinderen der christenen', anderzijds sloot zij aan bij de visie die in de eerste vraag van het doopformulier tot uitdrukking komt.

Voor het registreren van de Doop geeft zij namelijk de volgende reden op:

op dat de Harder de selve kennende op hare op-voedinge ende onder-wijsinge inde Christelijcke Religie te beter mach letten, alsoo sy nu de Christelijcke Ghereformeerde Kercke al van haer kintsheyt af als Leden der selver inghelijft zijn, ende derhalven specialijck onder sijne opzicht, ghelijck andere Leden der Kercken, staen.

Hier worden gedoopte personen *leden van de gemeente* genoemd. De Doop wordt dus gezien als de inlijving in de gemeente.

Dit is voor het eerst dat deze formulering in kerkordelijke bepalingen te vinden is. Wel dient hierbij het verband goed in ogenschouw genomen te worden, namelijk het ambtelijke opzicht.

Uitdrukkelijk wordt hier uitgesproken dat niet alleen zij die geloofsbelijdenis hebben afgelegd, maar ook zij die gedoopt zijn, onder het toezicht van een predikant vallen. Het lid zijn van gedoopten vormt de reden om tucht op hen uit te oefenen.

Op de keper beschouwd werkten de Utrechtse remonstranten de visie dat de te dopen personen reeds leden van de gemeente zijn, niet positief uit, maar gebruikten zij dat inzicht uitsluitend om het opzicht over niet-belijdende, gedoopte gemeenteleden te claimen.

De oogst van het voorgaande onderzoekje is divers. Er blijkt een ingrijpend verschil te

bestaan tussen de bepalingen vóór 1572 en na 1572. Dat heeft alles te maken met het feit dat de Nederlandse vluchtelingengemeenten in de eerstgenoemde periode besloten geloofsgemeenschappen binnen een maatschappij met een heel andere kerkelijke constellatie vormden, terwijl de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de tijd na 1572 de functie van publieke kerk van de Roomse Kerk overnam.

Werd in de laatste periode iedereen die uit christelijke ouders geboren werd, gedoopt, vóór 1572 kwamen uitsluitend kinderen van belijdende leden voor de Doop in aanmerking.

In de vluchtelingengemeenten werd de Doop zo serieus genomen, dat gedoopten als leden van de gemeente werden gezien. Het gevolg van deze visie was dat de kerkenraad nauw toezicht erop diende te houden dat de gedoopte kinderen catechetisch onderricht ontvingen. Mocht een gedoopt kind bij het ouder worden zijn doop op welke manier dan ook gaan verloochenen, dan moest er zelfs tucht worden toegepast. Als de schuld bij de ouders lag, dan moesten zij gecensureerd worden. Als het de schuld van het kind zelf was, dan moest het bij blijvende onbekeerlijkheid de zwaarste trap van de tucht ondergaan, namelijk afsnijding. Opzicht en tucht waren de consequenties van het dooplidmaatschap.

Voor wat de tijd na 1572 betreft zijn er vier zaken op te merken.

- In de eerste plaats wordt de Doop in de kerkordelijke bepalingen - op één uitzondering na - verbonden aan de theologische notie van het verbond en niet aan een zichtbare gemeente.
- Dit heeft in de tweede plaats tot gevolg dat de Doop niet gezien wordt als de ingang in de gemeente. Deze consequentie spoort volledig met de reeds eerder gevonden uitkomst dat het afleggen van geloofsbelijdenis als de toegangspoort tot de zichtbare gemeente geldt.
- In de derde plaats is er één uitzondering: de remonstrantse kerkorde van Utrecht uit 1612.
- Hierin wordt echter in de vierde plaats de visie van het doopformulier niet positief ontwikkeld, maar vormt dat inzicht de opmaat tot herderlijk opzicht over gemeenteleden die wel gedoopt zijn, maar geen belijdenis des geloofs hebben afgelegd.

De slotconclusie moet derhalve zijn dat de contra-remonstrantse vaders wekelijks in doopdiensten tijdens het lezen van het doopformulier de gemeenten een doopvisie voorhielden die zij in hun kerkordelijke voorschriften theoretisch en in het concrete kerkelijke bedrijf praktisch ontkenden. Deze discrepantie wordt des te eigenaardiger en frappanter als bedacht wordt dat generatie na generatie in de Gereformeerde Kerk godsdienstig is onderwezen aan de hand van het *Kort begriip der christelicker religie* (1611) van de Middelburgse predikant Hermannus Faukelius (?-1625). Daarin wordt in antwoord 56 als reden voor de kinderdoop opgegeven dat de kinderen evenals de volwassenen in het verbond van God en Zijn gemeente (!) begrepen zijn.

5. HERVORMINGSVOORSTELLEN BETREFFENDE HET AANNEMEN VAN NIEUWE LIDMATEN

Nu de inzichten over de toetreding tot het Avondmaal van de gereformeerde vaders in het algemeen uit de tijd van de Republiek voor het voetlicht zijn gebracht, wordt het tijd om na te gaan welke hervormingsvoorstellen vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie op dat punt naar voren hebben gebracht. De achtergrond van het voorgaande kan het bijzondere van de nader-reformatorische ideeën des te beter doen

oplichten. Centraal zullen in dit gedeelte staan de ideeën die Teellinck, Voetius en Koelman in de drie belangrijkste reformatieprogramschriften hebben ontwikkeld. Daaromheen zullen in chronologische volgorde allerlei andere desbetreffende uitlatingen van hen en andere nadere vroomheidsbevorderaars worden gegroepeerd. In het licht van de geconstateerde discrepantie binnen de gereformeerde doopopvatting zou het een omissie zijn wanneer de Doop bij het volgende onderzoek buiten beschouwing gelaten zou worden. Wel zij bij voorbaat hierbij gesteld dat hier geen sprake kan zijn van een uitputtend onderzoek. De tekening van de visie op de (noodzakelijk geachte hervormingen betreffende de) Doop zal om een praktische reden een globaal karakter dragen. Enz. enz.

Tussenbalans

Het voorgaande overzicht van de nader-reformatorische hervormingsinzichten in de zeventiende en achttiende eeuw leidt tot de volgende gevolgtrekkingen.

1. Allen vatten het afleggen van belijdenis op als het toegang vragen tot het Avondmaal en vereisen daarvoor een waar geloof. Er is slechts één uitzondering: Smijtegelt scheidt beide zaken door te stellen dat iedereen verplicht is belijdenis te doen, maar dat alleen begenadigden ten Avondmaal mogen komen. In de achttiende eeuw is er kennelijk een nieuwe weg ingeslagen.
2. Tussen belijdenis en Doop bestaat wel een verbindingslijn, maar een dunne. Bij Willem Teellinck is het een indirecte lijn als hij stelt dat de Doop op het Avondmaal gericht is. Bij Voetius is de verbinding directer wanneer hij poneert dat gedoopte kinderen opgewekt dienen te worden tot het doen van geloofsbelijdenis. Smijtegelt gaat het verst als hij stelt dat God wil dat alle gedoopten belijdenis doen.
3. Vier van de behandelde nadere reformatoren kennen het dooplidmaatschap: Willem Teellinck, Koelman, A Brakel en Smijtegelt. Bij de eerste twee staat dit wel in een bijzonder kader, namelijk van het ambtelijke opzicht en de tucht. Omdat gedoopte volwassenen volgens hen lidmaat zijn, behoren zij onder het opzicht en de tucht te vallen. Beiden staan hiermee op één lijn met de voorschriften uit de Reformatietijd vóór 1572.

Eeuwout Teellinck wil in tegenstelling tot zijn broer Willem van geen dooplidmaatschap weten, evenals Schortinghuis. Voetius en Amesius categoriseren gedoopte volwassenen als onvolledige leden. Voetius verbindt de doopleden theologisch aan de wedergeboorte en de belijdende leden aan de werkelijke bekering.

4. Voetius en Koelman staan erop dat het afleggen van geloofsbelijdenis een publieke zaak is, in een kerkdienst of anders in de consistorie, maar in het laatste geval dan uitdrukkelijk met open (leuren. Teellinck kent uitsluitend de belijdenis voor de kerkenraad. Alle drie willen zij één of meer ouderlingen daar ook bij betrokken hebben. Het publieke karakter is een aangelegen zaak voor nadere reformatoren. Teellinck vindt een afkondiging van de namen van de nieuwe lidmaten vanaf de kansel een vereiste. Voetius vindt het nodig dat niet alleen de namen van de nieuwe lidmaten in een boek worden genoteerd, maar ook de personen (lie - in grote gemeenten, waar men elkaar niet kent - voor hen een goed getuigenis over hun leer en leven hebben gegeven.

5. Teellinck, Voetius, Koelman en Schortinghuis wensen een grondige kennis van en inzicht in de leer van de aanstaande belijdende leden, uiteraard voor zover de intellectuele gaven van iemand dat toelaten. Zij bepleiten dan ook speciale belijdeniscatechese. Koelman berispt in dit verband niet alleen de luiheid van catechisanten, maar ook van predikanten. De toekomstige leden moeten echter niet alleen nauwkeurig op de leer, maar evenzeer op de levenswandel worden onderzocht.

Blijkt het te schorten aan de kennis en het inzicht of aan een heilige levenswandel, dan behoort men iemand niet toe te laten. Teellinck en Koelman zijn van mening dat een aannemingsplechtigheid dient te beginnen en te eindigen met een gebed.

6. Zowel Teellinck als Koelman koppelen het belijdenis doen in die zin aan het verbond dat de nieuwe lidmaten zich er goed van bewust dienen te zijn dat het verbond allerlei verplichtingen met zich meebrengt. Een eeuw later kent Smijtegelt hetzelfde accent.

7. Voetius brengt een theocratische bijzonderheid ter sprake als hij uitspreekt dat de burgerlijke overheid een kerkenraad nooit mag dwingen om iemand als lidmaat aan te nemen.

8. Het bijzondere van de nader-reformatorische positie is dat de vroomheidsbevorderaars van aanstaande belijdende leden niet alleen vereisen dat dezen op cognitief en ethisch gebied positief scoren, maar dat zij dit ook doen voor wat de persoonlijke bevinding betreft. Met andere woorden, belijdeniscatechisanten behoren ook een geestelijke kennis te bezitten, die het gevolg is van de persoonlijke inleving van de onderdelen van de gereformeerde heilsorde. Zo vindt Voetius het nuttig dat men belijdenis van zijn zonden doet, ook al gaat hij niet zo ver dat men een verslag van zijn bekering moet geven, hoewel dat niet verboden is. In dit licht moet ook zijn aanbeveling worden gezien dat er vóór de aanneming bijeenkomsten worden gehouden waarop de vroomheid wordt beoefend, waarmee hij de lijn van de Synode van Dordrecht voortzet. Koelman zegt onomwonden dat men bekeerd en wedergeboren dient te zijn. Schortinghuis staat erop dat er onderzoek naar de inwendige staat en stand wordt gedaan.

9. Koelman en Schortinghuis keren zich nadrukkelijk tegen de praktijk dat predikanten en kerkenraden zo veel mogelijk personen belijdenis laten doen, waarbij de kwantiteit belangrijker is dan de kwaliteit.

10. Het belang van het belijdenis doen voor de beoogde hervormingen wordt door drie van de behandelde nadere reformatoren expliciet verwoord. Voetius claimt een apart register van belijdeniscatechisanten. Schortinghuis brengt direct na het belijdenis doen het onderwerp van een reformatie aan de orde. Bij hem is er dus sprake van een directe relatie met een nadere reformatie.

Brakel brengt het iets anders onder woorden als hij stelt dat de welstand of het verderf van de kerk afhangt van de vraag wie men belijdenis laat doen. Het onderwerp van deze studie is derhalve ook binnen de Nadere Reformatie zelf als cruciaal beschouwd.

11. Teellinck en Koelman koppelen het thema van de attestaties direct aan dat van het belijdenis doen. De eerstgenoemde staat erop dat een desbetreffend lidmaat persoonlijk in de consistorie ,m een attestatie komt vragen, dat een attestatie niet zomaar wordt afgegeven en dat als een lidmaat zonder attestatie vertrekt, diens nieuwe kerkelijke gemeente hiervan op de hoogte gebracht dient te worden. Dit laatste motief komt bij Koelman evenzo voor. Deze constateert met name in grote gemeenten veel misstanden. Zo worden daar de namen van vertrekkende leden niet van de kansel afgelezen. In dit verband noemt hij de gemeenten van Amsterdam en Den Haag. Hij keurt het gebruik van voorgedrukte attestaties af, omdat daarin geen persoonlijke zaken worden vermeld. Een predikant mag niet op eigen houtje een attestatie uitschrijven. Koelman betreurt het dat ingeval een tuchtwaardig lidmaat vertrekt, het soms jaar en dag duurt voordat de nieuwe kerkenraad daarover wordt ingelicht. Hij waarschuwt voor het aannemen van overjarige attestaties en breekt er geducht de staf over dat mensen soms zelfs zonder attestatie tot het Avondmaal worden toegelaten. 2..

12. De twee onderwerpen van belijdenis en attestatie worden door Teellinck in zijn reformatiegeschrift slechts terloops ter sprake gebracht, terwijl zijn latere Sluise

collega hier twee volledige hoofdstukken aan wijdt. Blijkbaar zijn ze in de loop van de zeventiende eeuw steeds belangrijker geworden. Hierbij moet echter n het algemeen wel in rekening worden gebracht, dat Teellinck zijn bezwaren als dienstdoend predikant kenbaar maakte en dat Koelman dit deed toen hem al enige jaren het uitoefenen van het ambt door de burgerlijke overheid onmogelijk was gemaakt. De eerstgenoemde kon het zich niet veroorloven het achterste van zijn tong te laten zien, wilde hij zijn positie niet schaden, maar Koelman kon in dat opzicht niets meer verliezen, omdat hij zijn ambt toch reeds verloren had. Ondanks dit cruciale onderscheid blijven de status en de omvang van Koelmans bezwaren ter zake van aanneming en attestaties wijzen in de richting van een verdergaande ontwikkeling. Enz. Enz.

9. BIJBELSE VISIE

Hoe belangrijk gegevens uit het verleden voor een gereformeerd theoloog ook zijn, ze vallen in betekenis voor hem in het niet bij wat Gods Woord leert. Dat is uiteindelijk de enige norm. Om praktische redenen wordt hier afgezien van een onderzoek naar wat in het Oude Testament gerelateerd zou kunnen worden aan het afleggen van geloofsbelijdenis. Ook in het Nieuwe Testament valt de oogst tegen. In feite is er slechts één passage die direct daaraan verbonden kan worden, namelijk Handelingen 8:36-37: 'En alzo zij [Filippus en de kamerling] over weg reisden, kwamen zij aan een zeker water; en de kamerling zeide: Ziedaar water; wat verhindert mij gedoopt te worden? En Filippus zeide: Indien gij van ganser harte gelooft, zo is het geoorloofd. En hij antwoordende zeide: Ik geloof dat Jezus Christus de Zone Gods is.'

Hier spreekt iemand zijn geloof in Christus uit, terwijl hij geen deel uitmaakt van een christelijke gemeente. Bovendien blijkt zijn geloofsbelijdenis de baan voor de ingang in de christelijke kerk te effenen, want op grond van die belijdenis wordt hij tot de kerk toegelaten en ontvangt hij het sacrament van de Doop. Onmiskenbaar heeft de geloofsbelijdenis hier dezelfde functie als in onze tijd, zij het dat in de meeste gevallen het eerste sacrament van de Doop vervangen is door het tweede, namelijk het Avondmaal.

Het is zaak om goed aandacht te schenken aan de betekenis van de geciteerde verzen en van het verband waarin ze staan. Op ingeven van de Heilige Geest trad Filippus de van oorsprong heidense en op dat moment onchristelijke Moorman tegemoet. Wie was Filippus? Hij wordt van de allereerste diakenen in de eerste christelijke gemeente van Jeruzalem als tweede in Handelingen 6:5 genoemd. Als gevolg van de vervolging die de genoemde gemeente onderging, week Filippus uit naar Samaria, waar hij Christus predikte en zijn boodschap met wonderen, die veelbetekenend 'tekenen' worden genoemd, ondersteunde en bevestigde, zoals ons de verzen 5-13 van Handelingen 8 leren.

Wie was de Moorman? Modern gezegd, hij was de minister van financiën van het Ethiopische rijk, dat geregeerd werd door een koninginmoeder die de titel van Candacé droeg. Wellicht was hij een eunuch, iemand die van zijn mannelijkheid ontdaan was, een ontmande. Dit is evenwel niet zeker, omdat het Griekse woord dat in de Statenvertaling met 'kamerling' vertaald is, vaak op een hoge politieke ambtenaar slaat, zonder dat deze ontmand hoeft te zijn. Iets anders is in elk geval wel zeker. Volgens vers 27 was hij gekomen om aan te bidden te Jeruzalem. Hij was speciaal naar Jeruzalem gereisd om de God der Joden in zijn heiligdom te aanbidden. Dat maakt hem tot een zogenaamde 'godvrezende'. Een godvrezende was een van oorsprong heiden die de God van Israël had leren kennen en liefkrijgen. Hij bezocht

de Joodse synagoge, maar ging niet zo ver, dat hij volledig tot het Joodse geloof overging. Vaak waren er redenen van beroep die dat verhinderden. Wie militair was kon de wetten van Mozes onmogelijk naleven, en dat was de consequentie als iemand tot het Jodendom overging. In het geval van de Moorman was er wellicht meer dan één reden. Gezien zijn hoge ambtelijke positie zal hij niet in staat zijn geweest om de mozaïsche voorschriften strikt na te komen. Als hij een ontmande was, zal dat een tweede reden geweest zijn. Als Godvrezende had hij zo veel met de God van Israël op, dat hij er een lange reis voor over had gehad om die God nader te leren kennen. Vandaar ook dat hij een bijbelboekrol had gekocht, van Jesaja. Op de weg terug naar huis, of misschien al eerder, was hij begonnen met lezen. Toen hij Jeruzalem al een heel stuk achter zich had gelaten, was hij bezig met het hardop lezen van Jesaja 53. Tegelijkertijd vroeg hij zich af wie met die persoon in dit hoofdstuk bedoeld werd: Jesaja zelf of een ander? Toen Filippus hem op dat moment vroeg of hij begreep wat hij las, greep de Moorman deze uitgelezen kans aan, nodigde Filippus op zijn voertuig en liet zich door de hem onbekende vreemdeling erover inlichten dat het messiaanse profetieën waren die in Jezus hun vervulling hadden gekregen.

Kennelijk heeft Filippus niet alleen een christologische exegese van Jesaja 53 gegeven, maar heeft hij de Moorman ook bewogen tot het geloof in Christus en hem voorgelaten wat eraan vastzat om met Christus verenigd te worden. Hij moest zich laten dopen, zijn zonden laten afwassen en een nieuw leven beginnen. In plaats dat dit de vreemdeling afschrikt, krijgt hij steeds meer begeerte om met Christus verenigd te worden. Als zijn oog dan op een water valt, staat zijn besluit vast: hij wil gedoopt worden. Het bijzondere is dan wel dat hij als maatschappelijk hooggeplaatst persoon voorzichtig vraagt of er geen belemmeringen zijn dat ook hij de Doop zou mogen ontvangen: 'Ziedaar water; wat verhindert mij gedoopt te worden?'

Hier spreekt het besef uit dat hij als oorspronkelijke heiden niet kan zeggen dat hij recht heeft op de Doop. Hij komt ook niet met zijn meeleven met de synagoge op de proppen, om op grond daarvan tot de Doop toegelaten te worden. Hij beleeft op dat moment sterk zijn buitenstaanderschap. Wellicht zal zijn ontmande staat daar ook een rol bij hebben gespeeld. Gezien Jesaja 53 is het ondenkbaar dat Filippus de Moorman niet diens zonden zal hebben aangewezen en van daaruit de noodzakelijkheid van het plaatsvervangende Borgwerk van Christus. Het zal ook met het oog op zijn zonden zijn dat de Moorman inleeft dat de toegang tot de Doop en impliciet tot Christus niet vanzelfsprekend is. Vandaar zijn vraag naar de verhinderings.

De Moorman vormt hier een opvallende parallel met de hoofdman over honderd uit Mattheüs 8 en Lukas 7. Beiden behoren tot de groep van de zogeheten Godvrezenden, beiden zijn hooggeplaatst en in goeden doen, en beiden voelen sterk hun rechteloosheid en komen hier ook openlijk voor uit. Zegt de Moorman 'Wat verhindert mij gedoopt te worden?', de hoofdman over honderd zegt het nog pregnanter. Terwijl volgens Lukas 7:4-5 de Joodse ouderlingen bij hun verzoek aan Jezus om de op sterven liggende slaaf van de hoofdman gezond te maken, alle nadruk leggen op de waardigheid van de hoofdman, 'Hij is waardig, dat Gij hem dat doet, want hij heeft ons volk lief, en heeft zelf ons de synagoge gebouwd', accentueert de hoofdman daarentegen juist zijn onwaardigheid: 'Heere, neem de moeite niet, want ik ben niet waardig dat Gij onder mijn dak zoudt inkomen. Daarom heb ik ook mij zelve niet waardig geacht om tot U te komen; maar zeg het met één woord, en mijn knecht zal genezen worden.' De slotsom die Christus hieruit trekt, is zeer uitzonderlijk: 'Ik heb zo groot geloof zelfs in Israël niet gevonden.' Deze gevolgtrekking kan zonder bezwaar ook op de Moorman en zijn rechteloosheidsinleving betrokken worden.

In de prille ontstaanstijd van de christelijke kerk vraagt de Ethiopische minister van

financiën om toetreding tot de kerk. Hij is de man die alle andere christenen op dat moment verre in maatschappelijke positie en status overtreft. Men zou verwachten dat Filippus dolenthousiast is en zich geen moment bedenkt en de Moorman doopt. Het frappeert sterk dat hiervan echter geen sprake is en dat Filippus' reactie niet erg aanmoedigend klinkt: 'Indien gij van ganser harte gelooft, zo is het geoorloofd.' Heel sterk ligt hier de nadruk erop dat de Doop wel toegestaan is, maar uitsluitend op voorwaarde dat de Moorman oprecht gelooft.

Deze terughoudende bejegening wordt begrijpelijk vanuit het voorafgaande gedeelte van Handelingen 8. Daar gaat het over Simon de tovenaer. De prediking en de ondersteunende tekenen van Filippus in Samaria resulteren in een sterke groei van de gemeente aldaar. Een van de nieuwe gemeenteleden is Simon. Van hem staat in vers 13 geschreven: 'En Simon geloofde ook zelf, en gedoopt zijnde, bleef gedurig bij Filippus.' Als de apostelen het verblijdende nieuws uit Samaria horen, zenden zij Petrus en Johannes naar die stad toe. Op verzoek leggen zij de handen op de gelovigen, waarna zij de Heilige Geest ontvangen. Simon aanschouwt dit en biedt Petrus en Johannes geld om dit ook te leren. Petrus vaart dan hevig tegen hem uit, verwijt hem dat zijn hart niet recht is voor God en roept hem ernstig op tot bekering.

Filippus heeft zijn les geleerd. Niet iedereen die zich via geloofsbelijdenis en Doop bij de christelijke gemeente voegt, is oprecht. Er zit direct van het begin af kaf onder het koren. Daarom is hij in het geval van de Moorman zo voorzichtig: 'Indien gij van ganser harte gelooft, zo is het geoorloofd.' De Moorman kan daar 'ja' op zeggen en belijdt daarop zijn geloof met de woorden: 'Ik geloof dat Jezus Christus de Zone Gods is.' Duidelijker kan niet gezegd worden dat het geloof dat beleden wordt, Christus tot inhoud heeft, en dan in die zin dat de historische Jezus de Zoon van God is. Men kan wel zeggen dat God Drieënig het Voorwerp des geloofs is, maar dan zal men er direct aan toe moeten voegen: maar in het bijzonder Jezus Christus. Nu de geloofsbelijdenis is afgelegd, is de toegang tot de Doop ontsloten en doopt Filippus de Moorman.

Andere nieuwtestamentische teksten die indirect op het afleggen van geloofsbelijdenis betrokken kunnen worden, zijn Mattheüs 3:6, Mattheüs 28:19, Markus 16:16, Johannes 21:15-17, Handelingen 2:38 en 41, Handelingen 10:47-48, Handelingen 16:14-15, Handelingen 22:16, Romeinen 10:9-10, Filippenzen 2:11, Timotheüs 6:12, i Johannes 4:15. Met uitzondering van de eerste drie bevestigen deze teksten expliciet dat het geloof zich richt op Jezus Christus als de Zoon van God.

Dat in Mattheüs 3:6 de zondenbelijdenis als toegang tot de Doop fungeert, heeft te maken met het voorloperschap van Johannes de Doper in het geheel van de heilsgeschiedenis. Volgens Mattheüs 28:19 gaat het onderwezen worden in de zin van het tot discipel gemaakt worden vooraf aan het gedoopt worden. In het discipel gemaakt worden zitten het inleven, het belijden en het uitleven van het geloof ineen. Het feit dat geloof en Doop in Markus 16:16 uitmonden in de zaligheid, kan onmogelijk anders geïnterpreteerd worden dan dat hier het ware geloof wordt bedoeld. Hetzelfde geldt voor Handelingen 2:38 en 41; 10:47-48; 16:14-15; 22:16.

In Romeinen 10: 9-10 wordt de nadruk gelegd op de eenheid van mond en hart. Wat met de mond wordt beleden, behoort uit het hart als het centrum van het menselijke bestaan op te komen. 1 Timotheüs 6:12 laat zien dat het afleggen van geloofsbelijdenis normaal gebeurde in het midden van de christelijke gemeente en dat het gebeuren in Handelingen 8 een bijzonder voorval was.

In de Schrift staan geen gegevens die leer-belijdenis ook maar in het minste zouden ondersteunen. Het gaat altijd om *belijdenis van het geloof*, en wel het ware geloof.

Tussenbalans

Het voorgaande overzicht van de nieuwtestamentische gegevens leidt tot de volgende gevolgtrekkingen.

1. De geloofsbelijdenis markeert de toegang tot het sacrament van de Doop.
2. De geloofsbelijdenis geschiedt in het midden van de gemeente.
3. De geloofsbelijdenis ziet in het bijzonder op jezus als de Zoon van God.
4. De geloofsbelijdenis dient oprecht te geschieden.
5. Mensen moeten uitgelokt worden tot het doen van geloofsbelijdenis, maar het verzoek daartoe dient van de aankomeling zelf te komen.
6. Er is geen steun voor leer-belijdenis te vinden.

10. EINDBALANS

Aan het einde van de historische onderzoekstocht gekomen is het dienstig sterk de nadruk erop te leggen dat die tocht initieel is. Gezien de beschikbare tijd was het ten enenmale ondoenlijk om ook maar enige vorm van volledigheid na te streven. Vanuit de praktische instelling dat iets beter is dan niets heb ik de door mij gevonden gegevens en mijn interpretatie daarvan in deze studie gepresenteerd. Voor zover ik het zelf kan inschatten geeft het voorgaande een representatief beeld van de historische werkelijkheid. Uiteindelijk is de laatste veel complexer dan een historisch onderzoek kan weergeven, maar dat geldt voor elke historische studie. Het is goed mogelijk dat dieper en breder borend onderzoek het door mij geschetste beeld zal nuanceren en bijstellen. Daartoe wil ik andere onderzoekers graag uitdagen. Om die te prikkelen het motief van geloofsbelijdenis afleggen en alles wat daaromheen zat voorwerp van hun studiezijn te maken - uiteindelijk is er tot dusver immers veel te weinig wetenschappelijke aandacht aan dit belangrijke fenomeen geschonken - wil ik een gevleugeld woord van een van mijn universitaire leermeesters, namelijk prof. dr. Gillis Quispel (1916-2006), tot het mijne maken: 'Men weerspreekt mij wel, maar weerlegt mij niet.'

Het in dit boek uitgevoerde onderzoek voert tot de volgende slotconclusies.

1. In het Nieuwe Testament vormt de geloofsbelijdenis de toegang tot de volwassendoop. De geloofsbelijdenis heeft als belangrijkste kern Jezus als de Zoon van God, wordt normaal te midden van de christelijke gemeente afgelegd en dient oprecht te zijn. Het initiatief gaat uit van degene die belijdt.
2. Toen in de na-bijbelse tijd de volwassendoop langzaam maar zeker door de kinderdoop werd ingehaald, bleef de geloofsbelijdenis dezelfde functie als voorheen behouden, maar werd nu de toegang tot het tweede sacrament.
3. De poortfunctie van de geloofsbelijdenis bleef bij de gereformeerde vaders uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw alsook bij de nadere reformatoren bestaan. Met andere woorden: de geloofsbelijdenis was geen gebeurtenis met een eigen zelfstandigheid, maar stond geheel in het teken van het sacrament van Avondmaal. Wie belijdenis van het geloof deed, vroeg daarmee toegang tot het Avondmaal.
4. Volgens de vaders was een oprecht geloof onmisbaar voor deelname aan het Avondmaal. Omdat geloofsbelijdenis onlosmakelijk aan het Avondmaal was verbonden, gold die onmisbaarheid van een waar geloof ook voor de geloofsbelijdenis. Het was derhalve echt *geloofs*belijdenis en geen *leer*belijdenis. De enige bij wie in deze studie een uiteengaan van belijdenis en Avondmaal is geconstateerd, is Smijtegelt. Volgens hem is iedereen verplicht geloofsbelijdenis af te leggen, maar mogen alleen Gods kinderen aan het Avondmaal. Theoretisch bestaat de kans dat hij een theologische noviteit heeft ingevoerd, maar het is reëler te veronderstellen dat hij met zijn uitslating in zijn Catechismusverklaring de spreekbuis van een reeds bestaande stroming is geweest.

Hoe dan ook, in het licht van het grote succes van de genoemde verklaring tot in het heden toe - in gemeenten waar preeklezen gebruikelijk is, wordt Smijtegelts Catechismusverklaring wegens haar eenvoud bij voorkeur gelezen - is het niet verwonderlijk dat een negentiende-eeuwse vrome de mening was toegedaan dat belijdenis maar iets voor de kerk was, maar dat het Avondmaal iets voor de Heere was. Hoe sterk de invloed van Smijtegelt op het onderhavige punt is geweest, wordt zichtbaar bij de voorman van de Gereformeerde Gemeenten, Kersten. Deze nam Smijtegelts kernachtige visie

bijna woordelijk over. Kersten staat in dit opzicht model voor de volle breedte van de rechterflank van de gereformeerde gezindte. Alle daartoe behorende kerkverbanden die uit de zogenaamde Afscheiding voortkomen, omarmen en praktiseren Smijtegelts opvatting, terwijl ook in heel wat (hersteld) hervormde gemeenten die deel uitmaken van de genoemde flank de visie van de Zeeuwse nadere reformator realiteit is, de algemeen (hersteld) hervormde zienswijze in druk ten spijt.

5. De oproep tot geloof die predikanten altijd hebben laten horen impliceerde tevens de oproep tot deelname aan het Avondmaal. Omdat het afleggen van geloofsbelijdenis de absoluut noodzakelijke voorwaarde voor het laatste vormde, was het belijdenis doen daarin begrepen. Een op zichzelf staande oproep tot het doen van geloofsbelijdenis is pas ontstaan toen deze gebeurtenis losgeweekt werd van deelname aan het Avondmaal, zoals door Smijtegelt gebeurde. Vanaf die tijd kon de drang van de kant van ambtsdragers naar doopleden toe om belijdenis te doen verzelfstandigen. Smijtegelt hield zijn gehoor dan ook voor dat het Gods wil was dat alle gedoopten geloofsbelijdenis zouden afleggen. Deze ontwikkeling zorgde ervoor dat de opwekking om over te gaan tot het afleggen van geloofsbelijdenis steeds dringender werd en dat het initiatief tot die gebeurtenis onmiskenbaar verschoof van de gemeenteleden naar de ambtsdragers en in het bijzonder de predikanten.
6. De praktische gang van zaken rondom het doen van belijdenis varieerde in de tijd van de Republiek van plaats tot plaats. Over het algemeen vond er geen gedegen voorbereiding plaats. Soms was er helemaal geen sprake van aparte belijdeniscatechese. Waar die wel werd gehouden, was die nogal eens facultatief en stelde die doorgaans niet veel voor. Dit was met name in de (grote) steden het geval. Op het platteland waren de omstandigheden gunstiger voor een goede voorbereiding, maar hing het vooral van de predikant af wat de belijdeniscatechese voorstelde. In principe was er vóór iedere Avondmaalsbediening gelegenheid tot het jawoord van de geloofsbelijdenis. In grotere gemeenten gebeurde dit dan ook altijd. In kleinere gemeenten liet men het van het 'aanbod' afhangen. De gang van zaken te Ouwerkerk zal zich wel op meer plaatsen hebben voorgedaan, namelijk dat met ingang van de achttiende eeuw er één gelegenheid tot belijdenis doen per jaar kwam, en wel vóór Pasen. Of dit ook consequenties had voor de duur van de belijdeniscatechese, die gewoonlijk slechts tussen twee Avondmaalsbedieningen in werd gehouden, is onduidelijk.
7. Omdat het jawoord van de geloofsbelijdenis de toegang tot het Avondmaal ontsloot, werd er zo'n zwaar gewicht aan die gebeurtenis gehecht, dat er altijd ambtelijk onderzoek werd gedaan naar leer en leven van de aspirant-leden. Hoe serieus dat onderzoek werd uitgevoerd, was ook weer afhankelijk van de inzichten van de plaatselijke predikant en/of kerkenraad. Betrof het iemand die uit een andere kerk overkwam, dan werd zo iemand echter gewoonlijk wel stevig aan de tand gevoeld ter zake van de dogmatische verschillen tussen de gereformeerde leer en die van de denominatie waar die persoon vandaan kwam. Over het algemeen vond afwijzing niet veel plaats en als dat gebeurde, was de reden gelegen in een aanstootgevende levenswijze. Afwijzing wegens gebrek aan kennis kwam zelden voor.
8. In de conflictueuze verhouding tussen Willem Teellinck junior en de kerkenraad van Ouwerkerk was een competentievraag in het geding. Wie bepaalde welke belijdeniscatechisanten mochten doorstromen naar het

onderzoek: de predikant alleen of de kerkenraad in zijn totaliteit? Deze kwestie zou nooit een probleem zijn geworden als er niet een diepgaand verschil van mening achter zat.

Als aanhanger van de Nadere Reformatie zette Teellinck zich voor een grondige kennis en een stringente tuchtoefening in, terwijl de kerkenraad met minder genoeg wilde nemen. De weinige beschikbare gegevens lijken Teellinck gelijk te geven in zijn visie dat een predikant het recht had dat uit te maken. Hoewel de classis Teellinck aanvankelijk steunde, moest zij die steun later onder sterke druk van de politiek intrekken. Dit is een schoolvoorbeeld van de tegenstand die nadere reformatoren ondervonden en van het lot dat hun gezien de afhankelijkheidspositie die de kerk met betrekking tot de overheid innam, beschoren was. Concreet zijn in Teellincks tijd te Ouwkerk zo'n vijftig belijdeniscatechisanten afgewezen. Dat hij in sommige gevallen de kerkelijke betrokkenheid van de desbetreffenden hiermee niet bevorderde, nam hij op de koop toe.

9. De kerkrechtelijke voorstellen die in de loop van de zestiende eeuw door de politiek inzake de persoonlijke geloofsbelijdenis zijn voorgesteld, leggen er getuigenis van af dat hun voorkeur uitging naar een open volkskerk, waar vrijblijvendheid troef zou zijn. De regeerders waren daarom gekant tegen een ambtelijk onderzoek. Zij maakten zich er sterk voor dat het zou blijven bij een persoonlijk zelfonderzoek. De door hen voorgestane ruimte hield ook in dat de aanneming niet publiek mocht geschieden en dat er ook geen lidmatenadministratie gevoerd zou worden. In het licht van hun visie dat de kerk een grote afhankelijkheid van de burgerlijke overheden moest kennen, is het niet verwonderlijk dat de remonstranten dezelfde opvattingen koesterden als de politiek. Een sprekend voorbeeld hiervan is de Utrechtse kerkorde van 1612.
10. Er was een veelvoud van wijzen van geloofsbelijdenis afleggen. Soms gebeurde dit bij mensen thuis. Meestal vond het echter in de consistorie plaats, vooral in de grote steden. In de dorpen geschiedde het doorgaans ten overstaan van de hele kerkenraad, in de steden slechts in aanwezigheid van de predikant en één of meer ouderlingen. Op diverse plaatsen was de plechtigheid verbonden met de voorbereidingsdienst. In de loop van de achttiende eeuw werd dit in steeds meer plaatsen gebruikelijk.
11. Het publieke afleggen van geloofsbelijdenis zal de verzelfstandiging daarvan ten opzichte van het Avondmaal in de hand hebben gewerkt.
12. Bij het belijdenis doen moesten de toekomstige lidmaten een aantal vragen beantwoorden. Het jawoord had tevens het karakter van een belofte. De vragen konden ook sterk verschillen, maar op veel plaatsen waren die van Voetius gebruikelijk. In elk geval bevatten de vragen drie elementen: of men de gereformeerde leer voor de Bijbelse hield, of men daarin wilde volharden, en of men zich onder het kerkelijke en ambtelijke opzicht wilde stellen. Soms werden lokaal aanvullend nog een of meer specifieke beloften vereist, zoals die van niet te trouwen met een ongereformeerde huwelijkspartner, niet te dansen en trouw naar de kerk te komen. In de achttiende eeuw liet Beels zelfs aanstaande belijdende leden schriftelijk ondertekenen dat zij zich zouden onderwerpen aan de kerkelijke tucht.
13. Veelal wordt gedacht dat de vragen van Voetius, die overigens algemeen in Utrecht werden gesteld, voornamelijk of geheel betrekking hebben op de leer. Uit wat Voetius echter zelf daarover schrijft, blijkt zonneklaar dat ze

verbonden waren met vragen die het persoonlijk aandeel aan de drie stukken van de Heidelbergse Catechismus betroffen. De Utrechtse hoogleraar en spil van de Nadere Reformatie kan derhalve niet in zijn schoenen geschoven krijgen dat hij de leerbelijdenis heeft bevorderd. Het is derhalve onjuist om met A. Logmans te stellen dat pas in 1816 met de invoering van het Algemeen Reglement sprake is van een publieke belijdenisdienst: Logmans [2011] I, 15. In feite bestond die op verschillende plaatsen al eeuwen in de vorm van de voorbereidingsdienst.

14. De positie van de nadere reformatoren werd in positieve zin gekenmerkt door inhoud, openbaarheid en ernst. In negatieve zin vielen Koelman en Schortinghuis op door hun beschuldiging dat collega's en kerkenraden kwantiteit boven kwaliteit stelden. De nadere reformatoren streefden niet alleen naar een goede en gegronde kennis, maar ook naar inzicht en bevinding bij de belijdeniscatechisanten. Vandaar dat juist onder hen auteurs werden gevonden die - soms zeer invloedrijke - catechisatieboekjes op hun naam brachten. Bij het onderzoek naar leer en leven legden zij strengere normen aan dan hun collega's. Zo stipuleerden zij in geval van een stadsgemeente dat andere belijdende leden een goed getuigenis zouden geven over de aspirant-leden. Bovendien stonden zij erop dat de gang van zaken zo veel mogelijk in de openbaarheid zou geschieden. Tot slot keurden Willem Teellinck en Koelman het ten zeerste af als de belijdenisplechtigheid niet begon en eindigde met gebed. is.
15. De twee laatstgenoemden zagen het afleggen van geloofsblijdenis ook als een bewuste inwilliging van de verbondseisen en -verplichtingen. Later zou Smijtegelt identieke uitlatingen doen. Veelal wordt bij de rol die het verbond bij Koelman speelde, direct aan invloed van de Schotse verbondstheologie gedacht. De overeenkomst met Teellinck laat echter zien dat men met dit soort conclusies voorzichtig moet zijn. Ook bij Koelman kan het verbond net als bij Teellinck een Engels puriteinse achtergrond hebben. In dat geval zal de Schotse invloed op Koelman slechts versterkend hebben gewerkt.
16. Binnen de Nadere Reformatie is een stroming te onderscheiden die zulke geestelijke gedachten over het belijdenis doen had, dat het leidde tot belijdenisschroom. Uiteraard stond deze geheel in de context van de Avondmaalsschroom en -mijding. Bij een figuur als Schortinghuis treedt een en ander helder aan het licht. Het catechisantenonderzoek had bij hem betrekking op de bevindelijke kennis van het geloofsleven. Hierbij dient wel aangetekend te worden dat onderzoek iets anders is dan de - Labadistische - beoordeling. In deze Schortinghuisiaanse stroming is een wending van de ethiek naar de bevinding een niet te ontkennen ontwikkeling.
17. Bij Koelman fungeerde de (juiste wijze van) geloofsblijdenis reeds als een belangrijk onderdeel van de door hem nagestreefde nadere reformatie. Wilhelmus á Brakel en Schortinghuis brachten tussen beide een direct verband aan.
18. Het algemeen gereformeerde inzicht was na 1572 dat men door de geloofsblijdenis lid van de gemeente werd. Niet alleen leggen de kerkordelijke bepalingen hiervan getuigenis af, maar ook in de praktijk van het kerkelijke leven functioneerde het zo. Het aantal belijdende leden bepaalde de omvang van een kerkelijke gemeente, niet de optelsom van belijdende, doopen eventueel geboortelieden. Als het ging om niet-belijdende personen die met een gemeente meeleefden sprak Voetius in navolging van Amesius van

onvolledige leden.

19. Er waren echter ook hoofdvertegenwoordigers van de Nadere Reformatie als Willem Teellinck en Koelman die op grond van het doopformulier het dooplidmaatschap erkenden. Zij deden dit echter uitsluitend in een bepaald verband, namelijk dat van de tucht. Zij wensten vanuit hun nader-reformatorische radicaliteit dat iedereen voor het opzicht en de tucht in aanmerking zou komen. De gedachte van het dooplidmaatschap bood hun daartoe een geschikte mogelijkheid. Of zij zich dat bewust waren, kan niet worden aangetoond, maar feit is wel dat zij hiermee geheel overeenkwamen met de opvattingen en de praktijken van de gereformeerde vluchtelingengemeenten uit de tijd vóór 1572. Latere representanten van de Nadere Reformatie als Wilhelmus á Brakel en Smijtegelt gingen ook uit van het dooplidmaatschap, maar dan zonder het bepalende verband van het opzicht.
20. Er is eerder in deze studie reeds op gewezen dat er een frictie bestond tussen de kerkordelijke verordeningen en de kerkelijk praktijk enerzijds en het dooplidmaatschap anderzijds. Tevens is al aan de orde gekomen dat een man als Willem Teellinck in zijn verklaring van Faukelius' *Kort begrijp* niet op het probleem inging, ook niet als daar in de tekst van het catechisatieboekje alle aanleiding toe bestond. Kennelijk heeft hij het probleem helemaal niet onderkend. Dat zal wel voor veel meer, zo niet verreweg de meeste predikanten en nadere reformatoren hebben gegolden. De enige die het probleem zag liggen en het behandelde was de theoloog van de Nadere Reformatie, Voetius. Hij zocht een dogmatische oplossing. Het onvolledige dooplidmaatschap zette hij op de noemer van de wedergeboorte; het volledige, belijdende lidmaatschap op de noemer van de dadelijke bekering.
21. Opmerkelijk is dat de remonstranten er in elk geval in het eerste kwart van de zeventiende eeuw analoge ideeën en praktijken op nahielden als Teellinck en Koelman. Dit zou verband kunnen houden met het feit dat velen van hen - volgens een uitspraak van Eeuwout Teellinck althans - geen geloofsbelijdenis in de Gereformeerde Kerk wilden afleggen, terwijl de remonstrantse voormannen toch de noodzaak ervan inzagen om ook die personen onder het kerkelijke toezicht te plaatsen.
22. Wie als belijdend lidmaat en derhalve als avondmaalganger naar een andere gemeente verhuisde, mocht in de nieuwe gemeente de gang naar de dis des verbonds niet maken, tenzij hij zijn attestatie van goed gedrag, uitgeschreven door de predikant van zijn vorige gemeente, had overhandigd en die door de nieuwe kerkenraad in orde was bevonden. De kritiek van de nadere reformatoren was dat er hier en daar nogal eens met het een en ander de hand werd gelicht. Zelf hielden zij strikt de hand aan de officiële voorschriften. Er zijn diverse voorbeelden bekend dat deze handelwijze hun veel moeite en tegenwerking opleverde.
23. In de publicaties van auteurs die tot de rechterflank van de gereformeerde gezindte behoren tekenen zich twee posities af. De hervormde positie honoreert de Bijbelse geloofsbelijdenis en behoudt de directe relatie met het Avondmaal. De Gereformeerde Gemeenten-positie vindt zich in de belijdenis van de (zuivere) leer en verlaat het oorspronkelijke spoor van het directe verband met het Avondmaal door het kerkelijke recht op het Avondmaal tegenover het goddelijke recht te stellen. De enige die buiten de boot van deze onderscheiding valt, is Boeder, die staande in de Gereformeerde Gemeenten-

traditie, inzake de inhoud van de belijdenis het 'hervormde' standpunt innam. Wellicht heeft dit ook te maken met het feit dat hij de enige niet-predikant en niet-theoloog was die over het onderwerp heeft gepubliceerd. Is de genoemde tegenstelling in geschrifte een onloochenbaar feit, in de praktijk ligt het aan beide kanten genuanceerder. In bepaalde, zo niet veel (hersteld) hervormde gemeenten, doet bijna iedereen belijdenis, maar gaan slechts enkelen aan het Avondmaal. In sommige Gereformeerde Gemeenten lopen daarentegen de avondmaalstafels vol.

24. Bijzonder en - in het licht van de gereformeerde traditie - verwonderlijk is dat beide posities in de lijn van het doopformulier ervan uitgaan dat men door zijn geboorte uit christelijke ouders en/of doop reeds deel uitmaakt van de gemeente zonder dat het opzicht en de tucht ter sprake worden gebracht. Hier hangt mee samen dat men op beide fronten drijft dat de Doop verplicht tot het afleggen van (geloofs)belijdenis.
25. Aan beide kanten is iets waarneembaar dat echt strijdig is met traditie van de Nadere Reformatie. De hervormde predikant Heemskerk en zijn Gereformeerde Gemeenten-collega Harinck zijn broederlijk één in de afwijzing van een onderzoek naar en examen van het persoonlijke geloof en de persoonlijke bekering. Dat zal zijn uit angst voor Labadistische uitwassen. Een onderzoek naar is evenwel heel wat anders dan een beoordeling van.
26. Een niet zo gewichtige, maar wel intrigerende vraag is die naar de speciale relatie die Van der Leeuw - en in zijn voetspoor Jonker en Evenhuis - meende te kunnen ontwaren tussen het openbaar doen van belijdenis en het Piëtisme. Op grond van het voorgaande onderzoek moet worden geconcludeerd dat die bijzondere verhouding een hersenschim van Van der Leeuw is geweest. Dat mensen in een kerkdienst belijdenis van het geloof aflegden, was reeds in de zeventiende eeuw een gebruik dat echt niet uitsluitend door piëtisten werd gevolgd. In de eeuw die daarop volgde werd het een steeds algemener geaccepteerde conventie.
27. In spirituele autobiografieën betreuren achttiende-eeuwse vromen het dat zij niet op de juiste wijze geloofsblijdenis hebben gedaan. Kan hieruit de gevolgtrekking worden gemaakt dat het proces van formalisering, socialisering en moralisering in de achttiende eeuw zijn beslag kreeg? De sterke kritiek die de nadere reformatoren reeds in de zeventiende eeuw verwoordden, maakt het veel voor de hand liggender dat proces al in de zeventiende eeuw te signaleren.
28. Een uiterst interessante vraag die resteert, luidt: Hoe valt het te verklaren dat in de rechterflank van de gereformeerde gezindte - met inbegrip van het (hersteld) hervormde segment, waar in strijd met de theorie in de praktijk ook in een aanzienlijk aantal gemeenten avondmaalsmijding heerst onder belijdende leden - het afleggen van belijdenis is verzelfstandigd en hiermee is losgekoppeld van het Avondmaal?

Een voor de hand liggend antwoord is: het achttiende-eeuwse Piëtisme. Toch is dat antwoord nietszeggend, want bij een piëtist als Schortinghuis zien wij geen loskoppeling. Integendeel, bij hem bleef de nauwe betrekking tussen beide bestaan en resulteerde in een klein aantal personen die belijdenis deden. Hoewel juist op dit punt grondiger onderzoek een eerste vereiste is, lijkt het mij toe dat de Catechismusverklaring van Smijtegelt een zeer gewichtige rol heeft gespeeld.

Deze uitleg is in de loop der tijd meer keren dan welke andere Catechismusverklaring op de pers gelegd. Bovendien zullen latere verklaarders

Smijtegelt op dit punt zijn gevolgd, waardoor zijn invloed is versterkt. Het is niet denkbeeldig dat op deze wijze de rechterflank van de gereformeerde gezindte de opvatting van Smijtegelt is gaan huldigen, terwijl hij in theorie ook de kant van Schortinghuis had kunnen kiezen.

Ongetwijfeld zullen andere factoren ook hebben meegespeeld, maar om daar iets met enige mate van waarschijnlijkheid over te kunnen zeggen, is verder onderzoek onmisbaar.

TOEPASSING

In een piëtistische preek is een goede Schriftuitleg het uitgangspunt, maar draait het uiteindelijk om de toepassing. Deze laatste mag dan ook hier niet ontbreken. Wat kunnen we in het heden leren van de Schrift en van het verleden als het gaat om het afleggen van belijdenis? Op deze vraag is een scala van antwoorden te geven.

Zaak van het hart

Belijdenis doen kan en mag nooit een zaak van gewoonte of dwang zijn. Het is een zaak van het hart, van (weder)liefde. Het is daarom naar mijn vaste overtuiging onjuist om als predikant aan het eind van de zomer op de flets te springen en een rondgang door de gemeente te maken om iedereen die daarvoor ook maar enigszins in aanmerking komt, op te wekken om geloofsbelijdenis af te leggen. In dit opzicht dient het Woord van Hooglied 2:7 veel meer ter harte genomen te worden: 'Ik bezweer u, gij dochteren van Jeruzalem, die bij de reeën of bij de hinden des velds zijt, dat gij de liefde niet opwekt, noch wakker maakt, totdat het dezelve luste.'

De Gode welbehagelijke geloofsbelijdenis is een weloverwogen reactie op de lokking en de aandrang van het Woord, maar nooit en te nimmer een in welke vorm dan ook opgedrongen of zelfs afgedwongen reactie. Als de noties van vrijwilligheid en hartelijke begeerte ook maar in de minste mate ontbreken, is het geen wonder dat men later niets meer in het belijdend lidmaatschap ziet of misschien dat zelfs wel betreurt. Ontelbare keren heb ik het in de ambtelijke dienst meegemaakt dat iemand op mijn vraag waarom hij in het verleden belijdenis had gedaan, antwoordde: 'Dat weet ik zelf ook niet; iedereen uit mijn omgeving deed het, dus ik ook.' Of: 'Ik wilde van de catechisatie af'

Een ander veelgehoord antwoord was: 'Mijn verloofde en ik hopen te trouwen. Als er dan kinderen komen, moet je die toch kunnen laten dopen? Dus moet je van tevoren lid van de gemeente zijn.' of 'Een gemeente kan toch niet zonder leden?'

Iets inhoudelijker lijken redeneringen als 'Je moet je doop voor je eigen rekening nemen' en 'De Heere vraagt toch een antwoord van ons?'

De meeste van deze antwoorden zijn te oppervlakkig om serieus genomen te worden. Op de laatste twee zal hier nu wel ingegaan worden. Inderdaad herbergt de gave van de Doop de opgave van het Avondmaal. En voor het laatste is geloofsbelijdenis noodzakelijk. Inderdaad is het verschrikkelijk als de Heere ons door de dienst van Zijn Woord dringend en liefelijk roept en wij weigeren onszelf te verloochenen, alles op te geven en Hem te gaan volgen. Maar als iemand zich dan ook maar in het minste tot het afleggen van geloofsbelijdenis verplicht voelt, is het mis. Wie trouwt er nu omdat hij het als zijn plicht voelt? Liefde is een zaak van vrijwilligheid en van het hele hart. Zo ook het doen van geloofsbelijdenis.

Ik herinner mij nog als de dag van gisteren dat, nadat de oproep tot het volgen van belijdeniscatechisatie was uitgegaan, een jonge, getrouwde vrouw een gesprek met mij aanvroeg. Zij vertelde dat het Woord haar te pakken had gekregen en dat haar hart nu naar de Heere mocht uitgaan. Onder tranen zei ze vervolgens: 'En weet u wat nu zo erg is, dominee? Toen ik achttien was heb ik uiterlijk belijdenis gedaan om van de catechisatie af te komen. Nu zou ik van harte belijdenis willen doen, maar nu kan het niet meer ...' Vervolgens vroeg ze of ze toch belijdeniscatechisatie mocht volgen, want ze wist van zichzelf dat haar kennis minimaal was.

Dit voorbeeld toont aan dat predikanten en kerkenraden een zware schuld op zich laden als ze belijdeniscatechisanten zo maar toelaten tot het afleggen van hun jawoord jegens de Heere. Zij zorgen ervoor dat zij die onder het zegel der eeuwige verkiezing liggen, een nog zwaarder pak te dragen krijgen dan nodig is. Met alle goede

bedoelingen die ambtsdragers soms kunnen hebben, maken zij op deze wijze veel kapot. In een van de gemeenten die ik heb mogen dienen, heeft de kerkenraad mij geleerd dat als je een bloem in de knop openbreekt, die bloem gaat stinken, maar dat als je die uit zichzelf open laat gaan, die bloem gaat geuren! Het valt te vrezen dat er op dit punt veel ambtelijke schuld ligt en dat die schuld niet of nauwelijks wordt gevoeld. De Heere geve dat het anders mag worden.

Enerzijds kan er niet ernstig genoeg op gewezen worden dat de Heere het waard is dat wij Zijn Naam belijden en dat wij krachtens schepping, onderhouding, verbond, gave van de heilsmiddelen en welmenende roeping geen recht hebben om onbekeerd te zijn. Anderzijds moet hier een punt gezet worden. In het ambtelijke is dan het noodzakelijke gedaan. Vervolgens moeten ambtsdragers hun handen ervan aftrekken en het biddend overgeven in de handen van de Heere. Met iedere stap die een ambtsdrager vervolgens zet, loopt hij de Heilige Geest voor de voeten en in de weg. Het maakt een eeuwig verschil of de Heilige Geest ons in Zijn zaligmakende bediening heeft gebracht tot het allerheiligste jawoord dat wij op aarde kunnen geven, of dat een mens ons daartoe heeft aangezet. Het is een heilige kunst die alleen maar als gunst wordt geleerd op de leerschool van de Heilige Geest om na het planten en natmaken de vrucht aan de Heere over te geven.

Er wordt niet slechts in dit verband een heilige terughoudendheid van ambtsdragers gevraagd, maar ook van ouders en grootouders. Het is een grote en aan te bevelen zaak als (groot) ouders met hun (klein)kinderen in gesprek gaan over het afleggen van belijdenis. In de praktijk blijkt iedere keer weer dat er niet of nauwelijks geestelijke gesprekken tussen de diverse generaties worden gevoerd. Dat is niet goed. In die zin is het wel goed als (groot)ouders uit bewogenheid met de geestelijke staat en stand van hun (klein)kinderen het doen van belijdenis ter sprake brengen. Maar laten zij dit dan op een voorzichtige en pastorale wijze en niet in de minste mate dwingend doen. Het schermen met een argument als: 'Zolang jij geen belijdenis doet, ben ik op grond van de belofte die ik als ouder bij jouw doop heb gedaan, nog steeds voor jou verantwoordelijk' is strijdig met het liefdeskarakter van de geloofsblijdenis. Laten (groot)ouders in dit opzicht bewogen en terughoudend zijn.

Gezien het geestelijke karakter van het belijdenis doen is het uiterst belangrijk dat er ieder jaar voorafgaande aan het catechisatieseizoen en gelijktijdig met de oproep tot het volgen van belijdeniscatechese een preek wordt gehouden waarin aan de hand van de Heilige Schrift wordt ingegaan op het karakter en de inhoud van het afleggen van geloofsblijdenis. Verder is het onmisbaar dat de catechiseermeester aan het begin van het seizoen een persoonlijk gesprek heeft met elke catechisant die zich voor de belijdeniscatechese heeft gemeld. In dat gesprek vraagt hij op pastorale wijze naar de motieven en de motivatie. Indien er geen uiterlijke bezwaren zoals ontrouwe kerkgang, wereldse leefwijze enzovoorts zijn, mag iedereen de belijdeniscatechese volgen, ongeacht of men werkelijk belijdenis wil doen of niet. Wel dient reeds vooraf duidelijk gesteld te worden dat er op grond van de Bijbel geen /eerbelijdenis, maar geloofsblijdenis vereist is.

Zaak van kennis

Het aangehaalde voorbeeld van die jonge vrouw die geloofsblijdenis wilde afleggen, maar dat niet meer kon omdat zij reeds leerbelijdenis had gedaan, laat zien hoe gewichtig en onmisbaar een degelijke kennis van de gereformeerde leer is. Zij wist van zichzelf dat zij slechts een minimale kennis bezat en hunkerde naar verdieping en verbreding. Op grond van bijvoorbeeld Deuteronomium 6:6-9 en Mattheüs 28:19 is het voluit bijbels om in contrast met het huidige - zelfs reformatorische - onderwijs

aan te sturen op kennisoverdracht. Uiteraard moet rekening worden gehouden met de intellectuele capaciteit van iedere catechisant, maar in het algemeen mag van de belijdeniscatechisanten worden verwacht dat zij gedurende iedere week een aantal uren bezig zijn met de stof. Als iedereen dit wel over heeft voor het verkrijgen van een rijbewijs, is het dan te veel gevraagd voor geloofsbelijdenis? Wanneer een catechisant klaagt over de hoeveelheid stof, zij dat een reden om tussentijds een gesprek van hart tot hart te hebben waarin het eerste gesprek vooraf dunnetjes over wordt gedaan.

Belijdeniscatechese is ervoor om een gedegen inzicht in de gereformeerde leer te krijgen. Om enige zaken te noemen: de werken van God in de eeuwigheid en in de tijd, het verschil tussen de erfschuld en de erfsmet, de onmededeelbare en de mededeelbare eigenschappen van God, het werken het genadeverbond, de tweenaturenleer van Christus, Zijn weldaden in dit leven en na dit leven, de wedergeboorte, vierderlei geloof, de zichtbare en de onzichtbare kerk enzovoorts. Het is belangrijk dat men die inzichten kan staven met Bijbelse gegevens. Tevens is het dienstig dat in relatie tot dogmatische gegevens allerlei ethische zaken aan de orde worden gesteld. Verder behoort tot het niveau van de belijdeniscatechese ook fundamentele kennis van de kerkgeschiedenis. Bovendien is het onmisbaar te weten hoe een gemeente is gestructureerd en hoe het kerkverband bovenplaatselijk is georganiseerd. Tot slot hoort een belijdeniscatechisant te weten wat de plichten en de rechten van een belijdend lidmaat zijn.

Gezien de hoeveelheid stof is het helemaal geen onzinnig idee om de gebruikelijke huidige termijn van de belijdeniscatechese van één winterseizoen uit te breiden tot twee winterseizoenen. De catechisanten hebben dan de mogelijkheid om meer ontspannen met de leerstof bezig te zijn en er is meer gelegenheid om de stof te repeteren.

De keuze van een leerboek of een lesmethode hangt vanzelfsprekend voor een groot gedeelte van de persoonlijke voorkeur van de catechiseermeester af. Toch doet deze er goed aan die keuze van meet af goed af te stemmen op de kerkenraad. Zelf ben ik er op grond van een ruim veertigjarige ervaring een sterke voorstander van om een dusdanig leerboek of -methode te kiezen waarbij de catechisanten thuis vragen moeten maken. Eigen onderzoek bepaalt veel meer bij de stof dan uitsluitend uit het hoofd leren. Bovendien bevordert dat het proces van onthouden. Met het oog op dit laatste is het nuttig de stof eerst in delen te repeteren en vervolgens - al dan niet met een tussenstap - in zijn geheel.

De belijdeniscatechese is een uiterst geschikt middel om met de catechisanten in gesprek over de preken te raken. Met name de stof van de leerdiensten kan het een goed onderwerp van gesprek zijn.

Zaak van bevinding

Zoals uit het voorgaande naar voren is gekomen, waren de nadere reformatoren en veel piëtisten in navolging van de Synode van Dordrecht van mening dat de belijdeniscatechese ook een gelegenheid bij uitstek was om van hart tot hart over bevindelijke zaken van gedachten te wisselen. Op die catechisatie behoorde niet alleen de kennis van het hoofd, maar ook de bevindelijke kennis van het hart aan de orde te komen. Dit is een aspect dat niet alleen noodzakelijk, maar ook erg aantrekkelijk is. Als dat er mag zijn, wijkt iedere gedachte aan schoolse studie voor de beleving van geestelijke intimiteit. Er heerst dan een sfeer van vertrouwen, die ervoor zorgt dat de catechisanten steeds uitzien naar de volgende bijeenkomst.

De catechiseermeester moet het gesprek van hart tot hart als een belangrijke doelstelling van de belijdeniscatechese hebben. Of hier veel van terecht komt, hangt in

de praktijk gewoonlijk van de samenstelling van de groep af. Maar als vanaf het begin het uitgangspunt is dat belijdeniscatechisatie een zaak van het hart is, zal de bevindelijke dimensie zich vanzelf openbaren. Praktisch gezien is het mijn ervaring dat het met het oog op dit aspect verstandig is om wel een aanvangstijd van iedere belijdeniscatechisatiebijeenkomst vast te stellen, maar de eindtijd open te laten. Er is niets zo frustrerend als dat wanneer een gesprek een persoonlijk bevindelijk karakter krijgt, dat om des tijds wille moet worden afgebroken.

Mij is niet onbekend dat er in de praktijk heel weinig van de kennis aan bod komt. Groepen zijn daarvoor te groot en slechts een enkele catechisant heeft er iets mee op. Dat is voor mij juist aanleiding en reden om te stellen dat de belijdeniscatechese in de eerste plaats een zaak van het hart dient te zijn. Dan selecteert het een en ander zich vanzelf uit.

Als mensen op belijdeniscatechisatie een goede ervaring met gesprekken van hart tot hart hebben opgedaan, ziet men in de praktijk dat zij ook na het afleggen van hun geloofsbelijdenis behoefte aan een bevindelijke vervolgcatechese hebben. Het zou heel wat zijn als op deze wijze het gezelschapsleven van eertijds weer nieuw leven ingeblazen zou mogen worden.

Zaak van Avondmaal

Als we het belijdenis doen echt bijbels willen belichten en het willen stellen zoals het bij ons geestelijk voorgeslacht tot in de achttiende eeuw in het algemeen en daarna nog bij een groot gedeelte daarvan functioneerde, dan mogen wij het absoluut niet als een aangelegenheid op zichzelf zien. In de Bijbel was de belijdenis de toegang tot de volwassendoop. Bij onze vaders was zij dat ook. Een in de praktijk oneindig veel meer voorkomende zaak was het dat belijdenis de weg tot het Avondmaal opende. Wie tot de heilige tafel des Heeren wilde naderen, moest vooraf onderwezen en onderzocht worden en aansluitend belijdenis van het geloof afleggen. Pas dan kon men toetreden tot de dis des verbonds. Iedere vorm van zelfstandigheid ontbrak oorspronkelijk aan de gebeurtenis van het afleggen van geloofsbelijdenis.

Tegenwoordig is de directe gerichtheid op het Avondmaal in de rechterflank van de gereformeerde gezindte zo goed als verdwenen. Wie die daarin handhaaft wordt bij voorbaat voor verdacht gehouden. Willen wij echter het naamkaartje waarmee wij zo graag koketteren, namelijk dat wij als reformatische christenen bijbels zijn, waarmaken, dan zal er een geduchte omslag in ons denken moeten plaatsvinden. Mijns inziens moet met name in de prediking en de catechese de gemeente voorgehouden worden dat de geloofsbelijdenis niet op zichzelf staat en geen zelfstandige betekenis heeft, maar dat zij enkel en alleen op het Avondmaal is gericht. In het voorafgaande gesprek dat met iedere belijdeniscatechisant door de predikant dient gevoerd te worden, moet dit nadrukkelijk aan de orde komen. Er moet immers in alle eerlijkheid met belijdeniscatechanten worden omgegaan. Het mag niet zo zijn dat zij pas aan het eind van de belijdeniscatechese óf gezamenlijk óf individueel dit te horen krijgen.

In de praktijk krijgt een predikant die dit stelt en praktiseert veelal de kerkenraad en de gemeente tegen. Soms gebeurt dit openlijk, soms ook bedekt. Dan stemmen de mannenbroeders bijvoorbeeld op huisbezoek in met het inzicht van gemeenteleden dat het afleggen van geloofsbelijdenis toch niet zo serieus genomen moet worden. Op de vraag waarom de mannenbroeders zich dan niet op dit punt tegen hun herder en leraar keren, antwoorden zij gewoonlijk dat zij dat niet vinden passen, want het inzicht van de predikant bevat geen ketterij. Of zij zich dat dan bewust zijn of niet, maar impliciet geven zij daarmee hun eigen ongelijk te kennen. Veelal wordt er dan als pleister op de

wonde de opmerking gemaakt dat de dominee toch wel een keer weg zal gaan en dat een opvolger er waarschijnlijk weer heel anders over denkt. Het zijn dit soort dingen die de rechterflank van de gereformeerde gezindte zo kwetsbaar maken, zowel in de richting van de eigen jeugd als ook in die van de buitenwacht.

Zaak van onderzoek

In nauwe aansluiting op het verleden dient er onderzoek naar de leefwijze, de vergaarde kennis en de kennisse gedaan te worden. Dit is een taak die op de schouders van de predikant en de ouderlingen rust. Het onderzoek naar de handel en wandel kan vooraf geschieden. Zodra bekend is wie de belijdeniscatechisatie gaan volgen, brengt de catechiseermeester hun namen ter kennis van het consistorie en geeft hij ook inzicht in de redenen waarom zij die catechese willen volgen. Betreft het een kleine en overzichtelijke gemeente, dan weten de mannenbroeders direct of het personen zijn op wie uiterlijk niets aan te merken is. In het geval van een grote gemeente is het zinvol om onverwijld een onderzoek naar de handel en wandel van de catechisanten in te stellen.

Op de aannemingsavond kan het onderzoek naar kennis en kennisse plaatsvinden. Zelf deel ik zo'n avond altijd in twee gedeelten in. Na de opening verdeel ik de ouderlingen en de catechisanten in groepjes. Deze moeten dan naar aanleiding van een gelezen Schriftgedeelte allerlei vragen omtrent de geleerde stof beantwoorden. Vervolgens worden de antwoorden plenair behandeld. Na de koffiepauze komt het tweede deel, waarin de ouderlingen de catechisanten bevragen op hun motieven en motivatie om belijdenis te willen doen. Dit is een bij uitstek geschikte gelegenheid dat de kennisse ter sprake kan komen en dat er een geestelijke ontmoeting tussen de ouderlingen en de catechisanten kan plaatsvinden.

Zoals uit het overzicht van de publicaties over het doen van belijdenis in de rechterflank van de gereformeerde gezindte is gebleken, bestaat er een aanzienlijke huiver voor en zelfs weerstand tegen het onderzoek naar het geestelijke leven van de catechisanten. De ene auteur schrijft de andere na dat dit Labadistisch zou zijn. Dit is evenwel ten onrechte. Labadistisch is dat een predikant een oordeel over het geestelijke leven uitspreekt. Onderzoek doen is principieel iets anders dan een oordeel vellen. Piëtistisch en nader-reformatorisch is dat uit pastorale bewogenheid een onderzoek naar het bevindelijke leven van de catechisanten die voornemens zijn belijdenis des geloofs af te leggen, wordt ingesteld. Vanzelfsprekend is het hierbij de toon die de muziek maakt.

Zaak van zelfonderzoek

Het onderzoek dat bij het afleggen van geloofsbelijdenis een vereiste is, kent een ambtelijke en een persoonlijke kant. De ambtelijke is in de vorige paragraaf ter sprake gebracht. Nu resteert het persoonlijke zelfonderzoek van degene die belijdenis van zijn geloof wil doen.

Hoe belangrijk en noodzakelijk het ook is dat de wacht ambtelijk bij de bewuste ingang in de gemeente betrokken wordt, het ambtelijke onderzoek zal nooit kunnen verhinderen dat mensen die zichzelf bedriegen en zelfs huichelaars zijn, Gods Naam

234

openlijk belijden. Ook in dit opzicht blijft het in deze bedeling slechts ten dele. Deze constatering is een reden te meer om het belang van het geestelijke zelfonderzoek te poneren. Uiteindelijk is iemand die het heiligste jawoord van zijn leven openlijk in Gods huis en voor Gods gemeente uitspreekt zelf hiervoor verantwoordelijk. Deze verantwoordelijkheid houdt, als de belijdenis niet van harte geschiedt, de eeuwige

rampzaligheid in. Een jawoord in de kerk en voor de gemeente Gods heeft het gewicht van een eed. Wie meineed pleegt voor Gods aangezicht met een beroep op diezelfde God zal erachter komen wat de rechtvaardige toorn van God behelst.

Deze ernst noopt tot een diepgaand geestelijk zelfonderzoek. Weet ik van een sterven aan mijzelf en van een overgaan in Christus? Zijn mij de zonden bitter omdat ze de Heere en Zijn Gezalfde de grootste smaadheid aandoen als maar kan? Ken ik een droefheid naar God die een onberouwelijke bekering tot zaligheid werkt? Heb ik bevindelijk de zoetheid en vreugde mogen smaken die het deel worden van hen die in Christus overgaan? Is Christus mij nu echt alles? Heb ik buiten Hem geen leven? Is het mijn hartelijke begeerte om de Drie-enige God ter eer te leven, om niet meer te doen wat ik zelf wil, maar dat mijn enige verlangen is te vragen: Heere, wat wilt Gij dat ik doen zal? Mag ik bevindelijk enige kennis hebben van wat het volgen van het Lam inhoudt?

Wie geestelijke werkzaamheden met dit zelfonderzoek kent, weet dat het vaak daarin uitmondt dat de ziel moet uitroepen: 'Ik geloof, Heere, kom mijn ongelovigheid te hulp' (Markus 9:24b). Moed wordt zo iemand toegevoegd als hij op zijn hart gebonden krijgt: 'Maar op dezen zal Ik zien, op den arme en verslagene van geest en die voor Mijn woord beeft' (Jesaja 66:213).

Zelfonderzoek is een kenmerk van het ware. Zelfbedriegers en huichelaars hebben een hekel aan zelfonderzoek. Dat veront-
235

rust hen. Ware gelovigen daarentegen weten van de arglistigheid en de dodelijkheid van hun eigen hart. Zij zijn benauwd voor zelfbedrog en zijn daarom verlegen om zekerheid die in de weg van het zelfonderzoek verkregen wordt. 'Onderzoekt uzelfven of gij in het geloof zijt, beproeft uzelfven' (2 Korinthe 13:5a).

Zaak van God

Het is onbetwistbaar dat het feit dat iemand het sacrament van de Doop heeft ontvangen religieuze verplichten schept. Adeldom verplicht immers? Toch wringt er in deze redenering iets. Plicht is een zaak van de mens. Inderdaad moet het onbestaanbaar zijn dat een mens onbekeerd blijft en geen belijdenis doet. Maar gaat het bij het belijdenis doen niet veel meer om God en wat Hij doet? Als de Heere Jezus in Johannes 21 tot driemaal toe aan Petrus vraagt of deze Hem liefheeft, antwoordt Petrus alle drie de keren met 'Gij weet dat ik U liefheb.' Dit antwoord houdt meer in dan dat de Heere Jezus ervan op de hoogte is dat Zijn discipel Hem liefheeft. Het betekent ten diepste dat Petrus zijn Meester erop wijst dat Deze toch Zelf de liefde in zijn hart heeft gewerkt. Met andere woorden, op de vraag of hij zijn Meester liefheeft, verwijst Petrus niet naar zijn liefde, maar naar de voorafgaande en voorafblijvende liefdeswerking van Christus, die bij Petrus de liefde heeft opgewekt. Eigenlijk zegt Petrus tegen Christus dat Deze de liefde in zijn hart heeft gewerkt en dat die liefde als een goddelijke werking niet ongedaan gemaakt kan worden. In feite fundeert Petrus zijn positieve antwoord volledig op Christus.

Als iemand belijdenis doet omdat hij voelt dat God het waard is, dan is dat niet van dezelfde orde als het antwoord van Petrus. Zo iemand zal nooit met Petrus op de Heere Zelf terug kunnen vallen. Wie op de rechte wijze geloofsbelijdenis mag doen, zal dit wel kunnen, omdat hij altijd zal getuigen: 'Niet ik heb de Heere

236 gezocht, maar Hij heeft mij gezocht; niet ik heb Hem gevonden, maar Hij heeft mij gevonden.' Geloof en liefde zijn voorkomende gaven van God Wie dan beleeft dat hij in alles schuldig staat tegenover de Here en Diens gramschap dubbel waardig is, zal de verwondering van Hagar uit Genesis 16:13 kennen: 'Heb ik ook hier gezien naar Dien Die mij aanziet?'

Voor wie de drang om de Naam des Heeren te belijden als een goddelijk merk mag ervaren, doen de schroom en eigen onmogelijkheden er niet meer toe. Als God werkt, wie zal het dan keren? In zo'n geval geen belijdenis afleggen zou hetzelfde zijn als tegen God ingaan. Dat durft en wil zo'n mens absoluut niet meer. Dat heeft hij al lang genoeg gedaan. Dan mag er een inwilliging van het verbond plaatsvinden, omdat het niet anders meer kan, omdat de Heere er Zelf achter zit.

Nog in een tweede opzicht is belijdenis afleggen een zaak van God. Het is al even aangestipt dat tegen de visie dat het bij belijdenis om een waar geloof moet gaan, nogal eens wordt ingebracht dat er dan maar weinig mensen belijdenis kunnen doen. Dat is kerkelijk onverantwoord, want een gemeente moet toch leden hebben? Voor velen is de kous hiermee af Ik hoop echter dat de Heere dan deze kous in duizend stukjes knipt, want achter zo'n redenering zit een aantal goddeloosheden verborgen.

In de eerste plaats is dat de goddeloosheid van het klein en gering van God denken. De Heere geeft de genademiddelen nog wel, Hij laat ons nog wel Zijn Woord en de kerkgang, Hij heeft zelfs Zijn Heilige Geest met Pinksteren uitgestort, Die Hij nog nooit evenals Zijn Zoon teruggenomen heeft in de hemel, maar wij moeten maar niet veel daarvan verwachten. Het zal een wonder zijn als er nog mensen echt bekeerd en wedergeboren worden.

Wat hierop te antwoorden? Het zal inderdaad een wonder zijn als er mensen tot geloof worden gebracht. Maar dit is nog

237

zachtjes uitgedrukt. Het zal een wonder wezen als er één mens in waarheid toegebracht zal worden tot die schare die eenmaal zalig zal worden. Vanuit de mens gezien is het totaal onmogelijk en vanuit God gezien is er de welverdiende straf. En nochtans zullen 'doden horen de stem des Zoons Gods, en die ze gehoord hebben, zullen leven' (Johannes 5:25). In Jesaja 55:10-11 luidt de profetie: 'Want gelijk de regen en de sneeuw van de hemel nederdaalt en derwaarts niet wederkeert, maar doorvochtigt de aarde en maakt dat zij voortbrengt en uitspruikt, en zaad geeft den zaaier en brood den eter; alzo zal Mijn Woord, dat uit Mijn mond uitgaat, ook zijn, het zal niet ledig tot Mij wederkeren; maar het zal doen hetgeen dat Mij behaagt, en het zal voorspoedig zijn in hetgeen waartoe Ik het zend.' Met het oog hierop is het goddeloos om weinig verwachting van de Heere te hebben. Wij zijn het niet waard dat Hij het doet, wij hebben dat verzondigd, maar het is Zijn eigen belofte dat hij het nochtans wil doen. Dit in twijfel trekken is Hem het grootste onrecht aandoen dat maar kan.

In de tweede plaats is de argumentatie dat een gemeente toch leden moet hebben een goddeloze denkwijze, omdat men zich dan neerlegt bij zijn onbekeerde staat en daarin nog rust vindt ook. Wie als kerkganger echter nog onverzoend is, verhardt zich tegen het Woord in. Die maakt zich schuldig aan het verachten en vertreden van het bloed des Nieuwen Testaments. Ongeloof is de grootste zonde. Zo iemand zou de smart moeten kennen dat hij zo hard is, dat hij zijn schuld nog niet heeft ingeleefd en die de Heere nog niet in oprechtheid heeft beleden, en dat hij niet echt verlegen zit om een schuldovernemende Borg.

In de derde plaats is het goddeloos omdat de kerk in deze beschouwing als een maatschappelijke vereniging of eigenlijk als nog veel minder wordt gezien. Een damvereniging bestaat bij de gratie van leden, maar wel van leden die trouw meedoen.

238 Een kerkelijke gemeente die grotendeels uit onbekeerde leden bestaat, kan toch geen levende gemeente worden genoemd, want zij bestaat voornamelijk uit kunstleden. Het slot van antwoord 54 van de Heidelbergse Catechismus is in dit

opzicht glashelder: 'en dat ik daarvan een levend lidmaat ben en eeuwig zal blijven.' Een gemeente die naar Gods Naam is genoemd, maar waarin de kennis Gods veelal ontbreekt, is haar naam toch niet waard? De gedachte dat een flink aantal onbegenadigde mensen ervoor moet zorgen dat een gemeente in stand wordt gehouden, gaat er kennelijk vanuit dat de kerk mensenwerk is. Maar wij belijden toch dat de kerk Gods werk is? De kerk en een gemeente zijn te heilig dan dat mensen met hun ongewijde vingers en handen daaraan mogen zitten. De geschiedenis van Uza en de ark uit 2 Samuël 6 moet in dit opzicht een baken in zee zijn.

Maar als er nu echt weinig mannelijke belijdende leden in een gemeente overblijven? Wat dan? In elk geval niet met vlees en bloed te rade gaan. Van de Free Presbyterian Church in Schotland is uit het verleden bekend dat als er een jaar geen mensen waren die geloofsbelijdenis konden afleggen, er dan door de gemeente een boetebededag werd gehouden, waarin men zich vernederde voor het aangezicht des Heeren en God van de hemel smeekte om geestelijke vrucht op de prediking. Dat lijkt mij een bijbelse weg. Dit is verre te prefereren boven een toelaten van ongeestelijke leden. Die gaan op den duur posities in de gemeente innemen, die komen op een gegeven moment in de kerkenraad, die gaan op huisbezoek en moeten dan een Koning aanprijzen Die ze zelf met hun hart niet kennen en liefhebben. Met het oog hierop ben ik er heilig van overtuigd dat een gemeente beter om geestelijke (kerkenraads)leden verlegen kan zitten dan met ongeestelijke (kerkenraads)leden verlegen te zitten. In de praktijk zal het dan zeker nood worden. Maar liever in de nood, dan van de nood een

239

deugd te maken en willens en wetens tegen Gods Woord en het getuigenis en de praktijk van onze geestelijke vaders in te gaan.

Zaak van reformatie

Het uitgangspunt van het nu volgende is niet dat ik denk dat je een volmaakte situatie in een gemeente of een kerk kunt krijgen. Sinds de zondeval blijft al het menselijke onvolkomen en met zonden bevuurd. Het is echter wel de roeping voor ieder persoonlijk, een gemeente en een kerk, om in overeenstemming met Paulus te jagen naar de volmaaktheid. Dit streven vraagt om herstel van wat vervallen is. Anders gezegd, er is een reformatie nodig. Gezien de blijvende onvolkomenheid en gebrokenheid dient deze reformatie ook een chronisch karakter te hebben: de Gereformeerde Kerk moet steeds opnieuw worden gereformeerd.

Dit laatste houdt voor het gemeentelijke leven onder andere in dat de wacht betrokken zal moeten worden bij de ingang van de gemeente, opdat veel ongeestelijkheid geweerd worde. Uiteraard kunnen en mogen een predikant en kerkenraad geen oordeel vellen over de geestelijke staat van personen die belijdenis des geloofs willen afleggen. Dat zou labadistisch en sectarisch zijn. Dat betekent evenwel niet dat beide, predikant en kerkenraad, mensen niet met alle klem voor moeten houden dat er bijbels gezien uitsluitend belijdenis van een oprecht geloof afgelegd mag worden. Dat deze bijbelse eis mensen in de knel kan brengen, is duidelijk, maar is ook niet ongewenst. Immers, het valt te vrezen dat zij die belijdenis doen zonder aanvechtingen en zielenstrijd, vreemd zijn aan het leven der genade. Vanzelfsprekend het belangrijkste jawoord uit je leven uitspreken wijst op een menselijke oorsprong en een menselijk gehalte. Vroeger werd in dit verband wel het beeld van de vrachtschepen uit de zeventiende eeuw gebruikt. Als een schip hoog op het water lag, werd het niet aangevallen door kapers.

240

Maar als het diep in het water lag, vloegen kapers als vliegen op de stroop af, omdat ze dan wisten dat het ruim met een kostbare lading was gevuld. Als iemand oppervlakkig

belijdenis aflegt, doet de duivel geen enkele moeite, maar als iemand het oprecht mag doen, dan laat de tegenstander van God zo iemand niet gaan, maar vliegt hem aan.

Een aantal besproken auteurs maakt de denkfout dat zij het vragen naar bekering en bevinding identificeren met het labadistische beoordelen daarvan. Dat zijn echter twee verschillende zaken. Met het vragen naar oprechtheid zijn de eer van de Heere en het welzijn van de desbetreffende persoon alsmede dat van de gemeente gemoeid. Daar is niet alleen niets mis mee, maar is zelfs om de genoemde redenen een geboden zaak.

Wanneer de wacht bij de ingang in de gemeente op een consciëntieuze wijze wordt betrokken, heeft dat veel positieve effecten op de gemeente. De avondmaalstafel loopt in zo'n geval niet vol met allerlei godsdienstige en wellicht vrome mensen, die als hun op de man of vrouw af wordt gevraagd wat de Heere aan hun ziel gedaan heeft, het zwijgen ertoe doen en in veel gevallen zich nog verongelijkt voelen ook.

Een tweede gevolg is dat kerkenraden niet bemand kunnen worden met belijdende leden die op huisbezoek en in pastorale gesprekken het niveau van het gesprek oppervlakkig houden, omdat ze zelf vreemd zijn aan de geestelijke gangen die de Heere met Zijn volk en kinderen houdt. Zij zijn ambtsdragers die als het Avondmaal wordt bediend in de ouderlingenof diakenenbank blijven zitten, maar die als het op zakelijke aangelegenheden aankomt, zich gezag in de gemeente hebben verworven. Maar wat is inzicht, expertise en goedwillendheid waard als de Geest erin ontbreekt? Dan is het de menselijke geest, maar niet de Heilige Geest.

241

Als er belijdenis van een levend geloof gedaan mag worden, is er ook een door de Geest gewerkte innerlijke drang om in het midden van de maatschappij voor de Heere uit te komen en om vrijmoedig tegenover wereldlingen Zijn Naam te belijden. Bovendien zullen zulke belijdende leden in het midden van de gemeente een liefelijke geur van Christus verspreiden en zo voor anderen voorbeelden van godzaligheid zijn. Voor jongeren zullen zij aantrekkelijke identificatiefiguren vormen.

Ook in een ander opzicht zal het van ganser harte belijden van de Heere Jezus heilzaam werken. Nu worden belijdend lid zijn en onbekeerd zijn, belijdend lid zijn en geen deel aan Christus hebben, niet als elkaar uitsluitende zaken gezien, maar ze worden als een eenheid opgevat. In feite wordt de geloofsbelijdenis dan gevuld met een negatieve lading. Geen wonder dat in zulke gemeenten het veelal de dood in de pot is en dat de jeugd zich eerder afgeschrikt van dan aangetrokken tot de dienst des Heeren voelt. Als belijdende leden echter mogen weten wat de Heere aan hun ziel en in hun leven zaligmakend heeft gedaan en dit in hun levensuitingen uitkomt, dan heeft dat een jaloersmakende uitwerking op anderen, zeker ook op de jeugd. Is het niet ons aller roeping naar zo'n gemeente te staan?

Reformatie van het belijdenis doen biedt ten slotte in tweeërlei opzicht toekomstperspectief. In de eerste plaats in evangelisatorisch opzicht. Wij leven in een tijd en een maatschappij waarin er niet alleen steeds minder kennis van de Bijbel is, maar waarin de tegenstand tegen de bijbelse boodschap gedurig aanzwelt. Er zou in dit verband veel te noemen zijn, maar ik beperk mij tot één onderwerp als voorbeeld, de dag des Heeren. Velen uit onze gemeenten worden er reeds mee geconfronteerd dat hun werkgever hen dringt of zelfs wil dwingen tot het verrichten van onnodige beroepswerkzaamheden op Gods dag of dat men als

242 werkgever een aantrekkelijke klus kan krijgen, waarbij echter wel de opstandingsdag van Christus gemoeid is. Wie daar nog niet mee te maken heeft gekregen, loopt in toenemende mate de kans om in de (naaste) toekomst hier wel tegen aan te lopen. En wat dan? Indien wij /eerbelijdenis of op een oppervlakkige wijze zogenaamd geloofsbelijdenis hebben afgelegd, zullen wij het dan al heel wat

vinden als wij zo standvastig zijn dat wij dan reageren door te zeggen dat wij principieel tegen nodeloze arbeid op Gods dag zijn en dat wij zelfs bereid zijn om eventueel ontslag of het mislopen van een order daarvoor over te hebben. Wie evenwel op een bijbelse wijze geloofsbelijdenis heeft mogen doen, zal veel eerder zich gedrongen voelen om het niet te laten bij wat zojuist is geschreven, maar om vanuit zijn hart dat toe te lichten en de ander te laten voelen dat de Heere de eerste plaats in ons hart en leven inneemt en dat geld en goed nooit opwegen tegen de heerlijkheid van Hem en Zijn gunst. Als er dan op een persoonlijke, existentiële en bevindelijke wijze een getuigenis mag klinken, zal dat heel anders overkomen dan dat wij het doen op de geschetste wijze. Dan zal een werkgever of een collega-zakenman het verschil merken tussen een moslim, die uit wettische motieven niet tegen de regels van zijn godsdienst in wil gaan, en een christen die het de apostelen in Handelingen 4:zo door genade na kan zeggen: 'Want wij kunnen niet laten te spreken hetgeen wij gezien en gehoord hebben.' Hiervoor is de genadige bediening van de Heilige Geest nodig, want een kind van God zal dit nooit op eigen houtje kunnen en durven. In dit verband is het voorbeeld van Petrus die ondanks zijn tegengestelde eigen gedachten en grootspraak zijn Meester verloochende, veelzeggend genoeg.

In de tweede plaats bereidt reformatie van het belijdenis doen voor op de toekomst van verdrukking, vervolging en martelaarschap. Ook al willen wij er geen van allen aan, in de toekomst zal

243

ook voor ons in Nederland de tegenstand evolueren tot verdrukking en vervolging, met als uiterste consequentie de dood om het Woord Gods en om de getuigenis van Jezus Christus. De zekerheid hiervan ligt in het Woord van Christus Zelf: 'Een dienstknecht is niet meerder dan zijn heer. Indien zij Mij vervolgd hebben, zij zullen ook u vervolgen' (Johannes 15:20) en 'Alsdan zullen zij u overleveren in verdrukking en zullen u doden' (Mattheüs 24:9a). Dit Woord wordt bevestigd door de bijna wereldwijde vervolging van christenen op dit moment om ons heen. Op de meest afschuwelijke wijze worden door met name moslims christenen gemarteld en afgeslacht. Hoe lang zal het duren voordat ook wij in Nederland daarvan het een en ander zullen gaan merken?

Als het er dan op aan gaat komen en wij worden voor de keus gesteld: (Sf Allah erkennen, óf onze keel wordt doorgesneden? Zal dan iemand die /eerbelijdenis heeft afgelegd, staande blijven of zal dan iemand die heeft mogen getuigen dat de liefde Gods in Christus hem heeft overmocht, met de apostel Paulus niet alleen kunnen zeggen, maar ook in praktijk brengen: 'Want ik ben verzekerd dat noch dood noch leven, noch engelen noch overheden noch machten, noch tegenwoordige noch toekomstige dingen, noch hoogte noch diepte, noch enig ander schepsel ons zal kunnen scheiden van de liefde Gods, welke is in Christus Jezus, onzen Heere.' Aan Petrus kunnen wij zien dat geen onverzoend mens, maar ook geen verzoend mens staande blijft in de ure van de uiterste beproeving. Toch is er één doorslaggevend verschil: een verzoend mens ligt in Christus voor Gods aangezicht vast en veilig. Waar zo iemand geen kracht heeft in zichzelf, zal hij kracht ontvangen van Hem Die Hem heeft gekocht met de dure prijs van Zijn dierbaar hartenbloed en Die nooit één der Zijnen uit Zijn doorboorde Middelaarshanden zal laten vallen. Dat is de troost in alle nood en dood hun toegezegd die ervan mogen weten

244 en dat eenmaal hebben mogen belijden: Wij hebben Hem lief, omdat Hij ons eerst liefgehad heeft.' Dan mag geloofd en ingeleefd worden: 'Ik zal u niet begeven en Ik zal u niet verlaten. Zodat wij vrijmoediglijk durven zeggen: De Heere is mij een Helper, en ik zal niet vrezen wat mij een mens zal doen' (Hebreeën 13:5b-6).

In die ure zullen de gedachten, indien er tenminste tijd en gelegenheid voor is, teruggaan naar de ure waarin het jawoord voor Gods aangezicht werd uitgesproken. In het Griekse woord voor 'belijden' zit ons woord 'martelaar'. Wie in waarheid zijn belijdenis mag uitspreken, voelt dat het wel eens zo ver kan komen, dat hij die belijdenis met zijn bloed en leven moet verzegelen. Dat maakt het jawoord in die heilige ure zo verheven. Dat doet de belijder op dat moment zo diep afhankelijk zijn. Dan mag in het aangezicht van de vervolging en zelfs de (martel)dood stil gebeden worden: 'Heere, ik ben toen niet aan het werk geweest, maar Gij was het Die mij U deed belijden. Zou U het dan nu weer willen zijn Die mij bereid en willig maakt om U te belijden door te lijden? Zou U Uw kracht in mijne zwakheid willen volbrengen?'

Zaak van heiligheid

Wie in navolging van de Heilige Schrift en van ons godzalige voorgeslacht niet licht over het afleggen van geloofsbelijdenis denkt en dat verbindt aan de kennis van Christus, zal ook voelen dat die gebeurtenis doortrokken behoort te zijn van de heiligheid die Christus kenmerkt(e). Ook op Hem is van toepassing wat in Leviticus 19:2 staat: 'Gij zult heilig zijn, want Ik, de HEERE, uw God, ben heilig!' Het is niet voor niets dat de gereformeerde dogmatiek er de nadruk op legt dat de heiligmaking direct op de rechtvaardigmaking volgt en daarmee onlosmakelijk verbonden is. De Nadere Reformatie trekt dit accent tot in het uiterste door, door te stellen dat de heiligmaking de toetssteen van de rechtvaardigmaking is. Zij gaat daarin echter geen ander spoor dan dat van de grootste Profeet en Leraar Christus Zelf, Die in Mattheüs 7:18-20 leert: 'Een goede boom kan geen kwade vruchten voortbrengen, noch een kwade boom goede vruchten voortbrengen. Een iedere boom die geen goede vrucht voortbrengt, wordt uitgehouwen en in het vuur geworpen. Zo zult gij dan dezelve aan hun vruchten kennen.'

Zoals de geestelijke wacht bij de openbare belijdenis des geloofs als toegangspoort tot het belijdend lidmaatschap van de gemeente betrokken dient te worden, zo moet ook bij het allereerste begin van de belijdeniscatechese dit gedaan worden. Praktisch betekent dit dat de predikant als dit nodig is in elk geval de volgende zaken concreet bespreekt met de aanstaande belijdeniscatechisant: kerkgang, haardracht, kleding, make-up, televisie, open internet en dergelijke. De bedoeling hiervan is bepaald niet om wetticisme of farizeïsme te kweken, maar om eenvoudig te gehoorzamen aan het gebod van de grote Meester. Wie slechts één keer per zondag naar de kerk gaat, terwijl hij twee keer kan, moet te horen krijgen dat halve liefde geen liefde is en dat hij derhalve niet tot de belijdeniscatechese toegelaten kan worden. Wie als vrouw of meisje tegen 1 Korinthe 11 in er geen bezwaar in ziet om kort haar te dragen, of als man of jongen lang haar te hebben, mag niet door een kerkenraad tot de belijdeniscatechisatie worden toegelaten.

Ditzelfde geldt voor personen die zich werelds, uitdagend en aanstootgevend kleden. Idem dito voor met name het vrouwelijke geslacht als dit niet tevreden is met het uiterlijk dat hun Schepper hun heeft gegeven, maar zich opdoft met lippenstift, oogschaduw, nagellak en dergelijke. Een televisie brengt de wereld in huis en is daarom strijdig met de heiligheid van Christus. Dit geldt nog zo veel te meer van open internet en allerlei films.

De praktijk heeft mij geleerd dat zulke concrete zaken eerlijk in een gemeentegids vermeld moeten worden en op een gemeenteavond besproken dienen te worden. Dan kan niemand zeggen dat hij er niet van af wist. Bovendien moeten dit soort zaken met belijdeniscatechisanten persoonlijk voordat de catechese begint besproken worden. Zij moeten er niet pas aan het eind van de catechese mee worden geconfronteerd. Eigenlijk is het triest als een predikant dit soort zaken ter sprake zou moeten brengen.

Zij zouden niet eens in een Bijbelse gemeente voor mogen komen. Wie zulke dingen niet in zijn gemeente gewend is, zal zich daarom ook niet snel daaraan schuldig maken. Maar het voornaamste is dat zulke zaken strijdig zijn met het Bijbelse getuigenis. Alleen dit simpele feit moet genoeg zijn.

Een verschil tussen vóór en na de belijdenis is dat men in de tijd ervóór als dooplid niet tuchtwaardig is, maar daarna als belijdend lid wel. Personen die belijdenis doen moeten goed beseffen dat ze bij de beantwoording van de vragen ook beloven zich te schikken naar het opzicht van de kerkenraad en zich onverhoopt te onderwerpen aan de tucht. Nu is het helaas zo dat de tucht in weinig gemeenten meer echt wordt gehandhaafd. Waar dit nog wordt nagestreefd, blijken in de praktijk vrijwel alle belijdende leden woordbrekers te zijn, want als ze een tuchtmaatregel op zich toegepast krijgen of die zit er nog maar aan te komen, verlaten ze de gemeente en zoeken elders hun kerkelijk onderdak. Een van de speerpunten van de Nadere Reformatie was een stringente tuchtoefening. Het is een Bijbelse roeping voor predikanten en ouderlingen om dit ook in het heden te doen, hoe veel er in de praktijk ook tegen opkomt. De eer van de Heere is in het geding. Zijn eer vraagt heiligheid van Zijn gemeente.

Zaak van de laatste ernst

Belijdenis van het geloof afleggen is een zaak van de grootste ernst. Het is immers het uitspreken van het jawoord tegen de allerhoogste Majesteit, de eeuwige, almachtige en verheven God in de hemel. Vaak wordt gezegd dat het jawoord op de huwelijksdag het belangrijkste jawoord is dat een mens kan geven. Zonder iets af te doen aan de hoge waarde van dit jawoord, is het jawoord van de belijdenisdienst van oneindig meer betekenis. Immers trouwen doen we met een mens, maar het geloof belijden doen we in God. En zoals God als Schepper en Onderhouder oneindig veel meer is dan een schepseltje, zo houdt het 'ja' van de belijdenis oneindig meer in dan het 'ja' van het huwelijk. Wij kunnen het ook anders zeggen. Het huwelijk heeft betrekkelijke waarde, omdat het bepaald wordt door de tijd, maar het geestelijke huwelijk is van onmetelijke waarde, omdat het betrekking heeft op de eeuwigheid. Op het jawoord in een huwelijksdienst ligt het accent van de tijd, maar op dat van een belijdenisdienst het accent van de eeuwigheid.

Die grootste ernst wordt veelal nauwelijks gerealiseerd. Het zijn meestal overwegend jongeren die in de kerkelijke praktijk belijdenis doen. Die hebben over het algemeen niet zo'n besef van de hoge heiligheid van de Heere en van de grote ernst van hun jawoord. Jongeren hebben doorgaans een Godsbeeld dat is gevormd door het moderne opvoedings- en opleidingsklimaat, waarbij het Bijbelse motief van gezag een veel kleinere rol speelt dan vroeger. Het is dan ook te begrijpen dat belijdenis afleggen steeds meer een feestelijk karakter krijgt. Er valt iets te vieren. Nu is het ontegenzeggelijk zo dat er blijdschap zal zijn als iemand in waarheid belijdenis des geloofs mag afleggen.

Het is toch niet voor te stellen dat de Eeuwige en Verhevene om wil zien naar een aardwormpje dat Hem moed- en vrijwillig niet alleen eenmaal op het hart heeft getrapt, maar dat na ontvangen genade helaas zelfs blijft doen. Zo iemand verdient de eeuwige toorn Gods en de hel. En als dan Christus Zich als plaatsvervangende Borg en Middelaar aan zo'n mens wegschenkt, dan rijst de verwondering en aanbidding ten top. 'Heere, dat U naar zo één als ik ben hebt willen omzien!' Als dan de blijdschap ontbreekt, is de verlossing geen bevinding, maar inbeelding. Geestelijke blijdschap dient echter goed onderscheiden te worden van een feest.

De geboden ernst staat ook in verband met de betekenis van martelaar worden. Ik

vrees dat er maar weinig aanstaande belijdende leden zijn die zich realiseren dat het lijden en het martelaarschap zich wel eens, zeker als zij jong zijn, kunnen gaan voordoen in hun leven. Wie probeert het zich in te denken wat hij zou doen als hij voor de keus gesteld zou worden: óf Allah, óf de keel doorgesneden?

Een paar jaar geleden werd dit voor irreëel versleten en overdreef je als predikant als je dit ter sprake bracht. Maar nu weet iedereen dat dit door het brute optreden van IS rauwe werkelijkheid is, om nog maar niet te spreken van de gruwel dat islamitische bootvluchtelingen hun christelijke naasten zonder enige scrupule in de Middellandse Zee overboord gooien. Als zich deze verandering in zo'n korte tijd heeft afgespeeld, hoeveel of- beter gezegd - hoe weinig tijd zal er dan voor nodig zijn om de vervolging ook in ons land werkelijkheid te laten worden?

Ik weet van iemand die op belijdeniscatechisatie had gehoord dat een van de nieuwtestamentische woorden voor getuigen letterlijk martelaar zijn betekent. Dit sloeg zo naar binnen, dat hij zich afvroeg of hij als het erop aan zou komen wel alles tot en met zijn leven voor de Heere over zou hebben. Waar hij overdag mee liep, kwam er 's nachts in de vorm van een droom uit. Hij droomde dat hij om zijn christen-zijn gepakt was en dat er vreselijke drang op hem werd uitgeoefend om Christus te verloochenen en af te zweren. Zijn eerste reactie was dat hij dat niet van plan was en dat hij daarvoor de Heere veel te liefhad. Zijn benauwers grijsden en zeiden tegen hem: 'Dat willen wij dan wel eens zien. Je krijgt tot morgen de tijd. Blijf je dan bij je mening dan zullen wij heel langzaam je been boven de knie met een botte zaag doorzagen. Eerst het vlees en dat doet al vreselijk zeer, maar dan je bot en dan zul je je keel kapot schreeuwen van de pijn. En denk maar niet dat je weg kunt zakken in bewusteloosheid, want wij weten wel middelen om je dan weer bij bewustheid te brengen, en dan gaan wij met zagen door. Denk hier maar over na!'

De dromer kreeg het enorm benauwd. Het angstzweet brak hem niet alleen figuurlijk, maar - naar even later bleek - ook letterlijk uit. Hij had de Heere wel lief, maar zou hij die pijn voor Hem over hebben? Hij kroop in elkaar bij de gedachte aan de gruwelijke smarten die hij zou voelen. Dit bleef voor zijn beleving een hele tijd zo, totdat ... Totdat hij bepaald werd bij Christus aan het kruis en hij in mocht leven welke pijnen en smarten Christus voor vijanden heeft willen ondergaan. Toen brak het bij hem van binnen. Nu mochten ze alles bij hem doen wat ze maar wilden. Toen hij dat tegen hen zei, grijsden ze vals, kleden zij hem uit, bonden hem vast op een tafel en kwamen ze met de zaag aan. Toen de zaag naar zijn been daalde, deed hij zijn ogen dicht en bad onhoorbaar. Nu zou de pijn komen.

Op dat moment ontwaakte hij en zie, het was een droom. Hij was moe van de doorgestane emoties. Tegelijk kende hij een gevoel van dankbaarheid. Uit zichzelf zou hij nooit zo sterk zijn geweest, maar hij voelde dat het de Heere was geweest Die hem uiteindelijk de genade van de volharding had geschonken. Dit gaf hem des te meer verwachting en hoop voor de toekomst.

Het afleggen van geloofsbelijdenis is ook daarom een zaak van de laatste ernst, omdat het een mens bepaalt bij de belangrijkste vraag die bestaat, namelijk of hij verzoend is met God, of niet. Verzoend kan alleen door het geloof in Christus, want door het geloof krijgt iemand niet slechts deel aan de persoon, maar ook aan de verdiensten van Christus. In Christus rechtvaardig voor God. Het belijdenis doen stelt ons voor de vraag hoe het met ons staat. Niet zozeer met betrekking tot wat vaak wordt gezegd, de nimmer-eindigende eeuwigheid, maar veelmeer met betrekking tot God. Hebben wij een afkeer van de zonden en derhalve van onszelf leren krijgen? Hebben wij de welverdiende straf leren toevallen en zijn wij niet langer te goed voor de hel? Hebben wij alles aan godsdienst en vroomheid schade en drek leren achten om de

uitnemendheid van Christus? Stellen wij ons betrouwen nu alleen op Hem? Vormt Hij onze enige hoop en verwachting? Kennen wij iets van de verrukking dat Hij door Zijn Woord en Geest Zich wegschonk aan ons hart en het ons toeriep 'Gij zijt mijn; Ik voor u'? Kunnen wij het met Paulus echt zeggen: 'Het leven is mij Christus'? (Filippenzen En). Wie belijdenis des geloofs aflegt, voelt zich, als het goed is, voor het aangezicht van de Rechter van hemel en aarde staan. Voor Zijn aangezicht bestaan geen leugen en zelfinbeelding, want Hij is Zelf de waarheid zelve. 'En er is geen schepsel onzichtbaar voor Hem, maar alle dingen zijn naakt en geopend voor de ogen Desgenen met Welken wij te doen hebben' (Hebreeën 4:13).

Wie recht belijdenis des geloofs doet, spreekt zijn jawoord uit in het besef en de inleving van het oordeel Gods. Wij mensen leven altijd voor het aangezicht van de Heere. Dat betekent dat wij elk moment van ons leven óf dood óf levend zijn. Dat maken wij niet uit, maar de Heere. Hij beoordeelt onze staat. God is Rechter Die het beslist. Wie 'ja' zegt in een belijdenisdienst weet, als het goed is, wat het betekent de toorn van God op zich te voelen branden wegens de zonde en wat het is geen uitkomst meer te zien, maar weet ook wat het is dat de Heere Zelf in en door Zijn Zoon Jezus Christus de hitte van Zijn gramschap heeft willen blussen en dat hij vrede in zijn ziel mag ervaren. Een verdoemde zondaar in zichzelf en door en in Christus een verzoende zondaar. Zo iemand mag de vrijspraak beleven.

Voor zo'n persoon gaat het Woord van Christus in Mattheüs 10:32 leven: 'Een iegelijk dan die Mij belijden zal voor de mensen, dien zal Ik ook belijden voor Mijn Vader, Die in de hemelen is.' Christus is na Zijn volbrachte Middelaarswerk opgevaren naar de hemel en zit daar ter rechterhand van Zijn Vader om daar onder andere voorbede voor al de Zijnen te doen. Hij leeft daar altijd om voor hen te bidden die door Hem tot de Vader gaan. Zij maken zich dagelijks schuldig, maar Christus bedekt hun schuld met Zijn volkomen heiligheid. Hij treedt steeds voor hen tussenbeide, zodat de Heere hen alleen in Zijn Zoon kan aanzien. Gedurig klinkt het: Vader, zie hem aan in Mij. Zie hier Mijn Middelaarswerk, dat Ik volkomen heb volbracht. Niet voor Mijzelf, maar uitsluitend voor een volk dat het bij de gedurigheid te klagen heeft: 'Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezès doods?' (Romeinen 7:24).

Wat is het dan toch een ontzagwekkende heerlijkheid als een mens op goede gronden mag weten dat Christus ook zijn Borg is en dat Hij ook voor hem in de hemel voorbede doet bij de Vader en voor hem ook tussenbeide treedt. Dan mag op de genoemde klacht volgen: 'Ik dank God door Jezus Christus, onzen Heere' (Romeinen 7:25).

De geloofsbelijdenis heeft tot slot iets van de laatste ernst in die zin dat zij bepaalt bij het jongste gericht. Paulus schrijft in 2 Korinthe 5:10: 'Want wij allen moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, opdat een iegelijk wegdrage hetgeen door het lichaam geschiedt, naar dat hij gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad.' Dat oordeel zal definitief zijn. Dat oordeel zal ook maar één van tweeën zijn: eeuwig wee of eeuwig wel, hel of hemel. Deze aangrijpende werkelijkheid wordt door het belijdenis doen als het ware voorafgeschaduwd. Wie daartoe niet komt, moet voelen dat hij dood ligt in de zonden en de misdaden en dat hij straks voor eeuwig zal sterven. Wie evenwel in waarheid daartoe wel mag komen, ontvangt als het ware van Godswege de belofte dat het voor hem in het jongste gericht niet zal klinken: 'Gaaf weg van Mij', maar 'Komt, gij gezegenden Mijns Vaders, beërft dat Koninkrijk hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld' (Mattheüs 25:34).

In een van de gemeenten die ik heb mogen dienen, kende men de bevindelijke uitdrukking dat de gang van een christen die van een koeienstaart is: *naar beneden*. Wanneer die staart omhoog gaat, moet men een eind achteruit of opzij. Een echt kind

van God gaat steeds meer de zonde inleven. In dit opzicht wordt hij niet beter, maar slechter. Dit is een vreselijk iets om in te leven, maar als het mag dienen om een mens totaal van zichzelf af te brengen en bij de gedurigheid tot Christus uit te drijven, is het nuttig en zelfs heerlijk. Waarom? Omdat dan buiten zichzelf in die dierbare Borg alles mag worden gemaakt. Als dit gebeurt, kan het ook niet anders of zo'n mens zal Zijn Naam belijden, zelfs al wordt het hem verboden. De apostelen kregen in Handelingen 4 het scherpe verbod om in de Naam van Jezus nog tot iemand te spreken, maar zij gaven in alle vrijmoedigheid en onbevreesdheid aan zich niet aan dat verbod te storen: 'Want wij kunnen niet laten te spreken hetgeen wij gezien en gehoord hebben.'

De reeds geciteerde belofte uit Mattheüs 10 geldt dan juist ook met het oog op het jongste gericht. Wie op aarde in de tijd Christus heeft mogen belijden voor de mensen, zal het dan ook mogen beleven dat Christus hem in die ure zal belijden. Het omgekeerde zal dan echter ook realiteit zijn: 'Maar zo wie Mij verloochend zal hebben voor de mensen, dien zal Ik ook verloochenen voor Mijn Vader, Die in de hemelen is.' Zo belangrijk is het al dan niet in waarheid belijdenis des geloofs doen. Daar hangt het gewicht van de eeuwigheid aan.

Zaak van overbodigheid

Het streven naar nadere reformatie behoort in deze bedeling een zaak van nimmer aflatende ernst, gebed en activiteit te zijn. Dit altoosdurende karakter kan in de praktijk tot desillusie en frustratie leiden. Het is vechten tegen de bierkaai. De Bijbelse normen en waarden spatten bruisend uiteen tegen de keiharde rotsen van natuurlijke onwil en zondige dorps- en streekculturen. Bovendien speelt het vlees gedurig weer zo op, dat ingestemd moet worden met Paulus' klacht: 'Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods?' (Romeinen 7:24). De ondervonden teleurstellingen kunnen wel eens zo groot worden, dat men de moed verliest en het bijltje van de doorgaande reformatie erbij neer wil gooien. Laat in zo'n geval Christus het grote Voorbeeld zijn. Van Hem staat opgetekend: 'Dewelke voor de vreugde die Hem voorgesteld was, het kruis heeft verdragen en schande veracht, en is gezeten aan de rechterhand van den troon Gods' (Hebreeënen 12: 2) . De toepassing hiervan luidt: 'Laat ons met lijdzaamheid lopen de loopbaan die ons voorgesteld is, ziende op den overste Leidsman en Voleinder des geloofs, Jezus' (Hebreeënen 12: 1-2).

Bij alle ontgoochelingen die iemand bij het streven naar een nadere reformatie kan opdoen, is en blijft het wenkend perspectief dat deze bedeling van onvolkomenheid, waarin de duivel de overste dezer wereld is, slechts tijdelijk van aard is en dat de geschiedenis zal uitlopen op de komst van het Koninkrijk van God in alle volmaaktheid en heerlijkheid. Eenmaal zal de satan geworpen worden in de poel die brandt van vuur en sulfer. Dan zal de Heere alles en in allen zijn. Dan zal de zonde voltooid verleden tijd zijn en dan zal er geen reformatie meer nodig zijn.

De toekomst loopt voor Gods kinderen en knechten niet negatief af, maar zal zich positief openbaren in een werkelijkheid waarin iedere vorm van nadere reformatie overbodig zal zijn. Er is dan ook geen reden om te versagen. Laat ons ziende op die toekomst met liefde, bewogenheid, geduld en vastberadenheid doen wat onze hand vindt om tot reformatie te doen, wetende dat die arbeid in den Heere niet ijdel zal zijn en dat straks ook van deze arbeid gerust mag worden.

Uit de boekbespreking door Dr. W. van Vlastuin

... Na dit historisch onderzoek vergelijkt Op 't Hof de Nadere Reformatie met (hersteld) hervormde schrijvers en auteurs uit de Gereformeerde Gemeenten. In het algemeen constateert hij een grotere nadruk op de relatie doop en belijdenis dan bij de oudvaders en ziet hij dat in de Gereformeerde Gemeenten de leerbelijdenis prevaleert boven de geloofsbelijdenis. Dit brengt hem tot een toetsing van de Nadere Reformatoren aan de Schrift. Aangezien de geloofsbelijdenis van de Moorman deze visie bevestigt, concludeert hij dat onze oudvaders goed zaten met hun visie op de geloofsbelijdenis. Hiervan moet natuurlijk worden gezegd dat deze toetsing wel heel marginaal is, omdat de kwestie van doopleden hier buiten beeld blijft. Juist op dit punt heeft de studie mij niet kunnen overtuigen. Ik denk met mijn gewaardeerde collega dat het goed is om nieuwe ernst te maken met het afleggen van openbare geloofsbelijdenis, maar ik meen dat onze kinderen 'als lidmaten van Christus' gemeente behoren gedoopt te wezen' (zoals in *mijn besproken boekje Mag ik belijdenis doen?*). Op 't Hof vindt deze accenten ook bij Teellinck, Koelman, A Brakel en Smijtegelt, maar concludeert wel heel snel dat het hier alleen om het mandaat voor de tucht gaat.

Theologisch ligt hier een groot probleem als het sacrament buiten de kerk wordt geplaatst: is dat geen secularisatie van de doop? Verbleekt op deze manier niet het wonder van het feit dat kinderen in de volle nieuwtestamentische doop delen? Hoe is op deze manier te duiden dat iemand als Teellinck zo worstelde met de vraag naar het geloof in kinderen? Betekent deze benadering niet dat het geestelijke (huwelijks)verbond wordt uitgehold? **Is dit geen stap richting het baptisme?**

Reeds Ursinus oordeelde in relatie met kinderen: 'De eigenlijke oorzaak waarom iemand moet gedoopt worden, is niet geloof en belijdenis, maar (...) de inlijving en opneming in de kerk en het lichaam van Christus.'

Deze lijn treffen we ook aan bij Guido de Brès. Daarom zou ik de verplichting tot geloof, bekering en belijdenis vanuit de doop wat ernstiger willen nemen dan Op 't Hof.

Wezep, dr. W. van Vlastuin